

Musealiseringen av trummorna

Figur 2 Trumma från 1600-talet

Trumma från 1600-talet med skador på trumskinnnet, Historiska museet, Stockholm, SHM 20812.
Foto: Eva Vedin, Statens Historiska museer (SHM) (CC-BY).

På Historiska museet i Stockholm finns sedan 1900-talets början en trumma av typen skåltrumma.²⁹ (se figur 2). Trumman, som förmodligen härstammar från trakten norr om Ubmejeiednuo/Ume älv, utmärker sig genom de påfallande stora skadorna på trumskinnnet. En del sprickor och revor kan ha uppkommit på naturlig väg när trumskinnnet åldrats – det har konstaterats att just den här trummans skinn är påfallande tunt.³⁰ Men ett par helt raka snitt antyder att avsiktligt våld riktats mot trumman med en kniv eller något annat vasst redskap. Konservator Eva Ahlström som undersökt trumman menar att de raka snitten inte rimligen kan ha uppstått på naturlig väg.³¹ Är det trummans samiska ägare och brukare som skurit sönder den innan den togs, för att den därigenom skulle tappa sin kraft innan den hamnade i koloniserarens våld? Eller är det svenska präster eller koloniala

²⁹ Skåltrumma, Historiska museet, Förvärvsnummer 20812, föremålsnummer 266463_HST.

³⁰ I sin detaljerade resonerande katalog över bevarade trummor konstaterar Ernst Manker: "Enthaarte Rentierhaut, auffallend dünn". E. Manker. *Die lappische Zaubertrommel: Eine ethnologische Monografie, Vol. 1: Die Trommel als Denkmal materieller Kultur*, Acta Lapponica. (Thule, 1938), s. 726.

³¹ E-postkorrespondens med Eva Ahlström 19/2–15/4 2024.

ämbetsmän som handgripligen riktat sin vrede mot ett föremål som de ofta beskrev som djävulens redskap? Sannolikt får vi aldrig något svar på den frågan, men i båda de hypotetiska fallen rör det sig om kolonialt våld, som riktats mot trumman i samband med att den stals av kolonisatörerna. I mitten av 1700-talet införlivades trumman med riksrådet och greven Jacob Cronstedts samlingar på Fullerö slott i Västmanland – traditionen säger att han fick den i gåva av Carl von Linné. I början av 1900-talet deponerade familjen Cronstedt trumman på Historiska museet där den alltså fortfarande befinner sig.

I sitt nuvarande skick och på sin nuvarande plats utgör den här trumman en konkret påminnelse om det koloniala våld som de samiska trummorna generellt drabbades av: dels det fysiska våld som riktades mot många trummor i samband med den systematiska stölden, och som i just detta fall är så påtagligt; och dels det institutionella och konceptuella våld som riktades mot trummorna när de slets loss från sina sociala, kulturella och geografiska sammanhang för att tvingas in i nya sammanhang på Europas framväxande museer. I fråga om det institutionella våldet kan den här trummans rörelse från Fullerö till Historiska museet också tjäna som exempel på ett större skede. Musealiseringsprocessen i Sverige, liksom i Europa i stort, började med mindre, privata museer och konstkammare i adelsmännens palats och forskarnas hem, för att gradvis utvecklas till det moderna museisystemet med dess stora, publika och ofta specialiserade museer.³²

Som antytts i föregående avsnitt blev trummorna, parallellt med att det samiska bruket av dem förbjöds, eftertraktade samlarobjekt i Sverige. Snart sagt varenda storman i det sena 1600-talets Sverige försökte komma över en samisk trumma till sin konstkammare eller museum. De tre trummorna i De la Gardies samlingar, och lika många i forskaren Schefferus museum, är bara två exempel bland många.³³ Även i Europa växte efterfrågan på samiska trummor, ovan exemplifierat av storhertigen av Toscana och hans iver att byta till sig en trumma.³⁴ I ett större perspektiv vittnar detta begär efter trummor om den nära relationen mellan kolonialismen som europeiskt projekt och museet som europeisk institution. Det inflöde av märkvärdiga och

³² Om denna process, se Snickare. *Colonial Objects*, s. 19–22.

³³ Det är till exempel känt att trummor funnits i samlingarna på Örbyhus, Rosersberg, Skokloster, Grönsö och Fullerö, alla i Uppland, Bysta gård och Brevens bruk i Närke, samt Bergshammar i Sörmland. Se vidare Snickare. *Colonial Objects*, s. 72.

³⁴ Förutom trumman i Toscana återfanns trummor bland annat i samlingar i Florens, Rom, Madrid, London, St Petersburg och Moskva, samt i ett flertal tyska samlingar. Se vidare Snickare. *Colonial Objects*, s. 72.

begärliga föremål som kolonialismen medförde, var ett viktigt incitament för samlandet och skapandet av museer bland Europas eliter. Och väl på plats i de nya museerna bidrog föremålen från kolonierna till att forma och förmedla en kolonial världsbild, med dess föreställningar om centrum och periferi, civilisation och barbari, om oss och de andra.

Efter den inledande musealiseringsfasen, där samiska trummor tog plats i adelsmännens och forskarnas privata museer tillsammans med artefakter och naturföremål från när och fjärran, påbörjades en gradvis institutionalisering och centralisering av museisystemet. En viktig roll spelade Antikvitetskollegium, det statliga ämbetsverket ägnat åt fornforskning som grundades 1666 på Magnus Gabriel De la Gardies initiativ och med Johannes Schefferus som ledamot. Efter De la Gardies död 1686 införlivades de trummor som funnits i hans ägo med kollegiets samlingar. Efterhand inkom fler trummor till kollegiet, tillsammans med andra samiska föremål, bland annat en seite. I Antikvitetskollegiums inventarieförteckning 1725 hade i ett slag tjugofem trummor adderats. Samtliga var tagna av biskop Peter Asp, superintendent i Härnösands stift, vid en visitation i Sjeltie/Åsele, sannolikt den enskilt största stölden av trummor vid ett tillfälle.³⁵

Med ena handen stal kolonialmakten trummor för att förhindra samiska religiösa praktiker, med den andra inordnade man trummorna i en samling ägnad studiet av Sveriges forntid och historia, ett i högsta grad nationellt projekt. Därmed underströks och institutionaliserades trummornas roll som kunskapsobjekt. Tillsammans med kollegiets övriga samlingar av historiska böcker och manuskript, mynt och medaljer, runstavar, samt katolska relikier som förlorat sin religiösa betydelse i och med reformationen, inordnades trummorna nu som ett slags arkivalier, eller källor till studiet av det svenska kungarikets historia.

I slutet av 1700-talet upplöstes Antikvitetskollegium och dess samlingar övertogs av Kungliga Vitterhetsakademien. Så småningom kom akademiens samlingar att utgöra grunden för Historiska museet i Stockholm, som grundades som ett modernt museum 1866 och där en stor andel av de bevarade samiska trummorna samlades. Kring sekelskiftet 1900 var det moderna museisystemet etablerat med en rad stora centralmuseer i Stockholm: Historiska museet, National-

³⁵ Inventarieförteckningen finns på Kungliga biblioteket, KB U 90:7, fol. 5r.

museum, Naturhistoriska riksmuseet – ur vilket så småningom Etnografiska museet avknoppades – och Nordiska museet. Det senare är, till skillnad från de övriga, inte statligt utan stiftelsefinansierat. Överföringar av föremål gjordes mellan museerna för att renodla och tydliggöra deras profiler. År 1943 skedde en större överföring av 26 trummor och en rad andra samiska föremål från Historiska till Nordiska museet. Ett formellt skäl var det kronologiska – det hade fastställts att Historiska museets ansvarsområde sträckte sig fram till tiden för Gustav Vasas kröning 1523, medan Nordiska museet skulle ansvara för tiden därefter.³⁶ Men genom överföringen tydliggjordes också att trummorna och andra samiska föremål betraktades som en del av den svenska, eller nordiska, folkkulturen.

Nordiska museet hade grundats 1873 som svar på en oro bland en grupp urbana intellektuella, en oro över att den traditionella kulturen på den svenska landsbygden var hotad av trycket från modernisering och urbanisering. Det var därför hög tid att samla in de materiella spåren av denna hotade kultur för att bevara och ställa ut dem i ett nytt museum i centrum av det moderna urbana samhället. Samisk kultur var en del av projektet från första början, men genom överföringen 1943 framstod det tydligt att Nordiska museet var det bland centralmuseerna i huvudstaden som hade huvudansvaret för det samiska kulturarvet.

Avkolonisering och återförande?

Långt in på 1900-talet förefaller det från officiellt svenskt håll ha betraktats som en självklarhet att de samiska trummorna, liksom stora delar av det samiska materiella kulturarvet i övrigt, hörde hemma på centralmuseerna i Stockholm: Nordiska museet, Historiska museet och det relativt nybildade Etnografiska museet.³⁷ Svenska museimän och etnologer ansågs vara bäst lämpade att hantera dessa föremål, definiera och kontrollera kunskapen om dem, ordna och ställa ut dem. Antropologen James Clifford har träffande beskrivit denna attityd som: *"the restless desire and power of the modern West to collect the*

³⁶ E. Silvé. *Friktion: Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet*. (Nordic Academic Press, 2021), s. 122.

³⁷ Etnografiska museet var till en början en avdelning på Naturhistoriska riksmuseet. Först 1935 blev det en självständig museiinstitution och 1980 invigdes den nuvarande byggnaden på Norra Djurgården i Stockholm. Sedan 1999 är Etnografiska museet en del av myndigheten "Statens museer för världskultur".

world.”³⁸ Med andra ord bidrog inte bara centralmuseerna i Stockholm utan västvärldens museer i stort till att vidmakthålla en kolonial världsbild. Till den hörde bland annat en uppdelning av världen i centrum och periferi, samt en självpåtagen rätt och plikt att samla och ordna världen och formulera historien om koloniserade folk och ursprungsfolk.

En centralgestalt i det svenska 1900-talets samlande och ordnande av samiskt kulturarv – och därmed i formulerandet av berättelsen om samerna och det samiska – var etnologen Ernst Manker. Han var från 1939 intendent med ansvar för de samiska samlingarna på Nordiska museet.³⁹ Under Mankers tid växte de samiska samlingarna, både genom nyförvärv och överföringar från andra museer, inte minst genom överföringen från Historiska museet 1943. År 1947 öppnade under hans ledning den omfattande och ambitiösa långtidsutställningen *Lapparna* i museets nedre våning.⁴⁰ I en monter ägnad *Den andliga världen* visades inte mindre än tretton trummor, typologiskt ordnade utifrån utförande och härkomst (se figur 3). I monterns nedre vänstra hörn satt en figurdocka i naturlig storlek iklädd samisk dräkt och i färd med att slå på en trumma med en trumhammare. Kombinationen av vetenskaplig auktoritet (det typologiska ordnandet) och scenografisk gestaltning (den trumspelande dockan) är kännetecknande för tiden. Den kan fortfarande påträffas i entografiska och kulturhistoriska museer i Sverige och övriga västvärlden.

³⁸ J. Clifford. *The Predicament of Cultures: Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art*. (Harvard University Press, 1988), s. 196.

³⁹ Manker diskuteras närmare i Eva Silvéns bidrag i denna antologi. Se även Silvé. *Friktion*.

⁴⁰ Silven. *Friktion*, s. 130–163, Snickare. *Colonial Objects*, s. 136–138.

Figur 3 *Den andliga världen från utställningen Lapparna på Nordiska museet*

Utställningsmonter med rubrik *Den andliga världen*, i utställningen *Lapparna* på Nordiska museet, Stockholm, 1947.

NMA.0077271, foto: Nordiska museet (CC BY-NC-ND).

Typologisering och vetenskaplig auktoritet framträder ännu tydligare i *Die lappische Zaubertrommel*, Ernst Mankers monumentala tvåbandsverk om de samiska trummorna.⁴¹ Första delen, publicerad 1938, utgörs av en resonerande katalog över de drygt 70 bevarade trummor som enligt Mankers bedömning är autentiska. Med utgångspunkt i material och utformning delas trummorna in i kategorier som kopplas till geografisk härkomst. Verkets andra del, publicerad 1950, ägnas detaljerade ikonografiska tolkningar av figurerna som är tecknade på trummornas skinn. Betydelsen av verket kan inte överskattas. Genom beskrivningarnas noggrannhet, anspråken på fullständighet och den auktoritativa vetenskapliga tonen har det definierat de samiska trummorna på ett sätt som fortfarande i hög grad präglar bilden av dem i svensk och västerländsk forskning. Mankers arbete kan sägas utgöra

⁴¹ E. Manker. *Die Lappische Zaubertrommel: Eine ethnologische Monografie*, Vol. 1: *Die Trommel als Denkmal materieller Kultur*, Acta Lapponica. (Thule, 1938); E. Manker, *Die Lappische Zaubertrommel: Eine ethnologische Monografie*, Vol. 2: *Die Trommel als Urkunde geistigen Lebens*, Acta Lapponica, (Thule, 1950).

kulmen på en process som påbörjades i slutet av 1600-talet. Då, i och med Schefferus *Laponia* och inlemmandet av trummorna i Antikvitetskollegiums samlingar, definierades trummorna som kunskapsobjekt och materiella vittnesmål om samiska religiösa praktiker, som det ansågs väsentligt att hindra. Genom *Die lappische Zaubertrommel* 250 år senare, skrevs trummorna än tydligare in i ett modernt västerländskt kunskapssystem. Genom forskarens kategoriserande blick definierades de som vetenskapliga specimen och föremål för moderna vetenskapliga metoder såsom typologi och ikonografi.

Andra halvan av 1900-talet såg framväxten av ett allt starkare ifrågasättande av centralmuseernas rätt att handha och definiera de samiska trummorna och det samiska kulturarvet i stort. Ett konkret exempel är förberedelserna för den nya långtidsutställningen *Samerna* på Nordiska museet som skulle ersätta Mankers utställning och som var planerad att öppna i oktober 1980. Som svar på krav från samiska intresseorganisationer bjöd museet relativt sent in Svenska Samernas Riksförbund (SSR) och Sameföreningen i Stockholm till samarbete kring utställningen.⁴² Men samarbetet blev konfliktfyllt och de samiska representanterna var bland annat kritiska mot utställningens bild av samers samtida liv och situation. Vid öppnandet, som försenades med ett halvår på grund av konflikterna, kritiserades utställningen öppet av SSR:s ordförande Nikolaus Stenberg. Under det följande decenniet var relationerna frostiga mellan museet och samiska intresseorganisationer.⁴³

I ett större perspektiv kan konflikten kring utställningen förstås mot bakgrund av den globala avkoloniseringen efter andra världskriget och den därmed sammanhängande framväxande postkoloniala kritiken. Teoretiker och aktivister som Frantz Fanon, Edward Said och Gayatri Spivak öppnade nya perspektiv som gjorde det möjligt att blottlägga och kritisera den koloniala attityd som genomsyrrade västerländsk kultur, inte minst dess museer.⁴⁴ Ursprungsfolk över hela världen mobiliserade och krävde självbestämmande och rätt till sitt land, sin historia och sitt kulturarv. I relation till museerna innebar det konkreta krav på inflytande över utställningarnas utform-

⁴² Silvé. *Friktion*, s. 257–261.

⁴³ Silvé. *Friktion*, s. 261–262.

⁴⁴ F. Fanon. *Peau noire, masques blancs*. (Éditions du Seuil, 1952); E. W. Said, *Orientalism*. (Pantheon Books, 1978); G. Spivak. Can the Subaltern Speak?. I C. Nelson & L. Grossberg (red.). *Marxism and the Interpretation of Culture*. (Macmillan Education, 1988), s. 271–313.

ning, samt på återlämnandet av kulturellt och ceremoniellt signifikanta föremål.

Ursprungsfolkens kamp bar så småningom frukt i urfolksdeklarationen som antogs av FN 2007 med Sverige som ett av 143 länder som röstade för. I deklarationens paragraf 12 slås fast ursprungsfolks rätt till användning av, och makt över, sina ceremoniella föremål. Stater ska aktivt arbeta för att återlämna sådana föremål genom rättvisa tillvägagångssätt i samarbete med berörda urfolk.⁴⁵

I linje med urfolksdeklarationen är sedan en tid samiska trummor och andra samiska föremål på väg att återvända från museerna i Stockholm till de landskap där de en gång skapades och brukades, 300 år efter att de stals och fördes bort från dessa landskap. Där har nu nya museer vuxit upp som en integrerad del av samisk kultur och liv. En viktig aktör är Ájtte – Svenskt Fjäll- och Samemuseum i Jåhkåmåhkke/Jokkmokk, som öppnade 1989. Redan när museet bildades 1983 sändes en begäran till Etnografiska museet i Stockholm om lån av ett antal föremål. En överenskommelse slöts och inför öppnandet 1989 sändes nästan 500 föremål till Ájtte, däribland en trumma. I februari 2023, i samband med vintermarknaden i Jåhkåmåhkke/Jokkmokk, överfördes även ägarskapet till dessa föremål till Ájtte från Statens museer för världskultur, den myndighet som Etnografiska museet sedan 1999 är en del av. I början av 2000-talet fick Ájtte ett annat viktigt tillskott när ett 20-tal trummor lånades ut från Historiska museet och Nordiska museet i Stockholm. På Ájtte visas de i långtidsutställningen *Trumtid*.⁴⁶ Centralmuseerna äger fortfarande trummorna men en dialog om ägarförhållandena pågår. En av dessa trummor är i dag föremål för ett konkret överförandeärende mellan Historiska museet och Ájtte. Två andra museer i Sápmi som finns med i diskussionerna om återförande är Silvermuseet i Árjepluovve/Arjeplog och Skogs- och Samemuseet i Liksjoë/

⁴⁵ Urfolksdeklarationens artikel 12: Indigenous peoples have the right to manifest, practice, develop and teach their spiritual and religious traditions, customs and ceremonies; the right to maintain, protect, and have access in privacy to their religious and cultural sites; the right to the use and control of their ceremonial objects; and the right to the repatriation of their human remains. States shall seek to enable the access and/or repatriation of ceremonial objects and human remains in their possession through fair, transparent and effective mechanisms developed in conjunction with indigenous peoples concerned. Hela deklarationen: https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf (hämtad 2024-04-12).

⁴⁶ A. Westman Kuhmunen och J. E. Utsi, *Gáriid áigi: sámiiid dološ gáriid ja oskeu birra – Trumtid: om samernas trummor och religion*. (Ájtte, 1998.)

Lycksele. De museerna har varsin trumma inlånad från Nordiska museet.

För att få en tydligare bild av utvecklingen under de senaste åren och möjliga framtida riktningar har jag under våren 2024 samtalat med sju nyckelpersoner, fyra vid centralmuseer i Stockholm och tre vid de ovan nämnda möjliga mottagarmuseerna.⁴⁷ Bland dessa personer råder en samsyn om att återlämnandet av samiska föremål är en viktig fråga som blivit alltmer aktuell de senaste åren. En förklaring till varför det sker först nu är att fokus länge legat på den angelägna processen att återlämna och återbegrava samiska mänskliga kvarlevor från museer och universitet. Den processen har nu kommit så pass långt så att det finns tid att rikta mer fokus mot återlämnande av föremål. Den nya svenska museilagen från 2017 nämns också som en faktor som underlättar återförande, genom att den möjliggör överlåtelse av äganderätten mellan museer inom det allmänna museiväsendet i Sverige utan att regeringen behöver fatta det formella beslutet.⁴⁸

I de sju samtalen utkristalliserar sig tre extra angelägna punkter. Den första gäller betydelsen av tid och fortlöpande dialog. Samtliga understryker hur viktigt det är att återlämnandet fortskrider. Men några framhåller att återlämnandeprocesser ofta är komplicerade och måste få ta tid. ”Det är viktigare att det blir rätt än att det går fort”, säger en person vid ett av de samiska mottagarmuseerna. Från ett av centralmuseerna framhålls det hur viktigt det är att vara lyhörd och inlyssnande i relationerna, men samtidigt låta den byråkratiska processen ha sin gång. Det är viktigt att reda ut eventuella oklarheter kring föremåls proveniens så att återlämnandet sker på rätt sätt och till rätt instans. Några lyfter också att processen och dialogen kan vara väsentlig och relationsbyggande i sig.

Den andra punkten gäller behovet av ökade ekonomiska resurser. Här framhåller särskilt de mottagande museerna att bristen på pengar, personal och utrymme försvårar återförande. Såväl de förberedande

⁴⁷ De jag samtalat med är: Maria Dahlström, intendent vid Statens museer för världskultur; Mikael Jakobsson, antikvarie vid Skogs- och samemuseet i Leksjö/Lycksele; Elisabeth Regner, enhetschef för de arkeologiska samlingarna och Jenny Nyberg, antikvarie för tidigmodern arkeologi, båda vid Historiska museet i Stockholm; Malin Brännström, chef för Silvermuseet i Ärjepluovve/Ärjeplog; Fredrik Svanberg, avdelningschef för kulturhistoria vid Nordiska museet i Stockholm; samt Elisabeth Pirak Kuoljok, museichef för Äjtte. Samtalen, som fördes på zoom, telefon och genom fysiska möten, sträckte sig mellan en halvtimme och två timmar. Anteckningar från samtalen är bevarade hos mig.

⁴⁸ Museilagen 2017 återfinns på Sveriges Riksdags hemsida: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/museilag-2017563_sfs-2017-563/ (hämtad 2024-10-07).

processerna, såsom forskning i samlingarna och undersökningar av proveniens, som själva mottagandet av föremål och samlingar är resurskrävande.

Den tredje punkten, som i samtalen framstår som allra viktigast, är behovet av en tydlig samisk museistruktur, en bättre samordning av återförandefrågorna och ett tydligt definierat ansvar. Ett problem som framhålls är att det inte finns ett formellt ansvarsmuseum för samiska samlingar och att det därmed kan vara oklart vem som kan agera motpart i ett visst återlämnandeärende. Flera menar att Ájtte, det största av de samiska museerna, borde ges rollen som ansvarsmuseum, vilket skulle kräva nya ekonomiska resurser. Sametinget lyfts också fram som en viktig aktör. Frågorna om struktur och ansvar är väsentliga för att såväl enskilda personer som institutioner ska veta vem de ska vända sig till i frågor som rör samiska föremål och återförande. Centralmuseerna framhåller behovet av en tydlig motpart i diskussionerna. Det påpekas att både Norge och Finland ligger före Sverige på det här området. I Norge finns en tydlig samisk museistruktur och i Finland har SIIDA Sámi Museum rollen som nationellt ansvarsmuseum, något som underlättar återlämnandeprocesser från de finska centralmuseerna.

I skrivande stund händer det mycket i dessa frågor. I maj 2022 fick Riksantikvarieämbetet i uppdrag från riksdagen att ”utreda de juridiska, ekonomiska och praktiska förutsättningarna för att nå ett sammanhållet regelverk för identifiering och återbördande av samiska föremål och kvarlevor.” Resultatet, som redovisas i två rapporter, 2023 och 2024, fastslår att ett juridiskt ramverk för återbördande finns i FN:s urfolksdeklaration och svensk lagstiftning.⁴⁹ Hindren utgörs framförallt av bristen på ekonomiska resurser, samt en osäkerhet kring ”vem som kan framställa krav, vem som kan vara mottagare och var föremålen ska hamna.”⁵⁰ Riksantikvarieämbetet föreslår bland annat inrättandet av statliga bidrag till återlämnanden och uppordning av museisamlingar, samt inrättandet av en samordnande funktion för återlämning, lämpligen placerad vid Sametinget. Förslagen svarar ganska väl mot de behov som framkom i samtalen ovan, även

⁴⁹ ”Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor. Redovisning av regeringsuppdrag i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev 2023, del 1”, 20230929: <https://raa.diva-portal.org/smash/get/diva2:1802002/FULLTEXT01.pdf>; del 2, 20240327: <https://raa.diva-portal.org/smash/get/diva2:1848660/FULLTEXT01.pdf> (hämtade 2024-10-08).

⁵⁰ ”Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor, del 1”, s. 25.

om de senare ännu starkare lyfte fram behovet av en samisk museistruktur.

Parallellt med Riksantikvarieämbetets utredning har Nordiska museet genomfört en intern utredning av ”framtiden för museets samiska samling i dialog med representanter för det samiska samhället.” Resultatet redovisas på museets hemsida och innebär att museet och dess samiska motparter är överens om att ”hela eller stora delar av de samiska samlingarna bör återföras till Sápmi.” Men också att ”processen är komplex” och att Nordiska museet ”inte kan eller bör fatta beslut om ett brett återförande av samlingar i nuläget.” Som ett första steg föreslås att undersöka om det är möjligt att låta äganderätten av de föremål som redan befinner sig som utlån övergå till Ájtte, Silvermuseet och Skogs- och samemuseet.⁵¹ Den defensiva tonen kan läsas som en bekräftelse på det trängande behovet av åtgärder som riktade ekonomiska resurser, en tydlig museistruktur och en bättre samordning av återlämnandefrågor. Viljan tycks finnas på de flesta håll, kunskaper är på väg att byggas upp och dialoger pågår sedan länge mellan de svenska centralmuseerna och potentiella mottagarmuseer i Sápmi. Nu återstår för svenska beslutsfattare och myndigheter att skyndsamt och på bästa sätt bidra till att få på plats det som formuleras i urfolksdeklarationens tolfte paragraf: ”... rättvisa, transparenta och effektiva mekanismer [för återlämnande] utvecklade tillsammans med berörda urfolk.”⁵²

⁵¹ ”Utredning om Nordiska museets samiska samling” <https://www.nordiskamuseet.se/om-museet/aktuellt/utredning-om-nordiska-museets-samiska-samling/#:~:text=Nordiska%20museet%20fattade%202022%20beslutet,se%20ut%20från%20samiskt%20perspektiv>. (hämtad 2024-10-11).

⁵² ”States shall seek to enable the access and/or repatriation of ceremonial objects and human remains in their possession through fair, transparent and effective mechanisms developed in conjunction with indigenous peoples concerned.” United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, Article 12.2

https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf (hämtad 2024-04-12).

Referenser

Opublicerade källor

British Library, London:

’Reyse Diarium oder beschreibung deßen, was bey der A:o 1670 won H. Albrechts zu Sachßen Gotha fürstl. Durchl. naher Hollstein, Dennemarck und Schweden gethanen Reyse von Tage zu Tage passiret und vorgegangen’, British Library, Add. 15113.

Kungliga biblioteket, Stockholm:

Inventarieförteckning, Antikvitetskollegiet, 1725, Kungliga biblioteket, KB U 90:7, fol. 5r.

Umeå Universitetsbibliotek:

Nordberg, Trolldomsrannsakingar = Trolldomsrannsakingar i lappmarken 1649–1739. Kyrkoherde Erik Nordbergs arkiv 25:45 ab. Umeå universitetsbibliotek. Digitala samlingar. [https://digital.ub.umu.se: 259–280](https://digital.ub.umu.se:259-280) (hämtad 2024-10-07).

Internetkällor

”Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor. Redovisning av regeringsuppdrag i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev 2023, del 1”, 2023-09-29: <https://raa.diva-portal.org/smash/get/diva2:1802002/FULLTEXT01.pdf> (hämtad 2024-10-08).

”Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor. Redovisning av regeringsuppdrag i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev 2023, del 2”, 2024-03-27: <https://raa.diva-portal.org/smash/get/diva2:1848660/FULLTEXT01.pdf> (hämtad 2024-10-08).

”Museilag” utfärdad 2017-06-08 https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/museilag-2017563_sfs-2017-563/ (hämtad 2024-10-07).

”Sápmi – Sábmme – Sábmie – Saepmie”: <https://www.samer.se/sapmi> (hämtad 2024-04-13).

”United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples”, utfärdad av FNs Generalförsamling 20070913: https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf (hämtad 2024-04-12).

”Utredning om Nordiska museets samiska samling” <https://www.nordiskamuseet.se/om-museet/aktuellt/utredning-om-nordiska-museets-samiska-samling/#:~:text=Nordiska%20museet%20fattade%202022%20beslutet,se%20ut%20från%20samiskt%20perspektiv.> (hämtad 2024-10-11).

Litteratur

Bhabha, H. Signs Taken for Wonders: Questions of Ambivalence and Authority under a Tree outside Delhi, May 1817. *Critical Inquiry*. 12:1 (1985): s. 144–165.

Bromé, J. *Nasafjäll: ett norrländskt silververkes historia*. (Nordiska bokhandeln, 1923.)

Christoffersson, R. *Med tre röster och tusende bilder: Om den samiska trumman*. (Uppsala Universitet, 2010.)

Clifford, J. *The Predicament of Cultures: Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art*. (Harvard University Press, 1988.)

Fanon, F. *Peau noire, masques blancs*. (Éditions du Seuil, 1952.)

Fur, G. *Colonialism in the Margins: Cultural Encounters in New Sweden and Lapland*. (Brill, 2006.)

Fur, G. Kolonisation och kulturmöten under 1600- och 1700-talen. I Lindmark, L. & Sundström, O (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi*. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 241–282.

Lindroth, S. *Svensk lärdoms historia, II, Stormaktstiden*. (Norstedts, 1975.)

- Loit, A. Sveriges kolonilotter. I Gaunt, D. & Ambjörnsson, R. (red.). *Den dolda historien: 27 uppsatser om vårt okända förflutna*. (Författarförlaget, 1984), s. 376–395.
- Manker, E. *Die lappische Zaubertrommel: Eine ethnologische Monografie, Vol. 1: Die Trommel als Denkmal materieller Kultur*, Acta Lapponica. (Thule, 1938.)
- Manker, E. *Die Lappische Zaubertrommel: Eine ethnologische Monografie, Vol. 2: Die Trommel als Urkunde geistigen Lebens*, Acta Lapponica. (Thule, 1950.)
- Manker, E. *Nåidkonst: Trolltrummans bildvärld*. (LTs förlag, 1965.)
- Mordhorst, C. *Genstandsfortællinger: Fra Museum Wormianum til de moderne museer*. (Museum Tusculanums Forlag, 2009.)
- Naum, M. & Nordin, J. M. (red.). *Scandinavian Colonialism and the Rise of Modernity: Small Time Agents in a Global Arena*. (Springer, 2013.)
- Nordberg, E. *Källskrifter rörande kyrka och skola i den svenska lappmarken under 1600-talet*, Kungliga Skytteanska Samfundets Handlingar 11. (Kungliga Skytteanska Samfundets Handlingar, 1973.)
- Nordin, J. M., *The Scandinavian Early Modern World: A Global Historical Archaeology*. (Routledge, 2020.)
- Nováky, G. *Handelskompanier och kompanihandel: Svenska Afrika-kompaniet 1649–1663: en studie i feodal handel*. (Uppsala Universitet, 1990.)
- Oxenstierna, A. *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brev-vexling, Afd. 2. Bd 11, Carl Bonde och Louis De Geer m.fl. bref angående bergverk, handel och finanser*. (Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 1905.)
- Said, E. W. *Orientalism*. (Pantheon Books, 1978.)
- Schefferus, J. *Lappland*, Nordiska museet: Acta Lapponica, VIII. (Almqvist & Wiksell, 1956.)
- Silvén, E. *Friktion: Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet*. (Nordic Academic Press, 2021.)
- Snickare, M. *Colonial Objects in Early Modern Sweden and Beyond: From the Kunstkammer to the Current Museum Crisis*. (Amsterdam University Press, 2022.)

- Snickare, M. Kontroll, begär och kunskap: Den koloniala kampen om *Goavddis*. *RIG Kulturhistorisk tidskrift*. 97:2 (2014): s. 65–766.
- Spivak, G. S. Can the Subaltern Speak? I Nelson, C. & Grossberg, L. (red.). *Marxism and the Interpretation of Culture*. (Macmillan Education, 1988), s. 271–313.
- Weigert, R. A. & Hernmarck, C. (red.). *Les relations artistiques entre la France et la Suède 1693–1718: Extraits d’une correspondance entre l’architecte Nicodème Tessin le jeune et Daniel Cronström*. (Nationalmuseum, 1964.)
- Westman Kuhmunen, A. & Utsi, J. E. *Gáriid áigi: sámiiid dološ gáriid ja oskeu birra – Trumtid: om samernas trummor och religion*. (Ájtte, 1998.)

Kulturarv i samiska landskap – kunskap och kulturmiljövård

Ingela Bergman och Inga-Maria Mulk

Inledning¹

Kulturarvsbegreppet är komplext och mångfacetterat. I de definitioner som fokuserar på kulturarv som objekt, oavsett i materiell eller immateriell form, ryms en tidsaspekt. Kulturarv omtalas i dåtid som företeelser fixerade i tid och rum.² I andra tolkningar betraktas kulturarv som pågående processer, närvarande i vardagen och tillämpade i praktiken. Skillnaden mellan de två perspektiven kan sammanfattas i beteckningarna musealt respektive samhällsaktivt kulturarv.³ Fokus på det förra tenderar att utmynna i förenklade och kulturnationalistiskt anstrukna kategoriseringar. I en samisk kontext riskerar tillbakablickande och objektinriktade kulturarvsperspektiv att underbygga uppfattningen om en kultur förpassad till förfluten tid med ett slags kulturellt bäst-före-datum. Ett processinriktat perspektiv innebär däremot att kulturarv tillmäts aktualitet och agens, som en verkande kraft med samhällsrelevans. I båda fallen bestäms förutsättningarna inom ramen för rådande maktstrukturer. Kulturarv värderas och prissätts.

Med begreppet samiska kulturarv avser vi materiella och immateriella spår efter äldre tiders landskapsbruk i sammanhang som samer i dag kan relatera till och internalisera som delar av sin historia och

¹ Vi vill tacka Margareta Bergvall, Lars Liedgren, Gert Magnusson, Gustaf Trotzig och Inger Zachrisson för värdefulla synpunkter. Föreliggande kapitel har ingått som en del i arbetet i Vetenskapsrådets forskningsprojekt dnr 2021-02936.

² Se till exempel www.raa.se/kulturarv.

³ R. Pettersson. Kulturell turism: *En historisk översikt och analys om kulturarvsturism i Sverige*. (H:ström – Text och Kultur, 2021), s. 170–171, 187–223.

förhistoria. Vi kan inte veta hur forntidens människor uppfattade sin etniska identitet och därför är begreppet inte exkluderande utan inbjudande. De kulturella idiom och uttrycksformer som kännetecknar dagens samiska samhällen kan inte förväntas vara identiska med förhållanden långt tillbaka i tiden. Samisk kultur måste, precis som andra kulturer, tillåtas vara föränderlig, dynamisk och flexibel utan att därför förlora sin historia. Med utgångspunkt i ett urval av exempel beskriver vi hur den svenska statens förhållningssätt till samiska kulturarv konkretiseras genom kulturmiljövård och kunskapsuppbyggnad. Tyngdpunkten förläggs till fysiska kulturarv i form av miljöer, lämningar och föremål/föremålssamlingar, men även immateriella landskapsaspekter i form av platsnamn och muntliga traditioner berörs. Centrala teman och hållpunkter i de insatser som berört och berör samiska kulturarv identifieras och analyseras i relation till insatsernas mål, måluppfyllelse och konsekvenser. Till grund för analysen ligger vår syn på kulturarv som en pågående och interaktiv kunskapsprocess. Vi väljer att tala om samiska kulturarv i pluralisform för att på så sätt undvika generaliserande tankemönster och i stället understryka den variation och mångfald som ryms i samisk kultur och kulturhistoria. Det är också anledningen till att vi inte sätter gränser för Sápmi utan omtalar det geografiska rummet i termer av samiska landskap. Norrlands kustnära områden tillhör till exempel de landskap där samer verkat och verkar, men som ofta inte inkluderas som delar av Sápmi.⁴ Även de mellersta delarna av Sverige har uppmärksamats som samiska kulturlandskap.⁵ Vi belyser i första hand kulturmiljöer i Sveriges nordligaste delar, men slutsatserna berör de samiska kulturarven som helhet.

⁴ Till exempel C. Westerdahl. *Samer Nolasdogs: en historisk introduktion till samerna i Ångermanland och Åsele lappmark*. (Örnsköldsviks kommun, 1986.)

⁵ I. Svanberg. *Sockenlappar: en etnologisk studie av bofasta samer och deras nomadiska förfäder i Mellansverige*. (Uppsala universitet, 1981); I. Zachrisson, V. Alexandersen, M. Gollwitzer, E. Iregren, L.-K. Königsson, C.-H. Siven, N. Strade & J. Sundström. Med bidrag av M. Nockert, A. Westerström, T. Bartholin & T. Ågren. *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*, (Statens historiska museum, 1997); M. Björck, I. Blennå, J. M. Nordin, U. Ulfhielm & J. Wehlin. *Härdar och husgrunder – arkeologi i det samiska kulturlandskapet i Syd- och Mellansverige. META Historiskarkeologisk tidskrift*. (2021), s. 85–108.

Samerna och arkeologin

Fram till mitten av 1800-talet var det en accepterad uppfattning bland arkeologer och historiker att samerna är Sveriges urfolk. I och med framväxten av de socialdarwinistiska och rasistiska teorier som präglade forskningen från 1800-talets mitt och fram till 1950-talet, ifrågasattes bilden av en tidig samisk historia.⁶ Som ett led i den svenska identitetssträvan skrevs historien i nationalromantisk anda och där fanns inte plats för samernas kulturarv och historia.

Förhistoria är ett sätt att förhålla sig till forntiden, att uttolka och beskriva den.⁷ Arkeologerna utforskar förhistorien med utgångspunkt i sitt vetenskapliga källmaterial. I de konflikter om rätten till mark och vatten som följt i Härjedalsmålets spår, där arkeologer engagerades som expertvittnen, tilldelas historia och förhistoria en framträdande roll.⁸ Arkeologer verksamma i norra Sverige får återkommande frågan om ”vilka som var först”. Ur de materiella lämningarna efter äldre tiders människor förväntas arkeologerna filtrera fram svar om etnicitet och identitet. Den arkeologiska vetenskapen kan genom sina metoder och teoretiska utgångspunkter klargöra näringar och levnadssätt och följa spåren från forntid till historisk tid. Nya naturvetenskapliga och laborativa metoder gör att vi kan komma forntidens människor närmare in på livet, till exempel i fråga om kosthållning, sjukdomar, mobilitet och genetiskt släktskap. Däremot kan vi inte besvara frågan om, och i så fall hur, människor definierade sin etniska tillhörighet för tusentals år sedan.⁹ Det står dock klart att samernas förfäder finns bland de förhistoriska fångstfolk som befolkade det som i dag är Sápmi. Vid tiden för den svenska kronans kolonisation

⁶ L. I. Hansen & B. Olsen. *Samenes historie fram til 1750*. (Cappelen Akademisk forlag, 2004.)

⁷ B. Olsen. Hva er samisk forhistorie? M. Krogh & A. Schanche (red.). *Samisk forhistorie, Rapport fra konferanse i Lakselv 5–6 september 2002*. (Várjjat Sámi Musea Čallosat/Varanger Samiske Museums Skrifter, 2004), s. 20–30.

⁸ E. Baudou. Arkeologi och politik i norr. I I. Lundström (red.). *Historisk rätt? Kultur, politik och juridik i norr*. (Riksantikvarieämbetet, 2007), s. 158–179; I. Zachrisson. Arkeologi inför rätta – sydsamernas äldre historia. I I. Lundström (red.). *Historisk rätt? Kultur, politik och juridik i norr*. (Riksantikvarieämbetet, 2007), s. 157–179.

⁹ För en diskussion kring etnicitet och arkeologi se till exempel L. Forsberg. Forskningslinjer inom tidig samisk förhistoria. *Arkeologi i norr*. Vol.: 6:7 (1996): s. 165–186; I.-M. Mulk & T. P. Bayliss-Smith. The representation of Sámi cultural identity in the cultural landscapes of northern Sweden. I P. J. Ucko & R. Layton (red.). *The Archaeology and Anthropology of Landscape*. (Routledge, 1999), s. 359–396; L. I. Hansen & B. Olsen. *Samenes historie fram til 1750* (Cappelen Akademisk Forlag, 2004), s. 31–51; T. Wallerström. Arkeologins svåraste problem? Om arkeologin, historien och kampen om land och vatten i norra och mellersta Skandinavien. I B. Andersson, B. Claesson, K. Larsson & R. Sjölin (red.). *Samer. Om Nordmalingdomen och om ett urfolks rättigheter och identitet* (Recito, 2014), s. 205–239.

hade samiska samhällen sedan länge konsoliderats i ett folk med egna sociala, ekonomiska och politiska institutioner. Det ligger till grund för att Sveriges riksdag 1977 erkände samerna som urfolk.¹⁰

Kulturarv, museer och förvaltning

Den svenska lagstiftningen om kulturarv har en lång historia som tar sin början med 1666 års fornminnesplakat. I dag regleras skyddet av kulturarv i kulturmiljölagen (KML), som är den centrala lagstiftningen.¹¹ Sverige har också undertecknat den så kallade Valletta-konventionen, som är en europeisk konvention om skydd för det arkeologiska kulturarvet.¹² Även miljöbalken, skogsvårdslagen och plan- och bygglagen, har betydelse för kulturarvens skydd.¹³ Med museilagen från 2017 har ytterligare en lagstiftning tillkommit.¹⁴ Efterhand har synen på vad som ska innefattas i begreppet kulturarv förändrats liksom uppfattningen om ansvars- och rollfördelning ifråga om lagarnas tillsyn och tillämpning. Det yttersta ansvaret för kulturmiljölagens tillämpning ligger på regering och riksdag. Riksantikvarieämbetet är den nationella kulturarvsmyndigheten med överinseende över kulturmiljöarbetet. Länsstyrelserna utövar den praktiska tillämpningen av lagen. Riksantikvarieämbetet och länsstyrelserna är statliga myndigheter vars verksamheter styrs genom regleringsbrev och förordningar från regeringen. Läns museerna saknar däremot ett formellt uppdrag att bedriva kulturmiljövård.¹⁵ Ambitionen i dagens förvaltningspraxis är att olika myndigheter ska samarbeta tvärssektoriellt. Ansvars- och rollfördelningen mellan olika myndigheter och aktörer är dock otydlig. Det saknas en övergripande strategi i fråga om den kontinuerliga kunskapsuppbyggnad som är förutsättningen för en välinformerad kulturarvsverksamhet.¹⁶

¹⁰ Se vidare FN:s urfolksdeklaration, UNDRIP, 2007.

¹¹ SFS 1988:950, § 1 och § 1 a: "Fornlämningar är lämningar efter äldre tiders bruk som är varaktigt övergivna och som tillkommit före 1850. Med övriga kulturhistoriska lämningar avses lämningar efter äldre tiders bruk som tillkommit efter 1850."

¹² SÖ 1995, s. 84.

¹³ SFS 2017, s. 563.

¹⁴ SFS 1993, s. 553. SFS 1998, s. 808. SFS 2010, s. 900.

¹⁵ M. Biörnstad. *Kulturminnesvård i efterkrigstid – med Riksantikvarieämbetet i centrum*. (Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 2015.)

¹⁶ För en utförlig genomgång och analys av kulturmiljövårdens organisation se O. W. Jensen & R. Pettersson. *Kulturmiljövårdens regionala organisation. En historisk analys av roller och ansvar i förändring*. (Riksantikvarieämbetet, 2021.)

I kulturmiljövårdens uppdrag ingår att tillgängliggöra och förmedla kunskap om de immateriella och materiella kulturarven, bland annat de föremål som ingår i museernas samlingar. Nordiska museet, ett av Sveriges centralmuseer, hyser en stor samling av samiska föremål och ett rikt arkivmaterial av uppteckningar och fotografier. Föremålen och arkivmaterialet har samlats in under olika förutsättningar och i olika kontexter.¹⁷ Museets verksamhet drivs i form av en stiftelse och finansieras genom egna medel samtidigt som museet får ett årligt anslag från staten. Nordiska museets status som centralmuseum med statligt anslag innebär att verksamheten, som struktur och praktik, har varit och är en del av statens samiska kulturarvspolitik.

Statens historiska museer (SHM) är en myndighet vars uppgift är att ”främja kunskapen om och intresset för Sveriges historia och att bevara och utveckla det kulturarv som myndigheten förvaltar”.¹⁸ Myndigheten består av sju centralmuseer, däribland Historiska museet, vars verksamhet berör Sveriges kulturhistoria fram till i dag. Det hyser Sveriges mest omfattande arkeologiska samling. En stor mängd föremål har sedan museets tillkomst tillförts samlingarna, antingen genom privatpersoner, via läns- och hembygdsmuseer eller genom arkeologiska undersökningar.¹⁹ Det mycket omfattande fyndmaterial som framkommit vid Riksantikvarieämbetets undersökningar i Norrland ingår som en del av Historiska museets samlingar. Fyndmaterialet, som härrör från stenålder till medeltid, spänner över 10 000 år av människans närvaro i Sápmi. Myndighetsutövandet innefattar ansvar för samiska kulturarv.

Riksantikvarieämbetet förvaltar inga egna samlingar, men den arkeologiska verksamheten är starkt kopplad till Historiska museet. I samband med tillkomsten av museilagen 2017 utsågs Riksantikvarieämbetet till central museimyndighet.²⁰ Det innebär att museimyndigheten i första hand ska stödja museerna i arbetet med att bevara, använda och utveckla kulturarv.²¹ Riksantikvarieämbetet får därtill ett statligt och årligt anslag för forskningsinsatser inom kulturområdet. Anslaget fördelas i huvudsak till externa projekt samt till centrala

¹⁷ E. Silvén. *Friktion: Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet*. (Nordic Academic Press, 2021.)

¹⁸ <https://shm.se>.

¹⁹ F. Svanberg. Sveriges historia, som den samlats. I M. Grundberg, J. Hegardt, P. Nordström & F. Svanberg (red.). *Ett museum måste irritera: fyra röster om Historiska museet*. (Historiska museet, 2015), s. 123–210.

²⁰ SFS 2017, s. 563.

²¹ www.raa.se/museet/museiuppdraget/om-museiuppdraget.

museer.²² I egenskap av nationell kulturarvsmyndighet och musei-myndighet är Riksantikvarieämbetet Sveriges enskilt största makt-faktor som verkställare av statens kulturarvspolitik.

Ájtte– Svenskt Fjäll- och Samemuseum i Jåhkåmåhke/Jokkmokk, är huvudmuseum för samisk kultur i Sverige och specialmuseum för fjällvärldens natur och kultur. Det drivs i form av en stiftelse och invigdes 1989. Museet kom till ur behovet av ett samiskt museum i svenska Sápmi, men också som ett resultat av idén om ett national-parksmuseum. I Ájttes uppdrag ingår att under samisk ledning fördjupa och förmedla kunskap om samiska kulturarv och samiskt liv i dag. De kulturhistoriska samlingarna omfattar föremål från historisk tid fram till nutid och även arkeologiskt material som framkommit i samband med museets undersökningar. I verksamheten ingår Ája, Ájttes arkiv och bibliotek och Sametingets bibliotek med inriktning på samisk tematik. Ájtte har sedan tillkomsten drivit frågan om repatriering av de samiska föremål som ingår i andra museisamlingar.²³ Repatrieringsanspråken har inte enbart avsett övertagandet av fysiska objekt, utan också äganderätten till desamma. Ájtte mottog 2023 Etnografiska museets samiska samling med full äganderätt och 2024 överlät Uppsala universitet sin samling med motsvarande förutsättningar.

Ájtte är inte ett av Sveriges 16 centralmuseer och ingår inte heller bland de sju museer som tillsammans utgör myndigheten Statens Historiska Museer.²⁴ Myndighetens museer har alla sina säten i Stockholmsområdet. Ájtte ingår inte heller i den grupp om fyra museer som bildar myndigheten Världskulturmuseerna. Förutom att Ájtte inte har myndighetsansvar för samiska kulturarv ställs museet utanför möjligheten att söka de forsknings- och utvecklingsanslag, FoU-anslag, som Riksantikvarieämbetet viker för de centrala museerna. Det finns skäl att påstå att Ájtte, vars uppdrag är att förvalta Sveriges urfolks kulturhistoria, är marginaliserat i den svenska museistrukturen.

Vi anser att Ájtte- Svenskt Fjäll- och Samemuseum ska vara centralmuseum och myndighet för samiska kulturarv i Sverige och att erforderliga ekonomiska och personella resurser snarast ska ges för detta ändamål.

²² www.raa.se/samhallsutveckling/fou-forskning-och-utveckling/information-om-fou.

²³ Ájtte. Vem äger kulturarvet? Anföranden vid konferens om återföringsfrågor vid Ájtte, Svenskt Fjäll- och Samemuseum 6–8 juni 2000. *Duoddaris* 20. (Ájtte, 2002.)

²⁴ <https://shm.se>.

Levande historia, närvarande kunskap

Museisamlingar är inte död materia. De rymmer kunskap som kan väckas till liv och göras tillgänglig, meningsbärande och betydelsefull. Museernas utställningar och annan pedagogisk verksamhet är en given kanal för kunskapsförmedling och information. Historiska museet och Nordiska museet bär, med sina i dubbel mening centrala positioner i det svenska museilandskapet, ansvar för att Sveriges historia också är Sveriges urfolks historia.

Nordiska museets utgivning av *Acta Lapponica*-serien har fått stor betydelse för kulturhistorisk forskning och för en bred samisk allmänhet, liksom för omvärldens kunskap om samisk kultur. Publikationerna är en värdefull kunskapskälla och används flitigt i dagens forskning om samisk kulturhistoria. Samisk kultur presenterades i en permanent utställning under åren 1947–1979 och har därefter belysts i ett antal mindre utställningar.²⁵ I utställningen från 2024 ingår samiska element i den överordnade berättelsen med titeln *Nordbor*. Museets fasta utställningar har tidigare mött stark kritik för det sätt på vilket samerna marginaliserats.²⁶ Motsvarande kritik kan fortsatt riktas mot framställningen av Sápmi även om utställningarna delvis förändrats.

Det omfattande fyndmaterial som framkom i samband med Riksantikvarieämbetets sjöregleringsundersökningar och relaterade arkeologiska insatser, bearbetades inom ramen för det tvärvetenskapliga forskningsprojektet *Norrlands Tidiga Bebyggelse* (NTB). Syftet var att fördjupa kunskapen om norra Sveriges förhistoria och tillgängliggöra resultaten. De publicerades i *Early Norrland*-serien, som utgavs i tolv volymer.²⁷ Publikationernas stora förtjänst var att ge en samlad presentation av fynd, fyndplatser och aktuell forskning. I dag är serien fortsatt en viktig källa i arkeologisk forskning.

²⁵ E. Silvé. Utställningar och föreställningar. Om samerna, Nordiska museet och Skansen. I E. Mundal & H. Rydving (red.). *Samar som "de andra", samer om "de andra". Identitet och etnicitet i nordiska kulturmöten*. (Umeå universitet, 2010), s. 195–207.

²⁶ M. Spangen. Without a trace. The Sámi in the Swedish History Museum. *Nordisk museologi* 2:(2015), s. 17–32; M. Björnstad, Forskningsprojektet Norrlands tidiga bebyggelse. *Fornvännen*. (1968), s. 178–185; M. Björnstad, *Kulturminnesvård och vattenkraft 1942–1980*. (Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien, 2006), s. 250.

²⁷ M. Björnstad, Forskningsprojektet Norrlands tidiga bebyggelse. *Fornvännen* (1968), s. 178–185; M. Björnstad, *Kulturminnesvård och vattenkraft 1942–1980*. (Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien, 2006) s. 250.

Fyndmaterialet från sjöregleringsundersökningarna har också bearbetats och analyserats i ett antal doktorsavhandlingar.²⁸

Museernas arkivmaterial är inte bara en resurs i den egna verksamheten utan också för andra kulturhistoriska institutioner och för allmänheten. Riksantikvarieämbetets och Historiska museets gemensamma arkiv och bibliotek, liksom Ája arkiv och bibliotek vid Ájtte, är tillgängliga för allmänhet och forskare och erbjuder generöst öppethållande. Nordiska museets arkiv och bibliotek är exempel på det motsatta.

Vattenkraft och fornlämningar

Vid tiden för de första vattenkraftsutbyggnaderna var kunskapen om övre Norrlands förhistoria fortfarande mycket begränsad. Ett fåtal arkeologiska fältinsatser hade genomförts på initiativ av enskilda personer. Arkeologen Gustaf Hallström genomförde expeditioner i norra Fennoskandien och Kolahalvön under 1900-talets första hälft och undersökte bland annat samiska offerplatser, varifrån han förde ett stort fyndmaterial till Historiska museet i Stockholm.²⁹ Han intresserade sig också för hällristningar och var den förste att dokumentera hällristningslokalen vid Nämforsen i Ångermanälven.³⁰ Under 1940- och 1950-talen, genomförde intendenten vid Nordiska museets samiska avdelning, Ernst Manker, inventeringar av samiska fornlämningar i form av heliga platser, gravar, kåtatotter, så kallade stalototter, och fångstgropar.³¹ I övrigt gjorde sig övre Norrlands förhistoria känd med lösfynd av enstaka föremål. Sammantaget bidrog fältundersökningar och lösfynd till en växande insikt om att det längs

²⁸ L. Forsberg. *Site Variability and Settlement Patterns. An analysis of the hunter-gatherer settlement system in the Lule river valley, 1500 B.C./A.D.* (Umeå universitet, 1985); I.-M. Mulk. *Sirkas – ett samiskt fångstambhäll i förändring Kr. f. – 1600 e. Kr.* (Umeå universitet, 1994); I. Bergman. *Från Döudden till Varghalsen. En studie av kontinuitet och förändring inom ett fångstambhäll i övre Norrlands inland, 5200 f. Kr. – 400 e. Kr.* (Umeå universitet, 1995).

J. Käck. *Samlingsboplatser? En diskussion om människors möten i norr 7000 f. Kr. – Kr. f. med särskild utgångspunkt i data från Stållverksboplatzen vid Nämforsen.* (Umeå universitet, 2009).

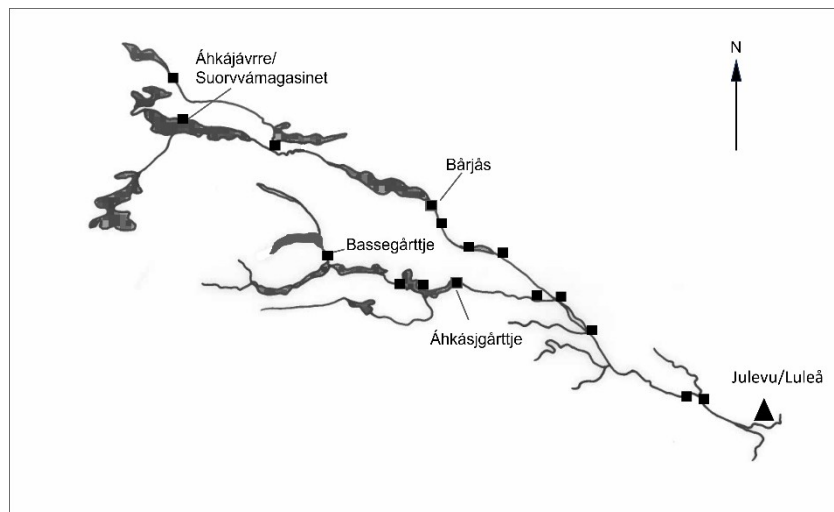
²⁹ G. Hallström. *Lappska offerplatser.* I N. Edén, (red.). *Arkeologiska studier tillägnade H. K. H. Kronprins Gustaf Adolf.* (Norstedts, 1932), s. 111–131.

³⁰ G. Hallström. *Nämforsens hällristningar.* *Svenska Turistföreningens årsskrift* (1920), s. 105–114; I. Serning. *Lappska offerplatsfynd från järnålder och medeltid i de svenska lappmarkerna.* (Almqvist & Wiksell, 1956).

³¹ E. Manker. *Lapparnas heliga ställen. Kultplatser och offerkult i belysning av Nordiska museets och landsantikvariernas fältundersökningar.* (Almqvist & Wiksell, 1957); E. Manker. *Fångstgropar och stalototter. Kulturlämningar från lappska forntid.* (Geber, 1960); E. Manker. *Lappmarksgravar: dödsföreställningar och gravskick i lappmarkerna.* (Almqvist & Wiksell, 1961.)

vattendragens stränder kunde finnas förhistoriska boplatser och att boplatserna kunde räknas i tusental.³²

Figur 1 Julevädno/Luleälvens vattensystem

Översiktskarta över Julevädno/Luleälvens vattensystem med angivande av platser som omnämns i texten. Fylld fyrkant markerar kraftverk.

Exemplet Julevädno/Luleälven

En av de tidigaste och mest omfattande vattenkraftsutbyggnaderna i norra Sverige genomfördes längs Julevädno/Luleälven (se figur 1). Gruvdriften i malmfälten, som påbörjades vid 1800-talets slut, medförde ett stort behov av elkraft. Vid Bårjås/Porjus, beläget vid Stora Julevus/Stora Lulevattens utlopp, påbörjades 1910 byggnationen ett kraftverk som stod klart 1914. Dalgången längs Stora Julevädno/Stora Luleälven hade redan 1909 utnämnts till Stora Sjöfallets nationalpark. Från naturvårdande instanser höjdes röster mot den planerade kraftverksutbyggnaden.³³ Områdets naturvärden och turistiska kvaliteter framhävdes, men däremot inte konsekvenserna för den samiska lokalbefolkningen. Enligt 1898 års renbeteslag hade samerna rätt att en-

³² M. Biörnstad. *Kulturminnesvård och vattenkraft 1942–1980*. (Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien, 2006), s. 250. s. 40–41; S. Janson & H. Hvarfner. *Från norrlandsälvar och fjällsjöar. Riksantikvarieämbetets kulturhistoriska undersökningar i samband med kraftverksbyggen och sjöregleringar*. (Riksantikvarieämbetet, 1960.)

³³ C. Bernes, & L. J. Lundgren. *Bruk och missbruk av naturens resurser: en svensk miljöhistoria*. (Naturvårdsverket, 2009), s. 137.

samma nyttja områdena ovan odlingsgränsen, men skyddet mot intrång visade sig svagt i relation till statens starka ekonomiska intressen³⁴. Vid vår genomgång av lappfogdeväsendets i norra distriktet digitaliserade årsberättelser och protokoll under perioden 1900–1910 har vi inte funnit att regleringsfrågorna diskuterats med representanter för de berörda samerna i området.³⁵ När kraftverket vid Bårjås/Porjus stod klart påbörjades planeringen av kraftverket Suorvvá/Suorva. Det har byggts ut i fyra etapper till en total regleringsamplitud om 30–33 meter.³⁶ Vattenmagasinet har fått namnet Áhkájávrré/Akkajaur, och är ett av de största reglerade magasinerna i Europa. Längs dalgången lades stora landområden under vatten och påverkade starkt livsvillkoren för renskötare och de bofasta som försörjde sig på fiske, jakt och jordbruk, ofta i kombination med renskötsel.

Figur 2 Suorvadammen under uppbyggnad

Suorvadammen under uppbyggnad. Foto Ernst Manker, Nordiska museet, NMA0077308.

³⁴ G. Hanes-Nutti. *Samernas rättsliga ställning vid de tre första Suorvaregleringarna*. C-uppsats i historia. (Umeå universitet, 1988), s. 20–21.

³⁵ Riksarkivet. Lappfogdens i Norrbottens norra distriktarkiv, Protokoll (med handlingar), SE/HLA/1140002/AI/1 (1890–1930).

³⁶ N. Forsgren. *Den effektfulla älven. Stänk från Luleälvens kraftfulla historia*. (Vattenfall Norrbotten, 1990.)

Figur 3 Inventering av ett viste vid Rijtsemjåhkå/Ritsemjokk

Inventering av ett viste vid Rijtsemjåhkå/Ritsemjokk. Vid inventeringstillfället hade vårfloden redan hunnit fylla stora delar av magasinet och många visten låg under vatten. Inventeringarna genomfördes därför delvis med båt. Foto Ernst Manker, Nordiska museet, NMA 0077296.

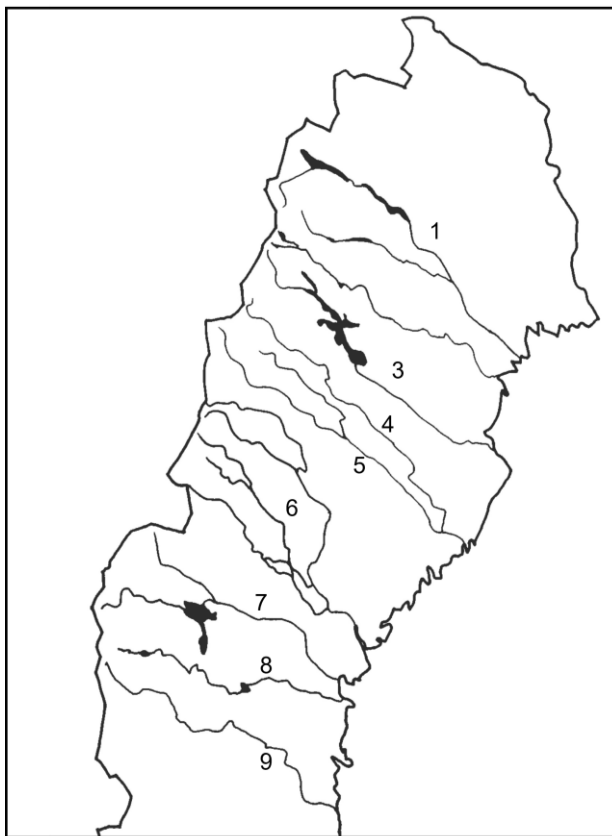
Inga arkeologiska undersökningar föregick den första reglerings-etappen vid Bårjås/Porjus respektive Suorvvá/Suorva. Vid den andra etappen vid Suorvvá/Suorva, fick arkeologen Gustaf Hallström i uppdrag att genomföra en arkeologisk inventering, men då var området redan skadat. En mer systematisk dokumentation med fokus på registrering av samiska visten och andra kulturlämningar genomfördes av Ernst Manker inför Suorvadammens tredje utbyggnad 1940. Fältinventeringen resulterade i att sammanlagt 250 kåtaplatser ”och andra fyndställen” registrerades längs stränderna vid Áhkájávrré/Akkajaure.³⁷ Inventeringarna påbörjades när magasinet redan hade börjat fyllas och fotografier visar hur Manker och hans följeslagare färdades med båt för att kunna dokumentera de kulturlämningar som successivt försvann under vattenytan (se figur 2–3).³⁸

³⁷ E. Manker. *Lapsk kultur vid Stora Lule älvs källsjöar. En etnografisk inventering inom upp-dämningsområdet vid Suorva*. (Hugo Gebers förlag, 1944), s. 12–14.

³⁸ Ibid.

Sjöregleringsundersökningar efter 1942 års fornminneslag

Figur 4 **Översiktskarta över älvar som reglerats för vattenkraftsproduktion**

Översiktskarta över älvar som reglerats för vattenkraftsproduktion. Julevädno/Luleälven (1); Syödateiednuo/Skellefteälven (3); Umejeiednuo/Umeälven (5); Jeänne/Jiennoe/Ångermanälven med Sjoutenvualle/Fjällsjöälven och Faksjohka/Faxälven (6); Sjielteijennoe/Indalsälven (7); Vannu/Ljungan (8) och /Lååsne/Lusne/Ljusnan (9). Bihtámätno/Piteälven (2) påverkas av utbyggnaden av Sikfors kraftverk samt av vattenföringsåtgärder vid sjöarna Låbbás, Ráhppen och Málmiesjávrrie. Vidduoljiännuo/Vyöddaleiädnuo/Vindelälven (4) påverkas av regleringen kraftverksutbyggnaden vid Stornorrfors.

Under 1940-, 1950- och 1960-talen genomfördes omfattande regleringar av de stora norrlandsälvarnas vattensystem från Julevädno/Lule älv i norr till Dalälven i söder, med undantag av Bihtámädnö/Pite älv och Vidduoljiännuo/Vyöddaleiädnuo/Vindelälven. Syftet var att exploatera älvarna för vattenkraftsproduktion. Genom 1942 års forn-

minneslag hade skyddet för fornlämningar stärkts och företag eller enskilda som planerade markgrepp var ålagda att inhämta information om förekomsten av fornlämningar och eventuell påverkan genom markexploateringen. Om arkeologiska undersökningar ansågs nödvändiga stadgade lagen att exploatörerna skulle stå för kostnaderna.³⁹

Vid den arkeologiska undersökningsverksamhet som inleddes med 1940-talets sjöregleringar genomfördes insatserna av Riksantikvarieämbetet i form av sakkunniguppdrag och en omfattande kunskapsuppbyggnad inleddes. I vissa fall genomfördes även folkloristiska och språkliga undersökningar, ortnamnsinventeringar och etnologiska undersökningar. I huvudsak riktades intresset mot den bofasta befolkningens bebyggelse, jordbruk och fiske.⁴⁰

Så småningom utvecklades en praxis där fältinsatserna i ett första steg omfattade inventeringar längs berörda strandområden. I nästa steg valdes ett antal platser ut för fördjupade undersökningar. Huvuddelen av de fornlämningar som registrerades utgjordes av boplatser från tiden före vår tideräknings början, de tidsperioder som kallas stenålder, bronsålder och äldre järnålder. Härdar registrerades endast i undantagsfall och först under 1980-talet erhöll härdar formell status som fornlämningar. I Norr- och Västerbotten län utgör härdar i dag den i särklass vanligast förekommande fornlämningstypen.⁴¹ Seitar presenterade en särskild problematik vid inventeringarna. De naturligt formade stenarna kunde med en erfaren och insiktsfull blick noteras som seitar, men däremot inte verifieras med den antikvariska nomenklaturens kravspecifikationer.

Inför den tredje regleringen av en av Syödateiednuo/Skellefteälvens källsjöar, Sädvvájávvre/Sädvajaure, 1985, genomfördes skogshistoriska studier inom de strandområden som skulle beröras av regleringen. Initiativet var Olle Zackrissons, professor vid Sveriges lantbruksuniversitet (SLU) i Umeå.⁴² Det var första gången som träd med barktäkter uppmärksammades i forskningen och det blev start-

³⁹ SFS 1942, s. 350.

⁴⁰ M. Björnstad, *Kulturminnesvård och vattenkraft 1942–1980*. (Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien, 2006), s. 117, 197–230.

⁴¹ L. Liedgren & S.-D. Hedman. *Utvärdering av fornminnesinventeringen, 1984–2002 och projektet Skog och Historia, 2000–2004, i Norrbotten med exempel på tillämpningar av det digitala registret och framtida inriktningar. Rapport 43*. (Silvermuseet, 2005), s. 7.

⁴² Riksantikvarieämbetet, dnr 534/83.

skottet för en omfattande kunskapsutveckling kring kulturmärkta träd i samiska landskap.⁴³

De arkeologiska inventeringarna genomfördes inom givna kostnads- och tidsramar som satte gränser för fältinsatsernas omfattning. De prioriteringar som gjordes tog naturligt nog avstamp i det rådande bristfälliga kunskapsläget. Långa avstånd, besvärlig terräng och begränsade transportmöjligheter bidrog till hårda prioriteringar av de områden som inventerades. Även dåtidens inventeringsmetodik påverkade utfallet. Rekognosceringarna innebar enbart okulär besiktning och följaktligen uppmärksammades inte fornlämningar som låg dolda under ett vegetationstäck. I dag är det en gängse inventeringspraxis att använda jordsond för att identifiera fornlämningar och avgöra deras utbredning. Endast en mycket begränsad andel av de registrerade boplatserna undersöktes och i allmänhet då bara en mindre del av de enskilda boplatsernas totala omfång.⁴⁴

En stor mängd boplatser blottades under de nästkommande åren efter vattenregleringarna. Boplatserna hade av olika orsaker inte upptäckts vid de föregående inventeringarna. Erosionen som följde av de förändrade vattennivåerna innebar att fynd och fornlämningar fortlöpande rasade ut i vattnet och förstördes. Processen pågår fortfarande med oförminskad styrka. En studie från 2007 av hur utbyggnaden av Syödateiednuo/Skellefteälven har påverkat fornlämningar vid sjöar inom Årjeplove kommunvisade att drygt 88 procent av alla då kända fornlämningslokaler i strandnära lägen hade tillkommit efter sjöregleringarnas verkställande.⁴⁵ Det ger en god bild av hur det kan förhålla sig även i andra reglerade vattendrag.

⁴³ O. Zackrisson. Biological consequences of cutting operations during the 17th century carried out at Sädvajaure, N. Sweden. I A. Schuler (red.), *History of Forest Utilization and Forestry in Mountain Regions*. *Schweizerischen Zeitschrift für Forstwesen* 39 (Supplement 74, 1985), s. 40–52; M. Niklasson, O. Zackrisson & L. Östlund. A Dendroecological Reconstruction of Use by Saami of Scots Pine (*Pinus sylvestris* L.) Inner Bark over the Last 350 Years at Sädvajaure, N. Sweden. *Vegetation History and Archaeobotany*. 3 (1994): s. 183–190; I. Bergman, L. Östlund & O. Zackrisson. The use of plants as regular food sources in ancient subarctic economies – a case study based on the Sami use of Scots pine inner bark in northern Fennoscandia. *Arctic Anthropology*. 41:1 (2004), s. 1–12.

⁴⁴ M. Björnstad. *Kulturminnesvård och vattenkraft 1942–1980*. (Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien, 2006) s. 162–163.

⁴⁵ I. Bergman. *Sjöregleringar och fornlämningar. Pro Memoria avseende skada på fornlämningar och kulturlandskap inom Årjeplogs kommun. Årjeplog*. (Silvermuseet, 2007). Se även L. Liedgren. *Fornlämningar och erosion – en studie av Skellefteälvens vattenkraftsutbyggnad och dess påverkan på sjöarna Hornavan, Uddjaur, och Storavan, Skellefte älvs dämningområde. Rapport 48. Årjeplog*. (Silvermuseet, 2007.)

Vid de vattenkraftsutbyggnader som genomfördes efter 1942 tillämpades den nya fornminneslagen. Beslut om tillstånd och insatser baserades på de fornlämningar som då var kända. I dag vet vi att de endast utgjorde en bråkdel av det verkliga antalet fornlämningar. Enligt dagens lagstiftning är det fortsatt förbjudet att utan tillstånd rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra eller skada en fornlämning.⁴⁶ Med hänvisning till att regleringarna är en pågående markanvändning anses dock den ursprungliga tillståndsgivningen gälla. Här råder en paradoxal situation där vattenkraftsregleringarnas fortsatta skadepåverkan på fornlämningar legitimeras av att det är en fråga om just pågående markanvändning! De reglerade älvarnas förändrade vattenföring innebär att lämningar efter människors liv under tusentals år kontinuerligt skadas och förstörs. Kulturlandskap fragmenteras och förlorar sina sammanhang. I högst bokstavlig mening rinner kulturarv ut i vattnet (se figur 5).

Det är av största vikt att skyddet för fornlämningar i de reglerade vattendragens strandzoner beaktas i enlighet med kulturmiljölagens anda och mening. Med skydd avses dels att bevara särskilt betydelsefulla fornlämningslokaler, dels kontinuerlig inventering, dokumentation och kunskapsuppbyggnad om berörda fornlämningar och kulturmiljöer. Vi anser att finansiering av de fortlöpande arkeologiska insatserna ska bekostas av vattenkraftsexploatörerna genom avsättning i en fond för det arkeologiska arbetet.

⁴⁶ SFS 1988, s. 950, § 6.

Figur 5 Erosion längs de reglerade vattendragens stränder

Den fortgående erosionen längs de reglerade vattendragens stränder medför en mycket hög grad av skadepåverkan på strandnära fornlämningar. Bilden visar hur en förhistorisk boplatz undan för undan trasas sönder och bokstavligen rinner ut i vattnet.

Foto: Lars Liedgren, 2007. Silvermuseet.

Fornminnesinventering

Riksdagen beslutade 1937 att fasta fornlämningar skulle redovisas på den ekonomiska kartan i samband med utgivningen. Redan påföljande år startade den allmänna fornminnesinventeringen i ett samarbete mellan Rikets allmänna kartverk, numera Lantmäteriet, och Riksantikvarieämbetet.⁴⁷ Syftet var att skapa ett underlag för ämbetets och museernas kulturminnesvårdsarbete och att fördjupa kunskapen om Sveriges kulturminnen.⁴⁸ Inventeringens betydelse för arkeologisk forskning underströks och beskrevs i termer av "ett stort forskningsprojekt av central betydelse för arkeologin."⁴⁹ Vid inventeringarna ställdes höga krav på kompetens och kvalitetssäkring. Fältarbetet genomfördes inom ramen för ett slags lärlingssystem

⁴⁷ G. Winberg. Fornlämningsbegreppet och ekonomiska kartan. *Fornvännen* 73 (1978): s. 91–96.

⁴⁸ M. Björnstad. *Kulturmminnesvård och vattenkraft 1942–1980*, s. 83.

⁴⁹ Å. Hyenstrand. Fornminnesinventering, kulturmminnesvård och arkeologisk samhällsforskning. *Fornvännen* 73 (1978): s. 69–74.

där inventerarna underställdes och vägledades av en arkeolog med lång erfarenhet. Arkeologen ansvarade för granskning och kvalitetssäkring.

När fornminnesinventeringens första omgång avslutades 1977 hade hela landet, utom fjällkedjan och Sveriges nordligaste delar, inventerats.⁵⁰ Inventeringarna i Norr- och Västerbottens län genomfördes endast översiktligt och med mycket liten personalinsats i förhållande till de stora arealer det var fråga om.⁵¹ Utfallet blev därefter. De forn lämningar som hade registrerats i Norrbottens län och i Jämtland och Härjedalen utgjorde tillsammans endast en bråkdel av det totala antal som registrerades i övriga delar av landet under samma period.⁵² Med inrättandet av ett lokalkontor i Luleå 1984 återupptog Riksantikvarieämbetet inventeringsverksamheten i Norr- och Västerbotten. Arbetet genomfördes i samarbete med ämbetet, länsstyrelserna och länsmuseerna. Tyngdpunkten förlades till områden där exploateringstrycket förväntades vara högt, i första hand vid de kustnära kommunerna och i Tornedalen. I tankefiguren ryms en underförstådd uppfattning om att storskaligt skogsbruk i inlandet, med omfattande avverkningar och markberedningsåtgärder, inte är en markexploatering. Samma uppfattning ligger till grund för dagens praxis i fråga om krav på inventeringsinsatser inför förestående skogsavverkningar.

Riksantikvarieämbetet beslutade 1995 att den nationella fornminnesinventeringen skulle upphöra från och med 2001. Beslutet motiverades med att det fanns ett stort behov av en inventering av landets byggnader och av det agrara landskapets miljövärden för att ”tillgodose de kunskapskrav som dagens samhälle ställer på kmv.”⁵³ Riksantikvarieämbetet konstaterade att länen i norra Sverige av resursskäl inte skulle kunna inventeras klart. Argumentationen bygger på ett självuppfyllande antagande om varandra ömsesidigt uteslutande inventeringsinsatser. Det bygger också på en *a priori*-värdering av de agrara landskapens företrädare framför jaktens-, fiskets- och renskötselns kulturlandskap. Den paradoxala slutsatsen är att de kunskapskrav som samhället ställer i kulturmiljölagen är mindre i

⁵⁰ Å. Hyenstrand. Fornminnesinventering, kulturminnesvård och arkeologisk samhällsforskning. *Fornvännen* 73 (1978), s. 69.

⁵¹ G. Winberg. Fornlämningsbegreppet och ekonomiska kartan. I R. Jensen (red.). *Fornminnesinventeringen – nuläge och kompletteringsbehov. En riksöversikt*. (Riksantikvarieämbetet, 1997), s. 96; L. Liedgren & S.-D. Hedman. *Utvärdering av fornminnesinventeringen, 1984–2002 och projektet Skog och Historia, 2000–2004, i Norrbotten med exempel från tillämpningar av det digitala registret och framtida inriktningar. Rapport 43* (Silvermuseet, 2005).

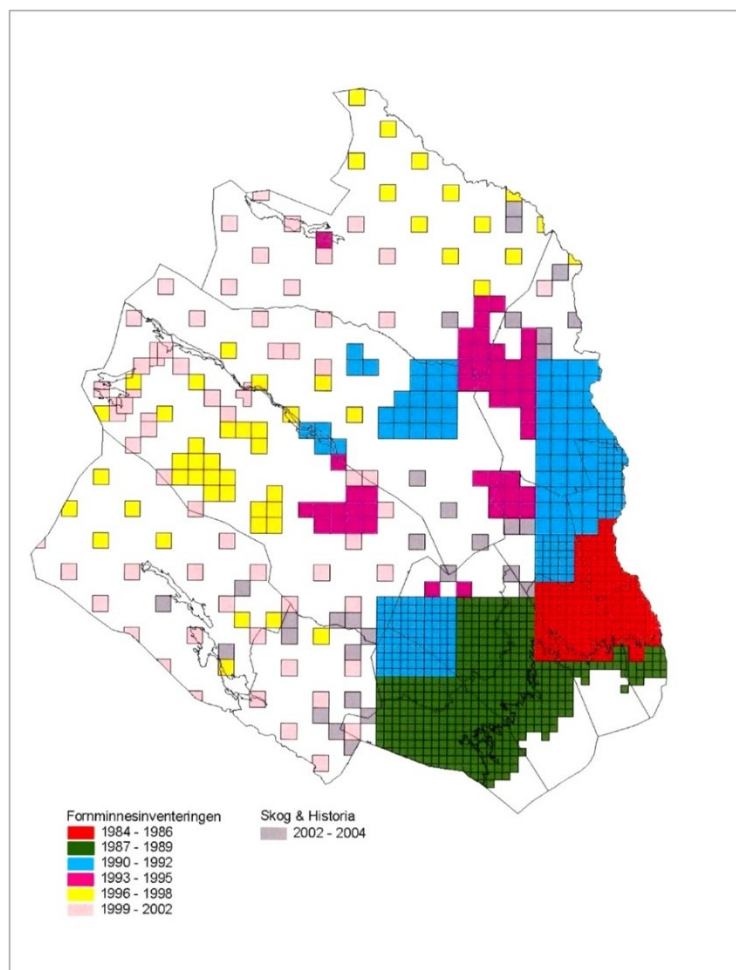
⁵² Å. Hyenstrand. Fornminnesinventering, kulturminnesvård och arkeologisk samhällsforskning. *Fornvännen* 73 (1978): s. 71.

⁵³ Riksantikvarieämbetet, 1995, PM 1995-05-29, dnr 411-2785-1995.

inlands- och fjällområden, där kunskap saknas eller är bristfällig. Myndighetens handläggning är ett i grunden politiskt beslut baserat på värderingar och val. Samiska kulturlandskap valdes bort.

En klumpsumma anslogs för de avslutande årens verksamhet, men anslaget täckte långt ifrån kostnaderna för en heltäckande inventering. Följaktligen blev täckningsgraden för inventeringarna i Norr- och Västerbottens inlands- och fjällområden betydligt lägre än i övriga delar av Sverige (se figur 6).

Figur 6 Fornminnesinventeringens omfattning i Norrbottens län

Karta över den nationella fornminnesinventeringens omfattning i Norrbottens län. Efter Liedgren och Hedman, 2005.

Riksantikvarieämbetets förslag hade skickats ut på remiss till länsstyrelser och läns museer. Åtte ingick däremot inte bland remissinstanserna, trots att museet var den administrativt ansvariga institutionen för fjäll- och inlandsinventeringarna i Norrbottens län. Myndighetens förslag mötte protester från berörda länsstyrelser och museer i de nordliga länen. Den skarpaste kritiken formulerades av Länsstyrelsen i Västerbotten, som underströk vikten av att hela Sveriges yta skulle inventeras likvärdigt och att inventeringarna är viktiga för ”kunskapsförsörjning i ett kulturpolitiskt perspektiv och möjligheten för landets invånare att ta del av sin egen historia.” Vidare påpekade man att många av fornlämningarna i de norra länens fjäll- och skogsland har samiskt ursprung och att ”man måste se till så att den samiska kulturhistorien, uttryckt i fysiska spår, uppmärksammas och behandlas likvärdigt med lämningar från andra folkgrupper i länet.”⁵⁴ De kritiska remissvaren fick inget gehör och Riksantikvarieämbetet fattade beslut i enlighet med sitt eget förslag. Varken från lokal- eller regionalpolitiskt håll höjdes röster för en fortsatt fornminnesinventering.

Till de avgränsade insatser som påbörjades i samband med fornminnesinventeringens avveckling hörde arbetsmarknadsprojektet *Skog och Historia*. Verksamheten genomfördes i samarbete med Riksantikvarieämbetet, Skogsstyrelsen och Arbetsmarknadsverket. I Norr- och Västerbotten pågick projektet 2000–2004.⁵⁵ Syftet var bland annat att skapa ett kunskapsunderlag för kulturmiljöer i skogsmark, men också ”att erbjuda arbetslösa självständiga och meningsfulla arbetsuppgifter.”⁵⁶ Det var dock inte arbetslösa arkeologer som åsyftades. I stället utfördes inventeringsarbetet i huvudsak av arbetskraft utan arkeologisk utbildning.⁵⁷ Bristen på arkeologisk kompetens resulterade i en övervikt för kulturlämningar från sen historisk tid och en betydligt mindre mängd fornlämningar. Det innebar en avsevärd devalvering av den kvalitet som utmärkte den nationella fornminnesinventeringen.⁵⁸ Kraven på erfarenhetsbaserad kompe-

⁵⁴ Västerbottens länsstyrelse, 1995, dnr 220-6630/95.

⁵⁵ L. Liedgren & S.-D. Hedman. *Utvärdering av fornminnesinventeringen, 1984–2002 och projektet Skog och Historia, 2000–2004, i Norrbotten med exempel från tillämpningar av det digitala registret och framtida inriktningar. Rapport 43* (Silvermuseet, 2005).

⁵⁶ Skog & historia – slutrapport av kvalitetssäkringsprojektet 2012–2016. (Riksantikvarieämbetet, 2017), s. 5.

⁵⁷ Skog & historia – slutrapport av kvalitetssäkringsprojektet 2012–2016, s. 13.

⁵⁸ G. Magnusson. Det dokumenterade landskapet. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 58. (2009), s. 14.

tens vid registrering av fornlämningar har därefter ytterligare försämrats.

Under de närmare 90 år som förflutit sedan regeringsbeslutet om en landstäckande fornminnesinventering fattades har insatserna i norra Sverige genomgående nedprioriterats till förmån för andra delar av landet. När Riksantikvarieämbetet slutgiltigt avvecklade verksamheten hade stora delar av Norr- och Västerbottens inlands- och fjällområden, liksom angränsande delar i Jämtlands- och Väster-norrlands län, fortfarande inte förstagångsinventerats. Revideringsinventeringar hade samtidigt genomförts i flera omgångar i de flesta län i södra och mellersta Sverige.⁵⁹

Riksantikvarieämbetets ansvarstagande för norra Sveriges kulturlandskap och kulturmiljövård kan beskrivas som en brant fallande kurva mot noll. Den ofullständiga fornminnesinventeringen i fjällens och inlandets kulturlandskap har fått, och får, konsekvenser på flera plan. Även om kulturmiljölagen gäller oavsett om lämningar är kända eller inte, så har fornlämningar som inte kommit till kulturmiljövårdens kännedom i praktiken ett sämre skydd än de som är registrerade. Stenar kan tas från en gammal härd av oförstånd för att bygga en ny. En stuga kan byggas på en flertusenårig boplatz, skogsmarker kan plöjas i djupa fåror över fornlämningar som inte markerats på kartan. De stora inventeringsluckorna och den låga täckningsgraden begränsar den kulturhistoriska forskningens möjligheter. Det inverkar i sin tur på kunskapsåterföringen till samhället. Fornminnesinventeringarna var en kunskapsprocess som väckte stort lokalt och allmänt intresse. Ur ett samiskt perspektiv blev resultaten också viktiga för identitetsprocesser på individuell och kollektiv nivå. När inventeringarna avslutades hade allmänhetens intresse för en tidigare närmast okänd förhistoria vuxit sig starkt och skapat förväntningar på fortsatta insatser. Desto större blev besvikelsen när verksamheten upphörde.

Riksantikvarieämbetets beslut är ett svek mot norra Sveriges kulturarv. Den ofullständiga fornminnesinventeringen innebär ett otillräckligt skydd för forn- och kulturlämningar, en begränsning av den kulturhistoriska forskningens möjligheter och en begränsning av kunskapsåterföringen till samhället. Det är av synnerlig vikt att forn-

⁵⁹ R. Jensen (red.). *Fornminnesinventeringen – nuläge och kompletteringsbehov. En riksöversikt* (Riksantikvarieämbetet, 1997).

minnesinventeringen i norra Sverige återupptas och genomförs med hög täckningsgrad.

Skogarnas kulturlandskap – skydd, bruk och exploatering

Sedan fornminnesinventeringarna upphörde har arkeologisk och skogshistorisk forskning uppmärksammat omfattningen av biologiska kulturarv. Genom att inkludera kulturmärkta träd (KMT) som betydelsebärande delar i de samiska kulturlandskapen har ny kunskap vuxit fram om äldre tiders markanvändning och kulturarvens olika uttrycksformer.⁶⁰ Samtidigt har tvärvetenskaplig forskning mellan arkeologi, ekologi och skogshistoria inneburit en förändrad syn på landskapens naturligt betingade förändringar, människans anpassning till desamma och på människans roll i olika ekosystemprocesser.⁶¹ Gränssnittet mellan natur- och kulturlandskap har suddats ut och därmed utmanas rådande förvaltningsstrukturer.

Inom kulturmiljövårdens område har det moderna skogsbrukets skadeverkningar på fornlämningar uppmärksamrats. Markåtgärder i form av plöjning i fåror eller genom fläckmarkberedning är gängse praxis i syfte att förbättra skogsförnyringen vid plantering och frösådd. Om fornlämningar finns inom berörda områden måste markägaren begära tillstånd för markåtgärder. I praktiken tillämpas varken skogsvårdslagen eller kulturmiljölagen såtillvida att markåtgärderna ska föregås av arkeologiska inventeringar. Det innebär att markägarens skyldighet i praktiken endast gäller fornlämningar som är registrerade i Riksantikvarieämbetets digitala databas, eller som kommit till exploatörens kännedom på annat sätt, till exempel genom tips från allmänheten.

⁶⁰ Se till exempel L. Östlund, O. Zackrisson, & G. Hörnberg. Trees on the border between nature and culture – Culturally modified trees in boreal Scandinavia. *The Environmental History* 7:1 (2002), s. 48–68; I. Bergman, L. Östlund & O. Zackrisson. The use of plants as regular food sources in ancient subarctic economies – a case study based on the Sami use of Scots pine inner bark in northern Fennoscandia. *Arctic Anthropology* 41:1 (2004), s. 1–12.

⁶¹ Till exempel I. Bergman, T. Pässe, A. Olofsson, O. Zackrisson, G. Hörnberg, E. Hellberg & E. Bohlin. Isostatic Land Uplift and Mesolithic Landscapes: Lake-tilting, a key to the discovery of Mesolithic sites in the interior of northern Sweden. *Journal of Archaeological Science*. 30:11 (2003), s. 1451–1458; L. Östlund, G. Hörnberg, T. H. DeLuca, L. Liedgren, O. Zackrisson & T. Josefsson. Intensive land use in the Swedish mountains between AD 800 and 1200 led to deforestation and ecosystem transformation with long-lasting effects. *Ambio* 44 (2015), s. 508–520; G. Hörnberg, T. Josefsson, T. H. DeLuca, P. E. Higuera, L. Liedgren, L. Östlund & I. Bergman. Anthropogenic use of fire led to degraded Scots pine-lichen forests in northern Sweden. *Anthropocene*. 24 (2018), s. 14–29.

Markberedning har störst betydelse för föryngringen i norra Norrland där i princip all mark som ska planteras markbereds.⁶² Översatt till fornminnesinventeringens täckningsgrad i Norr- och Västerbottens län innebär det att kvalitetssäkrat fornlämningskydd saknas i huvuddelen av skogsmarkerna. Skogsvårdslagen föreskriver att skogsbruket ska ta hänsyn till kulturhistoriska värden, dit även det biologiska kulturarvet räknas.⁶³ Inom ramen för FN:s Agenda 2030 för hållbar utveckling har riksdagen beslutat att Sveriges miljömål för levande skogar ska innebära att: ”Skogens och skogsmarkernas värde för biologisk produktion ska skyddas samtidigt som den biologiska mångfalden bevaras samt kulturmiljövärden och sociala värden värnas.”⁶⁴

Sverige stod 2005 värd för ett ministermöte om skydd för Europas skogar. Temat var skogsbruk och kulturarv och i den sammanfattande slutsatsen konstaterades att hotbilden mot kulturarven bland annat bestod i olämpliga skogsbruksmetoder. Konferensen rekommenderade myndigheter och skogsbolag att stärka skyddet för materiella och immateriella kulturvärden i enlighet med Wienkonventionens resolution V3, 6:11.⁶⁵

Levande och döda träd med spår av barktäkter, stubbar efter träd som fällts för ved eller för hänglav, bläckade träd som visar på gamla färdvägar eller markerar skattelandens gränser, gläntor med avvikande växtlighet som anger platserna för äldre tiders renvallar och visten – listan kan göras lång över de samiska kulturlandskapens biologiska kulturarv. Tillsammans med andra former av kulturarv, materiella som immateriella, förmedlar de sociala och kulturella värden som omsätts i renkötseln och andra samiska näringars verksamhet. I dag avverkas skog och markbereds skogsmarker utan föregående inventeringar av biologiska kulturarv i form av träd med kulturspår. Kulturmiljölagens åldersrekvisit, med tillkomst före 1850, tillämpas genom omvänd bevisföring, det vill säga grundantagandet är att det i avverkningsbar skog inte finns träd med kulturspår som tillkommit före 1850. Motsatsen måste bevisas innan avverkning kan förhindras. Med hänvisning till att avverkningsåtgärder är en pågående markanvändning har bevis-

⁶² <https://www.skogsaktuellt.se/artikel/46246/markberedning-viktigast-och-vanligast-i-norrland.html/>.

⁶³ SFS 1979, s. 429, se även <https://www.skogsstyrelsen.se/lag-och-tillsyn/forn--och-kulturlamningar/>.

⁶⁴ <https://sverigesmiljomal.se/miljomalen/levande-skogar/>.

⁶⁵ Forestry and Our Cultural Heritage, 2006, s. 147–148.

bördan förflyttats från exploatören till vem helst annan som kan presentera bevis. Skogshistoriska och arkeologiska studier visar att tallens innerbark har ingått i samiskt kosthåll i minst 3 000 år och att bruket upphörde under 1800-talets senare del.⁶⁶ Sannolikheten för att barktäkter uppfyller kulturmiljölagens åldersrekvisit är med andra ord betydligt större än det motsatta. Här ställs ny kunskap mot vedertagen praxis. Avverkningarna innebär inte enbart ett bortfall av individuella träd med kulturspår utan också en förlust av den miljö som omgav dem. Kulturbärande skogar med naturlig och differentierad åldersstruktur ersätts av plantager med ung och likåldrig skog. Planteringar av den främmande och, enligt SLU:s artdatabank, invasiva contortatallen, *Pinus contorta*, innebär förändringar av hela ekosystem. Skogslandskapen kan därmed inte längre läsas och tolkas med utgångspunkt i historisk förståelse och traditionell kunskap.

Skyddet för kulturbärande skog övertrumpas av exploateringen av densamma. Värdet av lagtexternas, konventionernas och miljökvalitetsmålen ord – skydda, värna, ta hänsyn till – mäts i mötet med verkligheten. Vi konstaterar att kulturmiljölagen måste börja tillämpas och att markåtgärder undantagslöst ska föregås av arkeologiska inventeringar. Vi understryker samtidigt behovet av kunskapsuppbyggnad om, och skydd för, skogarnas biologiska kulturarv.

Kultur och natur som diskursiva praktiker

I den lagstiftning som gällde under 1300-talet i ”hälsingarnas land”, nuvarande Hälsingland, Medelpad, Ångermanland och kustbygderna i Västerbotten till Bygdeå i norr, beskrivs områdena belägna norr därom som ödemark. Jämtland och Härjedalen tillhörde vid denna tid Norge och omfattades därför inte av Hälsingelagen. Begreppet ”ödemark” får ses i ljuset av samtidens politiska kontext, där norra Norrland befann sig i skärningspunkten mellan det svenska kungarikets och Novgorodrikets intressesfärer. De områden där fast, agrar bebyggelse saknades, betraktades som öde och ansågs vara öppna för territoriella anspråk.⁶⁷ Drygt 300 år senare uttrycks i Lappmarksplakatet från 1673 samma uppfattning om obebyggda ödemarker.

⁶⁶ L. Östlund, I. Bergman & O. Zackrisson. Trees for food – a 3 000-thousand-year record of subarctic plant use. *Antiquity* 78:300 (2004), s. 278–286.

⁶⁷ Till exempel G. Tegengren. *Sverige och Nordlanden. Förvaltning och nordlig expansion 1250–1550*. (Kungl. Skytteanska Samfundet, 2015), s. 7–99 och 151–232.

Den upprepades långt senare i 1900-talets kulturhistoriska forskningslitteratur.⁶⁸ Så småningom försvann begreppet ödemark ur vokabulären, men fick en efterföljare i vildmarkskonceptet. I dag talar statliga myndigheter som Naturvårdsverket, Skogsstyrelsen och de nordliga länens länsstyrelser, om vildmark i termer av positiva upplevelsevärden med friluftsliv och rekreation som främsta adressater.⁶⁹ I miljö-målet *Storlagen fjällmiljö* är målsättningen att fjällen ”ska ha en hög grad av ursprunglighet vad gäller biologisk mångfald, upplevelsevärden samt natur- och kulturvärden.”⁷⁰ Begreppet ursprunglighet uttrycker en betydelseförskjutning i det ideologiska ramverk som omslutit uppfattningen om samiska kulturlandskap som öde- eller vildmarker. Samtidigt kvarstår tolkningsföreträdet hos den utomstående betraktaren. Renskötselns betydelse för att vidmakthålla naturbetesmarker, och därigenom den biologiska mångfalden, understryks rättmätigt, men arkeologisk forskning visar att en mycket lång förhistoria av jakt och fiske föregick renskötselns markanvändning. I det perspektivet får begreppet ursprunglighet en annan innebörd, men avsaknaden av systematiska inventeringar lämnar utrymmet fritt för en endimensionell syn på fjällens kulturlandskap.

Distinktionen mellan kultur och natur omsätts i dag i förvaltningsstrukturernas administrativa diskurser och faller ut i tillämpning och praktik. Det resulterar i endimensionell syn på samiska kulturlandskap där kulturmiljövården lämnat fältet öppet för naturmiljövårdens tolkningsföreträde. Från 1300-talets föreställningar om en ödemark i norr till dagens förespeglingar om vildmarker och ursprunglighet löper en undertext där natur överordnas kultur. Fjäll och skogar som föremål för friluftsliv och rekreation ges företräde framför kulturlandskap som historiebärare och livsrum.

Samiska kulturlandskap kan beskrivas som små- och storskaliga på samma gång. De fysiska lämningarna är i allmänhet så väl integrerade i landskapet att de är svåra att upptäcka för ett otränat öga. Landskapen gör sig inte bemärkta med monument utan talar med små bokstäver. Årstidernas växlingar och varierande resurstillgång har

⁶⁸ N. Arell. Kolonisationen i lappmarken. Några näringsgeografiska aspekter. (Esselte studium, 1979), s. 7–8; M. Biörnstad. *Kulturminnesvård och vattenkraft 1942–1980*. (Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien, 2006), s. 40, G. Tegengren. *Sverige och Nordlanden. Förvaltning och nordlig expansion 1250–1550*. (Kungl. Skytteanska Samfundet, 2015), s. 156.

⁶⁹ Till exempel www.Sverigesmiljomal.se/miljomalen/levande-skogar.

⁷⁰ Naturvårdsverket. *Storlagen fjällmiljö. Fördjupad utvärdering av miljömålen 2023*. Rapport 7073. 2022. Stockholm: Naturvårdsverket.

www.sverigesmiljomal.se/miljomalen/storlagen-fjallmiljo.

inneburit ett brett landskapsnyttjande över stora arealer. Jaktens, fiskets och renskötselns markanvändning är dynamisk och flexibel. Den kan närmast beskrivas som en tät, landskapstäckande väv av olika och alternativa strategier. De samiska landskapens unika kvalitet med små avtryck över stora ytor har lämnat utrymme för ett utifrånperspektiv med siktet inställt på natur framför kultur.

Enligt kulturmiljölagen ska även immateriella kulturarv skyddas. De samiska kulturlandskapens kartbild innehåller en rikedom av platsnamn som avspeglar den djupa kunskap om naturgivna förutsättningar som byggts upp och förmedlats från generation till generation. Andra platsnamn återger kulturlandskapets andliga aspekter, till exempel heliga berg och sjöar och platser knutna till gudarvärlden. I den samiska världsåskådningen är forsar och vattenfall heliga platser. Vattenkraftsutbyggnaderna har inneburit att många heliga platser förstörts och lagts under vatten. Vid regleringen av Unna Julevädno/Lilla Lule älv 1973 byggdes en kraftstation över det heliga Áhkásjgårttje/Akkatsfallet, namngivet efter den samiska gudinnan Áhkka. När magasinet Tjaktjajávrrre byggdes 1962 anlades dammen över det heliga fallet, Bassegårttje. Även gruvetableringar har medfört skador, som till exempel vid Lájsogädde/Laisvall i Árjepluove kommun/Arjeplogs kommun där den heliga sjön Sájvatj förvandlades till en damm för giftigt gruvavfall. I förekommande fall gav varken kultur- eller naturvårdslagstiftning skydd för heliga platser. Med dagens omfattande industrisatsningar i norra Sverige prövas åter kulturmiljölagens styrka.

Världsarvet Laponia – ett undantag

Det nära sambandet mellan kulturarv och samtida praktik utgjorde ett avgörande argument för Unescos beslut om inrättande av Laponia som världsarv 1996. Tidigare hade det från svensk sida framförts ett förslag om att naturreservatet Sjávnja/Sjaunja som ett av Europas största våtmarksområden, skulle nomineras till världsarv baserat på dess naturvärden. Unesco menade att liknande våtmarksområden redan fanns utnämnda som världsarv, men ställde sig positivt till att slå samman flera nationalparker och reservat och att införliva den samiska kulturen till ett kombinerat natur- och kulturarv. Den svenska staten sammanställde tillsammans med Naturvårdsverket och Riks-

antikvarieämbetet ett underlag till nominering av världsarvet Laponia. Åjtte – Svenskt Fjäll- och Samemuseum deltog i förarbetet och underströk betydelsen av det kulturhistoriska tidsdjupet och områdets karaktär av kulturlandskap.⁷¹ Här spelade de arkeologiska forskningsundersökningar genomförda av arkeologiska institutionen vid Umeå universitet under 1980- och 90-talen en avgörande roll för kunskapen om människans mångtusenåriga historia av landskapsbruk som fiskare, jägare och renskötare i området.⁷² I fråga om förvaltningsansvar framförde staten ett förslag på en organisation där samisk representation saknades. Samebyarna motsatte sig detta och ställde krav på inflytande och medverkan. Som ett resultat av den så kallade Laponiaprocessen 2006–2010 utarbetades en förvaltningsplan som innebär att berörda samebyar, Jokkmokks och Gällivare kommuner, Länsstyrelsen i Norrbottens län och Naturvårdsverket sedan 2011 samverkar i en gemensam förvaltningsorganisation, Laponiatjuottjudus.⁷³ Det faktum att Riksantikvarieämbetet inte ingår i förvaltningen illustrerar hur kulturarv slutligen reducerades till ett tillfälligt undantag från regeln om naturens överordnade roll som diskursiv praktik.

Tillgänglighet och förtroende

Genom Riksantikvarieämbetets publika databas, Fornsök, har kända forn- och kulturlämningar gjorts tillgängliga för allmänheten. Databasen innehåller uppgifter om lämningarnas art, innehåll och geografiska position. Databasen är ett viktigt instrument i kulturmiljövården och en rik källa till kunskap, men databasens öppenhet är inte oproblematisk. I samband med fornminnesinventeringarna lyftes från samiskt håll frågan om skydd för känsliga platser som till exempel gravar, seitar och offerplatser. Under perioden 2008–2015 doldes den geografiska positionen bakom en inloggningsfunktion som endast yrkesverksamma personer inom uppdragsarkeologi och kulturmiljövård hade tillgång till. Det gällde för de lämningar som betecknas som depåfynd, till exempel offerplatser och de förhistoriska silverskatterna på Gotland. Det innebär att arkeologer verksamma i samiska kulturlandskap kunde bygga upp förtroendefulla relationer med in-

⁷¹ I.-M. Mulk. *Sámi Cultural Heritage in the Laponian World Heritage Area*. (Åjtte, 1997.)

⁷² L. Forsberg. *Site Variability and Settlement Patterns* (Umeå universitet, 1985); I.-M. Mulk. *Sirkas – ett samiskt fångstambälle i förändring Kr.f. – 1600 e.Kr* (Umeå universitet, 1994.)

⁷³ Laponiaprocessen, 2010-10-08.

formanter som uttryckte önskemål om att känsliga platser skulle döljas i Fornsök. Från 2015 är all information öppen och tillgänglig i enlighet med EU:s öppna datadirektiv.⁷⁴ I en handvändning förändrades därmed premisserna utan föregående diskussioner med vare sig Sametinget, Ájtte eller samiska organisationer. Det har medfört att förtroendet för det arkeologiska arbetet har skadats. Samtidigt bör det understrykas att frågan om öppna respektive slutna register är tveeggad. Öppenhet innebär att kulturarven görs tillgängliga för en bred allmänhet, som får möjlighet att lära känna sitt och andras kulturarv i alla dess former. Tillgänglighet innebär också utsatthet. Offerplatser och andra lämningar som kan uppfattas som känsliga riskerar att utsättas för ingrepp och skadegörelse om deras exakta plats i landskapet görs allmänt känd.⁷⁵ I komplexa etiska frågor krävs djup kunskap om samisk kultur hos ansvariga instanser. Avsaknaden av ett samiskt centralmuseum med myndighetsansvar innebär att andra statliga myndigheter får rätt att besluta i frågor som rör samiska kulturlämningar.⁷⁶

Ytterligare ett problem som uppkommit genom den publika databasen hänger samman med fornminnesinventeringens låga täckningsgrad i Norr- och Västerbottens skogs- och fjällområden. Områden där registreringar saknas uppfattas som *de facto* fyndtomma, vilket leder till felaktiga och missvisande tolkningar av äldre tiders samhällen och markanvändning. Kartbilderna riskerar att förmedla en falsk bild av till synes obrukade och orörda landskap, vilket påverkar förståelsen för kulturlandskapens diversitet och tidsdjup. I förlängningen får avsaknaden av registrerade forn- och kulturlämningar konkreta och negativa konsekvenser, inte minst för samebyar och andra aktörer som inför förestående markexploateringar inte har ett fullgott kunskapsunderlag att tillgå.

⁷⁴ Riksantikvarieämbetet, mejlkorrespondens, ärende I-2312-0199.

⁷⁵ T. Äikäs & M. Spangen. Sacred Nature, Diverging Use and Understanding of Old Sámi Offering Sites in Alta, Northern Norway. *Religions* 11:7 (2020): s. 317, DOI:10.3390/rel11070317.

⁷⁶ För en diskussion om repatriering av samiska föremål och mänskliga kvarlevor i svenska Sápmi hänvisas till I.-M. Mulk. Conflicts over the repatriation of Sami cultural heritage in Sweden. *Acta Borealia*. 26:2 (2009) och till C.-G. Ojalas artikel i föreliggande publikation.

Slutkommentar

Kulturarv värderas och prissätts inom ramen för rådande maktstrukturer. Sveriges kulturmiljövårdspolitik vilar på ett kolonialt arv och bedrivs fortsatt i den koloniala tangentens riktning, såväl juridiskt genom lagstiftning som organisatoriskt och i praktiken. Den sammantagna bilden visar att kulturarv i norra Sverige, och specifikt i Sápmi, genomgående förminskats och nedvärderats med allvarliga konsekvenser för samiska kulturarv och kulturmiljöer. Här vilar ett tungt ansvar på Riksantikvarieämbetet i dess egenskap av överordnad myndighet.

I kapitlet har vi identifierat ett antal centrala punkter i utvecklingen av en likvärdig och effektiv kulturmiljövård i Sverige. Vi anser att Åtte – Svenskt Fjäll- och Samemuseum ska vara centralmuseum och myndighet för samiska kulturarv i Sverige och att systematisk fornminnesinventering måste genomföras i Sápmi. Vi konstaterar att kulturmiljölagen undantagslöst måste tillämpas vid markexploateringar och vid avverkningar i kulturbärande skogar. Vidare anser vi att arkeologiska undersökningar och kontinuerlig antikvarisk uppföljning i reglerade vattendrag ska bekostas av vattenkraftsexploaterer genom avsättning i en därför avsedd fond. Samtliga punkter följer Vallettakonventionens artiklar 1–14 och FN:s urfolksdeklaration (UNDRIP).

Referenser

- Åjtte. Vem äger kulturarvet? anföranden vid konferens om återföringsfrågor vid Åjtte, Svenskt Fjäll- och Samemuseum 6–8 juni 2000. Duoddaris 20. (Åjtte, 2002.)
- Arell, N. *Kolonisationen i lappmarken. Några näringsgeografiska aspekter.* (Esselte studium. 1979.)
- Baudou, E. Arkeologi och politik i norr. I I. Lundström (red.). *Historisk rätt? Kultur, politik och juridik i norr.* (Riksantikvarieämbetet, 2007), s. 158–79.
- Bergman, I. *Från Döudden till Varghalsen. En studie av kontinuitet och förändring inom ett fångstsamhälle i övre Norrlands inland, 5200 f.Kr. – 400 e.Kr.* (Umeå universitet, 1995.)
- Bergman, I., Pässe, T., Olofsson, A., Zackrisson, O., Hörnberg, G., Hellberg, E. & Bohlin, E. Isostatic Land Uplift and Mesolithic Landscapes: Lake-tilting, a key to the discovery of Mesolithic sites in the interior of northern Sweden. *Journal of Archaeological Science.* 30:11 (2003): s. 1451–1458.
- Bergman, I., Östlund, L. & Zackrisson, O. The use of plants as regular food sources in ancient subarctic economies – a case study based on the Sami use of Scots pine inner bark in northern Fennoscandia. *Arctic Anthropology.* 41:1 (2004): s. 1–12.
- Bergman, I. Sjöregleringar och fornlämningar. Pro Memoria avseende skada på fornlämningar och kulturlandskap inom Arjeplogs kommun. (Silvermuseet, 2007.)
- Bernes, C. & Lundgren, L. J. *Bruk och missbruk av naturens resurser: en svensk miljöhistoria.* (Naturvårdsverket 2009.)
- Biörnstad, M. Forskningsprojektet Norrlands tidiga bebyggelse. *Fornvännen.* (1968): s. 178–185.
- Biörnstad, M. *Kulturminnesvård och vattenkraft 1942–1980.* (Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien, 2006.)
- Biörnstad, M. *Kulturminnesvård i efterkrigstid – med Riksantikvarieämbetet i centrum.* (Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 2015.)

- Björck, M., Blennå, I., Nordin, J. M., Ulfhielm B. & Wehlin, J. Härdar och husgrunder – arkeologi i det samiska kulturlandskapet i Syd- och Mellansverige. *META – Historiskarkeologisk tidskrift*. (2021): s. 85–108.
- Forestry and Our Cultural Heritage. Proceedings of the seminar 13–15 June 2005. Ministerial Conference on the Protection of Forests in Europe. Liaison Unit Warsaw. 2006.
- Forsberg, L. *Site Variability and Settlement Patterns. An analysis of the hunter-gatherer settlement system in the Lule river valley, 1500 B.C./A.D.* (Umeå universitet, 1985.)
- Forsberg, L. Forskningslinjer inom tidig samisk förhistoria. *Arkeologi i norr*. 6/7 (1996): s. 165–186.
- Forsgren, N. *Den effektfulla älven. Stänk från Luleälvens kraftfulla historia*. (Vattenfall Norrbotten, 1990.)
- FN. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, UNDRIP. 2007.
- Hallström, G. Nämforsens hållristningar. *Svenska Turistföreningens årsskrift*. 1920: 105–114.
- Hallström, G. Lapska offerplatser. I N. Edén (red.). *Arkeologiska studier tillägnade H. K. H. Kronprins Gustaf Adolf*. (Norstedts, 1932), s. 111–131.
- Hanes-Nutti, G. *Samernas rättsliga ställning vid de tre första Suorvareglerna*. C-uppsats i historia. (Umeå universitet, 1988.)
- Hansen, L. I. & Olsen, B. *Samenes historie fram til 1750*. (Cappelen Akademisk forlag, 2004.)
- Hyenstrand, Å. Fornminnesinventering, kulturminnesvård och arkeologisk samhällsforskning. *Fornvännen* 73 (1978): s. 69–74.
- Hörnberg, G., Josefsson, T., DeLuca, T.H., Higuera, P. E., Liedgren, L., Östlund, L. & Bergman, I. Anthropogenic use of fire led to degraded Scots pine-lichen forests in northern Sweden. *Anthropocene*. 24 (2018): s. 14–29.
- Janson, S. & Hvarfner, H. *Från norrlandsälvar och fjällsjöar. Riksantikvarieämbetets kulturhistoriska undersökningar i samband med kraftverksbyggen och sjöregleringar*. (Riksantikvarieämbetet, 1960.)

- Jensen, R. (red.). *Fornminnesinventeringen – nuläge och kompletteringsbehov. En riksöversikt*. (Riksantikvarieämbetet, 1997.)
- Jensen, O. W. & Pettersson, R. *Kulturmiljövårdens regionala organisation. En historisk analys av roller och ansvar i förändring. FoU-rapport*. (Riksantikvarieämbetet, 2021.)
- Käck, J. *Samlingsboplatser? En diskussion om människors möten i norr 7000 f Kr – Kr f med särskild utgångspunkt i data från Ställverksboplatser vid Nämforsen*. (Umeå universitet, 2009.)
- Laponiaprocessen. Bakgrundstexter om nationalparkerna/ Suoddjimpárkajda Sarek, Stora Sjöfallet/Stuor Muorkke, Muddus/Muttos, Padjelanta/Bádjelánnda. Luonndoreseváhtajda/naturreservaten Sjavna/Sjaunja, Stubbá/Stubba samt Laponiaförvaltningen. Remissversion 2010-10-08.
- Liedgren, L. *Fornlämningar och erosion – en studie av Skellefteälvens vattenkraftsutbyggnad och dess påverkan på sjöarna Hornavan, Uddjaur, och Storavan, Skellefte älvs dämningområde. Rapport 48*. (Silvermuseet, 2007.)
- Liedgren, L. & Hedman, S.-D. *Utvärdering av fornminnesinventeringen, 1984–2002 och projektet Skog och Historia, 2000–2004, i Norrbotten med exempel på tillämpningar av det digitala registret och framtida inriktningar. Rapport 43*. (Silvermuseet, 2005.)
- Magnusson, Gert. Det dokumenterade landskapet. *Bebyggelse-historisk tidskrift*. 58, (2009): s. 7–22.
- Manker, E. *Lapsk kultur vid Stora Lule älvs källsjöar. En etnografisk inventering inom uppdämningsområdet vid Suorva*. (Hugo Gebers förlag. 1944.)
- Manker, E. *Lapparnas heliga ställen. Kultplatser och offerkult i belysning av Nordiska museets och landsantikvariernas fältundersökningar*. (Almqvist & Wiksell, 1957.)
- Manker, E. *Fångstgropar och stalotomter. Kulturlämningar från lapsk forntid*. (Hugo Gebers förlag, 1960.)
- Manker, E. *Lappmarksgravar: dödsföreställningar och gravskick i lappmarkerna*. (Almqvist & Wiksell, 1961.)
- Mulk, I.-M. *Sirkas – ett samiskt fångstsamhälle i förändring Kr.f.–1600 e.Kr*. (Umeå universitet, 1994.)

- Mulk, I.-M. *Sámi Cultural Heritage in the Laponian World Heritage Area*. (Åjtte, 1997.)
- Mulk, I.-M. Conflicts over the repatriation of Sami cultural heritage in Sweden. *Acta Borealia*. 26:2 (2009): s. 194–215.
- Mulk, I.-M. & Bayliss-Smith, T. P. The representation of Sámi cultural identity in the cultural landscapes of northern Sweden. I. Ucko, P.J. & Layton, R. (red.). *The Archaeology and Anthropology of Landscape*. (Routledge, 1999), s. 359–396.
- Naturvårdsverket. *Storlagen fjällmiljö. Fördjupad utvärdering av miljömålen 2023. Rapport 7073*. (Naturvårdsverket, 2022.)
- Niklasson, M., Zackrisson, O. & Östlund, L. A. Dendroecological Reconstruction of Use by Saami of Scots Pine (*Pinus sylvestris* L.) Inner Bark over the Last 350 Years at Sädvajaure, N. Sweden. *Vegetation History and Archaeobotany*. 3 (1994): s. 183–190.
- Olsen, B. Hva er samisk forhistorie? I Krogh, M. & Schanche, A. (red.). *Samisk forhistorie*. Rapport fra konferanse i Lakselv 5–6 september 2002. Várjjat Sámi Musea Čallosat/Varangee Samiske Museums Skrifter. (2004), s. 20–30.
- Pettersson, R. *Kulturell turism. En historisk översikt och analys om kulturarvsturism i Sverige*. (H:ström – Text & Kultur, 2021.)
- Riksantikvarieämbetet. Dnr 534/83.
- Riksantikvarieämbetet. 1995. PM 1995-05-29, dnr 411-2785-1995.
- Riksantikvarieämbetet. *Bevarande av det samiska kulturarvet. Program för stöd*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. 1998.
- Riksarkivet. Lappfogdens i Norrbottens norra distriktarkiv, Protokoll (med handlingar), SE/HLA/1140002/AI/1 (1890–1930).
- Serning, I. *Lapska offerplatsfynd från järnålder och medeltid i de svenska lappmarkerna*. (Almqvist & Wiksell, 1956.)
- SFS 1942:350. Lag om fornminnen.
- SFS 1979:429. Skogsvårdslag.
- SFS 1988:950. Lag om kulturminnen m.m.
- SFS 1993:553. Lag om ändring i skogsvårdslagen.
- SFS 1998:808. Miljöbalk.
- SFS 2010:900. Plan- och bygglag.
- SFS 2017:563. Museilag.

- Silvén, E. Utställningar och föreställningar. Om samerna, Nordiska museet och Skansen. I Mundal E. & Rydving, H. (red.). *Samer som "de andra", samer om "de andra". Identitet och etnicitet i nordiska kulturmöten*. (Umeå universitet, 2010): s. 195–207.
- Silvén, E. *Friktion: Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet*. (Nordic Academic Press, 2021.)
- Skog & historia – slutrapport av kvalitetssäkringsprojektet 2012–2016. (Riksantikvarieämbetet, 2017.)
- Spangen, M. Without a trace. The Sámi in the Swedish History Museum. *Nordisk museologi*, 2 (2015): s. 17–32.
- Svanberg, I. Sockenlappar: en etnologisk studie av bofasta samer och deras nomadiska förfäder i Mellansverige. (Uppsala universitet, 1981.)
- Svanberg, F. *Sveriges historia, som den samlats*. I Grundberg, M., Hegardt, J., Nordström, P. & Svanberg, F. (red.). *Ett museum måste irritera: fyra röster om Historiska museet*. (Historiska museet, 2015), s. 123–210.
- SÖ 1995:84. Utrikesdepartementet. Europeisk konvention om skydd för det arkeologiska kulturarvet (reviderad) Valletta den 16 januari 1992. Sveriges internationella överenskommelser. 1995.
- Tegengren, G. *Sverige och Nordlanden. Förvaltning och nordlig expansion 1250–1550*. Umeå: Kungl. Skytteanska Samfundet. 2015.
- Ucko, P. J. & Layton, R. Anthropology of Cultural Landscapes. I Ucko, P. J. & Layton, R. (red.). *The Archaeology and Anthropology of Landscape*. (Routledge, 1999), s. 358–396.
- Västerbottens länsstyrelse. 1995. Dnr 220-6630/95.
- Wallerström, T. Arkeologins svåraste problem? Om arkeologin, historien och kampen om land och vatten i norra och mellersta Skandinavien. I Andersson, B., Claesson, B., Larsson, K. & Sjölin, R. (red.). *Samer. Om Nordmalingdomen och om ett urfolks rättigheter och identitet*. (Recito, 2014), s. 205–239.
- Westerdahl, Ch. *Samer Nolaskogs: en historisk introduktion till samerna i Ångermanland och Åsele lappmark*. (Örnsköldsviks kommun, 1986.)
- Winberg, G. Fornlämningsbegreppet och ekonomiska kartan. *Fornvännen*. 73 (1978): s. 91–96.

- Zachrisson, I., Alexandersen, V., Gollwitzer, M., Iregren, E.,
Königsson, L-K., Siven, C.H., Strade, N. & Sundström, J. *Möten
i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien* (Statens
historiska museum, 1997.)
- Zachrisson, I. Arkeologi inför rätta – sydsamernas äldre historia.
I Lundström, I. (red.). *Historisk rätt? Kultur, politik och juridik
i norr*, (Riksantikvarieämbetet, 2007), s. 157–179.
- Zackrisson, O. Biological consequences of cutting operations
during the 17th century carried out at Sädvajaur, N. Sweden.
I Schuler, A. (red.). History of Forest Utilization and Forestry
in Mountain Regions. *Schweizerischen Zeitschrift für Forstwesen*
39, Supplement 74. (1985): s. 40–52.
- Äikäs, T. & Spangen, M. Sacred Nature, Diverging Use and Under-
standing of Old Sámi Offering Sites in Alta, Northern Norway.
Religions 11: 7, 317. (2020): s. 1–22 DOI:10.3390/rel11070317.
- Östlund, L., Zackrisson, O. & Hörnberg, G. Trees on the border
between nature and culture – Culturally modified trees in boreal
Scandinavia. *The Environmental History*. 7:1 (2002): s. 48–68.
- Östlund, L. Bergman, I. & Zackrisson, O. Trees for food – a 3 000 year
record of subarctic plant use. *Antiquity*. 78:300, 2004: s. 278–286.
- Östlund, L., Hörnberg, G., DeLuca, T. H., Liedgren, L.,
Zackrisson, O. & Josefsson, T. Intensive land use in the Swedish
mountains between AD 800 and 1200 led to deforestation and
ecosystem transformation with long-lasting effects. *Ambio*. 44
(2015): s. 508–520.

Internetadresser per 2024-03-28

<https://www.nordiskamuseet.se/om-museet/uppdrag/>.

<https://shm.se/>.

<https://www.raa.se/museer/museiuppdraget/om-museiuppdraget/>.

<https://www.raa.se/samhallsutveckling/fou-forskning-och-utveckling/information-om-fou/>.

<https://www.skogsaktuellt.se/artikel/46246/markberedning-viktigast-och-vanligast-i-norrland/>.

<https://www.skogsstyrelsen.se/lag-och-tillsyn/forn--och-kulturlamningar/>.

<https://sverigesmiljomal.se/miljomalen/levande-skogar/>.

<https://sverigesmiljomal.se/miljomalen/storslagen-fjallmiljo/>.

Museernas samiska samlingar – en komplex och kraftfull resurs

Eva Silvén

Inledning

Det här kapitlet riktar blicken mot det samiska kulturarv som längs olika vägar har samlats och skapats i offentliga museer och arkiv, som föremål, fotografier och uppteckningar. Det är ett komplext arv som i många delar representerar ett utifrån- och överhetsperspektiv, men som på samma gång vittnar om samisk närvaro och handlingskraft. Med huvudsakligt fokus på 1900-talet visas hur majoritetsmuseernas samlingar och utställningar kom att gestalta den statligt sanktionerade synen på samerna, uttryckt bland annat genom rasbiologin, renbeteslagarna, språk- och skolpolitiken. Som konsekvens framträdde bilden av ett kulturellt underordnat folk, med renskötsel som främsta näring och fast förankrat i en historisk livsform i stället för i det samtida, industrialiserade samhället. Parallellt formades emellertid en egen, modern samisk identitet genom en ökande politisk och kulturell aktivism. Trots sina begränsningar är museernas samlingar i dag en betydelsefull del av det samiska kulturarvet och föremål för såväl fysiskt återförande som reappropriering genom alternativa kunskapsdefinitioner och konstnärliga omtolkningar. Mot bakgrund av aktuell urfolksrelaterad och kritisk kulturarvsforskning avslutas kapitlet med exempel på hur sådana återtaganden kan gå till och därmed ge samlingarna ett nytt värde bortom de koloniala utgångspunkterna.¹

¹ Kapitlet bygger på forskning för min bok E. Silvén. *Friktion. Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet*. (Nordic Academic Press, 2021.) Särskilt gäller det avsnitten om

Kolonialt samlande

Att samla föremål och bygga museer, privata såväl som offentliga, har en lång historia med många olika avsikter. 1800-talets kolonialmakter handlade inte bara med råvaror och människor utan även med kultur, i en tid då modernitet, industrialisering och massproduktion av konsumtionsvaror låg i startgroparna i deras egna länder. Som en kontrast ”hemfördes” såväl bruksföremål som ceremoniella och andligt laddade ting från urfolk i erövrade länder för att bidra till bygget av nya nationella museer i kolonisatörernas huvudstäder. Där arrangerades de i berättelser om såväl konstfärdigt som primitivt hantverk, om främmande seder och bruk samt det som sågs som övertro och vidskepelse. Museiföremålen och utställningarna bidrog därmed till föreställningen om en social och kulturell rangordning mellan olika folk, mellan utveckling och ursprunglighet, mellan centrum och periferi, och där själva materialiteten förbands med sanning och bevisvärde. Den mening som samlarna tillskrev föremålen fixerades för lång tid framåt genom den fysiska materiens hållbarhet, museernas systematiska kataloger och uppdraget att samla och bevara för evigheten.

En del av föremålen kom att visas på de stora världsutställningarna, och till samma genre hör de ”levande” utställningarna där koloniserade folk (inklusive samer) reste omkring och visade upp sig och i förekommande fall även sina djur.² Då medfördes även en samling etnografisk rekvisita, i syfte att skärpa bilden av kulturell olikhet och stärka framställningens autenticitet. Vissa föremål hittade senare vägen till de framväxande kulturhistoriska museerna, som också lät sig inspireras av de levande iscensättningarna för sina så populära rekonstruerande miljöutställningar.

Parallellt ökade det ”vetenskapliga” intresset för att identifiera och klassificera olika folkslag. Fysiska antropologer passade på att utföra skallmätningar av de kringresande grupperna vid de offentliga evenemangen – ett intresse som sedermera tog fastare form i 1900-talets rasbiologi och den så kallade ”lapp-skall-vara-lapp”-

Ernst Manker, Nordiska museets samiska samlingar och utställningen *Lapparna*, vars källor och litteratur redovisas utförligt i boken.

² R. Andreassen. & A. Folke Henningsen. *Menneskeudstilling. Fremvisninger af eksotiske mennesker i Zoologisk Have og Tivoli*. (Tiderne Skifter, 2011); C. Baglo. *På ville vejer? Levende utstillinger av samer i Europa og Amerika*. Doktorsavhandling. (Universitetet i Tromsø, 2011.) <https://hdl.handle.net/10037/3686>.

politiken.³ Där ansågs urfolk inte ha någon möjlighet att förändras, de sågs som *vanishing races*, som skulle gå under och försvinna i mötet med det moderna samhället.⁴ Det blev därför en uppgift för etnografer och antropologer att rädda minnet av dem medan tid var. I dag berättar föremål, fotografi, film och annat dokumentärt material i museer och arkiv visserligen mycket om förflutna liv och levnadssätt, men betraktade med en utomståendes blick. På det viset har samlingarna ett historiskt värde som vittnesbörd om rötterna till senare tiders villfarelser, diskriminering och sociala underordning, men det har också visat sig möjligt att återerövra och använda samlingarna för andra syften är de ursprungliga.

Det moderna Sverige och dess urfolk

Redan på 1600-talet hade enstaka samlare intresserat sig för samiska föremål, men det var framför allt under det sena 1800-talet som intensivare förvärv tog form, bland annat till Artur Hazelius nya skapelser Nordiska museet och friluftsmuseet Skansen. De blev en del av det framväxande museiväsendet, med hembygdsmuseer, andra lokala eller regionala museer, de statliga Nationalmuseum och Historiska museet samt Naturhistoriska riksmuseet, vars samiska och övriga etnografiska samlingar flyttades över till Etnografiska museet när det bildades.⁵

På 1900-talet började museiverksamheter som insamling, dokumentation och utställningsproduktion att professionaliseras, samtidigt med framväxten av museinära discipliner som etnografi och folklivsforskning. En viktig uppgift blev att i systematisk form samla föremål, beskriva bebyggelse och uppteckna berättelser för att rädda minnet av det förindustriella allmogesamhället – alltså en parallell till ambitionen att dokumentera förmodat utdöende folkslag. Även

³ L. Lundmark. *"Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm" – Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv.* (Norrlands universitetsförslag, 2002); F. Svanberg. *Människosamlarna. Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950.* (Historiska museet, 2015.)

⁴ M. Gidley. *Edward S. Curtis and the North American Indian project in the field.* (University of Nebraska Press, 2003.)

⁵ K. Arcadius. *Museum på svenska. Länsmuseumerna och kulturhistorien.* (Nordiska museet, 1997); M. Hillström. *Ansvar för kulturarvet. Studier i det kulturhistoriska museiväsendets formering med särskild inriktning på Nordiska museets etablering 1872–1919.* Doktorsavhandling. (Linköpings universitet, 2006.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aliu%3Adiva-7316>; H. Medelius, B. Nyström & E. Stavenow-Hidemark (red.). *Nordiska museet under 125 år.* (Nordiska museet, 1998); M. Snickare. Om stöld, förstörelse och samlande av samiska trummor. *Den här antologin.*

de renskötande samernas livsföring var på väg att förändras, vilket blev ett starkt tema i den med tiden tongivande etnografen Ernst Mankers verksamhet från omkring 1930. Manker trodde inte att samerna var hotade till livet, men han ville ta vara på spåren av de levnadssätt som var på väg bort, för forskningen och för att öka samernas kännedom om sitt förflutna. Att respektfullt bevara de historiska minnena blev för honom ett sätt att ge förändringen legitimitet. Manker var i början av sin karriär en välvillig kulturessentialist i sin syn på den nomadiserande renskötseln som den samiska kulturens ”kärna”, men han motsatte sig inte samernas modernisering – möjligen beklagade han att de vackra koltarna inte längre syntes till så ofta som förr. Han influerades tydligt av rasbiologin, men inte dess underordning av samerna. I stället kände han sympati för dem och kom även att försvara deras politiska strävanden.

Under 1900-talets första decennier befann sig samerna i en korseld av politiskt förmyndarskap, rasbiologisk diskriminering, vetenskapligt utforskande ”lappologer” och patriarkalt välmenande ”samevänner”, samtidigt som den egna politiska kampen och organiseringen hade inletts. Där ingick också att värna om samisk historia, kulturarv och samtida konstnärliga uttryck. Samiska erfarenheter återgavs i litteratur, självbiografiska och andra berättelser, jojk, konst, hantverk, slöjd och efterhand även i skapandet av lokala museer. Torkel Tomasson, den förste redaktören för *Samefolkets egen tidning* 1918, var också verksam som etnograf, och lärarinnan och aktivisten Karin Stenberg tog 1920 direkt strid för samernas rätt att själva definiera sin historia och sin identitet. I sin kritik mot självutnämnda experter och myndigheter förebådade hon 1970-talets diskussion om representation och tolkningsföreträdare.⁶

År 1939 lyckades Ernst Manker och Nordiska museet få statsbidrag till en tjänst som intendent med ansvar för forskning, samlingar och utställningar om samiskt liv. Därmed fick Manker en plattform för en intensiv verksamhet under de tre följande decennier.

⁶ P. Lantto. ”För att med sin fackla få sprida ljus, där mörker varit rådande.” *Samefolkets Egen Tidning* – Torkel Tomassons livsskapelse och samernas språkrör. *Okenytt* 1–2 (2002). <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-39316>; V. Lindholm & K. Stenberg. *Dat läb mijen situd! / Det är vår vilja. En vädjan till den svenska nationen från samefolket*. (Svenska förlaget, 1920); E. Manker. Torkel Tomasson som etnograf. *Samefolkets egen tidning* 2 (1941); H. Mebius. *Vaajese: Torkel Tomasson traditionsbärare och forskare*. (Jengel & Gaaltije, 2008); Silvé. *Friktion. Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet, passim*; Å. Össbo, B. Marklund, L. M. Nilsson & K. Stoor (red.). *Skogssamisk vilja. En jubileumsantologi om skriften ”Dat läb mijen situd”, Karin Stenberg och skogssamisk historia och nutid*. (Umeå universitet, 2020.)

Han kom att samarbeta med en rad samiska aktörer, bland annat den nämnda Karin Stenberg som blev en nära vän. Genom hans publikationer nådde samiska röster majoritetssamhället i både text och bild, och i serien *Acta Lapponica* beredde han plats för såväl andra forskare som för konstnären Nils Nilsson Skums stora verk *Same sita – lappbyn*. Själv fick Manker en kanal direkt in i det samiska samhället genom sin medverkan i *Samefolkets egen tidning*, så ofta att han fick en egen bildbyline.

Relationen mellan Manker och det samiska samhället präglades alltså av ett dubbelriktat aktörskap, i motsats till tidigare uppfattningar som i missriktad medkänsla har framställt urfolken främst som offer för etnografers och antropologers aktiviteter. Det finns belägg som visar att det fanns en önskan om nya erfarenheter bakom samernas beslut att delta i 1800-talets ”levande” utställningar, att arbeta vid Skansens sameviste eller att låta sig intervjuas och fotograferas. Här fanns en längtan efter att se sig om i världen, möta okända besökare, få ett porträtt av sig själv eller en extra inkomst. Flera av Mankers uppgiftslämnare och medhjälpare samarbetade även med andra forskare eller hade egna kulturella och politiska ambitioner. En av dem var Paulus Utsi som medverkade på flera av Mankers arenor. Han var båtförare under fältarbeten, agerade dräkt- och porträttmodell eller körde renar på Skansen innan han långt senare framträdde som poet. I sina dikter uttryckte han sorgen över de samiska landområden som hade dränkts i och med utbyggnaden av vattenkraften.⁷ Antropologen James Clifford har kallat sådana personer för kulturella medlare eller mellanhänder, *intermediators* eller *cultural interpreters*, och argumenterar för det komplexa och mångsidiga i dessa möten. I stället för att beskriva urfolkskulturer som statiska, lokala och essentiella borde forskarna uppmärksamma deras rörlighet och hur sammansatta de är av influenser från olika håll, menar Clifford.⁸

Bland många urfolk finns muntligt traderade anekdoter om de besökande forskarna, som visar att alla ändå inte upplevde situationen likadant. Dessa berättelser har bildat en egen genre, snarlik i olika länder. För Mankers del handlar utsagorna å ena sidan om mångåriga

⁷ P. Utsi & I. Utsi. *Giela gielain. Divttat / Dikter*. (Porjus, 1980.)

⁸ J. Clifford. *Traveling cultures*. I J. Clifford (red.). *Routes. Travel and translation in the late twentieth century*. (Harvard University Press, 1997.) Se även Baglo. På ville vege; V.-P. Lehtola. Johan Nuorgam: Sámi Squanto and cultural broker. *Nordisk Museologi* 27:3 (2019). DOI.org/10.5617/nm.7728.

goda samarbeten och vänskapsrelationer, å andra sidan om att han skulle ha stulit föremål, inte betalat för erhållna tjänster, fotograferat utan tillstånd och ha haft ett eller flera barn bland samerna. Oavsett sanningshalten skulle en analys på folkloristisk eller urfolksmetodologisk grund förmodligen karakterisera dessa historier som vittnesbörd om att rollen som etnografiskt studieobjekt inte kändes helt bekväm. Veli-Pekka Lehtola, professor i samisk kultur och historia, menar att ett folkligt motstånd mot myndigheter och andra auktoriteter inte alltid tog formen av direkt konflikt utan på motsvarande sätt sökte sig andra uttryck. Det kunde handla om olika slags fördröjande manövrer, som att inte ge klara besked, låtsad okunskap, tystnad, taktisk långsamhet eller ifrågasättande av överenskomna ersättningar och villkor.⁹ Det finns exempel på hur etnografer i sina beskrivningar av det studerade folkets ”lynne” och ”kynne” tolkade sådant bemötande som kulturellt och, enligt deras terminologi, rasmässigt bestämda egenskaper, som opålitlighet, lögnaktighet och primitiv tidsuppfattning. Urfolkens påstått religiöst betingade rädsla att låta fotografera sig kan också vara en sanning med modifikation, även om det hände att Manker blev avvisad av stränga læstadianer när han kom med sin kamera. Som antropologen Christopher Pinney har framhållit bör sådana berättelser kanske inte bara tolkas som självrådigt aktörskap. De kan också ingå i en kolonial genre med syftet att framställa urfolk som ovetande och vidskepliga.¹⁰

Fotografier – och särskilt porträtt – som inte är tillkomna av tvång kan ses som resultatet av en förhandling mellan minst två personer och en åtminstone delvis gemensam konstruktion. Manker hade ofta en föreställning om vilken bild han ville ta och styrde valet av miljö, situation, position och ibland även klädsel, när han inte fångade en händelse i flykten. Men det var personen på andra sidan linsen som bestämde om fotografiet överhuvudtaget skulle bli av, och ibland även hur han eller hon skulle avbildas. År 1932 ville han ta en bild av Elli Mangi i Vittangi sameby när hon spände ut bellingar (huden från renens ben) på kåtaduken för att torka, men han fick vackert vänta medan Elli gick och hämtade sin sjal. ”Den fina sidenschaletten bäres

⁹ V.-P. Lehtola. Evasive strategies of defiance – everyday resistance histories among the Sámi. I T. Hylland Eriksen, S. Valkonen & J. Valkonen (red.). *Knowing from the Indigenous North. Sámi approaches to history, politics and belonging*. (Routledge, 2019.) Jämför även Håkan Rydving om strategisk passivitet, i H. Rydving. Religionskonfrontation och motstånd i den svenska delen av Sápmi under 1600- och 1700-talen. *Den här antologin*.

¹⁰ C. Pinney, C. *Photography and anthropology*. (Reaktion Books, 2011), s. 75.

vanligen inte i vardagslag, men – Elli lät inte alltid regis[s]era sig, när hon skulle fotograferas.”¹¹

Vid ett annat tillfälle, år 1950, hade Manker sett fram mot att få fotografera renägaren Nils Nilsson Kemi i Muddus, Våhtjera/Gällivare sameby, så som han såg ut när han kom direkt ur ren-skogen, ”orakad och dan och med mustaschpiskorna hängande”. Renägaren hade dock andra planer, och ville dessutom posera tillsammans med en särskilt stor ren med ovanligt breda hornskovlar:

Morgonen därpå kom han i stället rakad och vattkammad och med mustascherna snodda och styva rakt i vädret, värre än någon elegant när seklet var ungt. Dessbättre återtog mustascherna snart en något naturligare kurva. [...]

Han ställde sig så bakom renen och hukade sig ned, så att huvudet kom bakom renens horn. Det var inte han utan renen, som skulle vara störst.¹²

Bland fjällens besökare fanns emellertid även de som agerade i en brutal, kolonial och manschauvinistisk stil – och mötte motsvarande motstånd. Konstnären och författaren Ossian Elgström gjorde under åren runt 1920 flera dokumentationsresor för Nordiska museet och minst en tillsammans med fotografen Borg Mesch, som på sitt håll också var ute på ”äventyr” i fjällen och bland samerna. Elgström och Mesch såg fotografering som sin oinskränkta rättighet, deras ”lovliga hantering”, som samerna utan invändningar skulle underkasta sig. De kunde till och med oförbehållsamt skryta med hur de med våld tvingat barn och kvinnor fram till kameran. Mot flera närvarande samers vilja envisades Mesch vid ett annat tillfälle med att fotografera en renskiljning i Gabná/Rautasvuoma sameby, vilket slutade med att han jagades i väg från platsen:

Jag hade emellertid hunnit ta flera plåtar, dels av gärdet och även av eldarna, och då pojkarna Huuva rusade emot mig, tog jag dem med, de blevo lite suddiga för jag hann inte ändra fokus, men det är väl det enda lapska ’anfall’, som någonsin blivit fotograferat mig veterligt, så plåten är ju unik. En sten träffade min kamera, men skadade den ej.¹³

¹¹ E. Manker. *Rajden går. Skogslapparna i Vittangi skildrade i ord och bild*. (Lars Hökerbergs bokförlag, 1934), s. 158, 203.

¹² E. Manker. *Över vidderna. Skisser och studier från landet i norr*. (LT:s förlag, 1952), s. 244, 251, 260, 301.

¹³ O. Elgström. *Hyperboreer. Resoliv och forskningar bland Jukkasjärvilapparna 1919–1920*. (Bonniers, 1922), s. 274 ff.; O. Elgström. *Fjällfotografen Borg-Mesch's äventyr bland Lapp-lands fjäll*. (Bonniers, 1929), s. 130 ff. Berättelsen om renskiljningen, med citatet och foto-

Till 1900-talets moderniteter hör även den rörliga bilden – filmen. Den blev ännu en form för medialisering av samer och samiskt liv och på 1930-, 1940- och 1950-talen producerades en mängd journalfilmer, semidokumentära kortfilmer och spelfilmer. De utspelade sig i samiska miljöer i norr, ofta bland renskötare, och till en del med samiska amatörskådespelare.¹⁴ Ett exempel är fotografen och filmaren Stig Wesslén's förment autentiska *Från vinterviste till sommarfjäll* från 1949, som året efter gjordes om till spelfilmen *Sampo Lappelill*. Filmen är en fiktiv skildring av de renskötande familjerna Kallok och Kuoljok från Sirges/Sirkas sameby och deras årliga flyttning från skogsland till högfjäll, sammansatt av dokumentära sekvenser filmade under sju års tid. Etnologen Kajsa Kuoljok har kartlagt inspelningen utifrån Wesslén's dagboksanteckningar och har efter samtal med egna släktingar beskrivit projektet ur samernas perspektiv. Där framgår hur Wesslén's behov och önskemål störde flyttningarna i tid och rum och vilka tillrättalägganden som gjordes för att skapa bilden av en äldre rajd, vilket var filmens syfte. Som grund för samernas medverkan fanns ett avtal, men "allt extraarbete skulle kompenseras ekonomiskt och det uppstod därför en hel del diskussioner under flyttningarna", konstaterar Kuoljok.¹⁵ Wesslén blev så missnöjd att han klagade inför både lappfogdarna och landshövdingen. Den senare förmanade då samerna och framhöll att det inte var meningen att de skulle sko sig på projektet. En urban och samtida "affärsmässighet" stämde inte överens med den "autentiska" och "ursprungliga" förmoderna livsform som skulle skildras.

Den skapande samlingen

Underordningen av samerna och den samiska motrörelsen hade alltså vardera sina sociala aktörer och materiella resurser för såväl tvång som motstånd. De var sammanflätade i det som jag har kallat "fjällens sociomateriella nätverk", där både människorna och deras fysiska föremål, böcker, filmer, institutioner, organisationer, lagar

grafiet, ingår i båda verken. Jämför K. Huuva. "All vår kunskap och skicklighet om vårt liv gjordes till ingenting." Gabnásamernas rättfärdiga vrede gentemot myndigheterna under åren 1930–1931. *Den här antologin*.

¹⁴ R. Nilsson, M. Rohdin & U. Mörkenstam (red.). *Såpmi på film och TV*. (Umeå universitet, 2024.)

¹⁵ K. Kuoljok. Att skildra en kultur. I E. Märald & C. Nordlund (red.). *Kamerajägaren. Stig Wesslén's skildringar av naturen och det samiska*. (Kungl. Skytteanska Samfundet, 2010.)

och andra praktikaliteter utgjorde maktmedel. Även museernas samlingar och utställningar blev en komplex och kraftfull potential inom nätverket. Med sina arbetsmetoder – fältarbete, forskning, nätverksbyggande, lobbying – formade Ernst Manker på Nordiska museet ett rikt och sammansatt källmaterial. Den samiska delaktigheten är uppenbar även om det var Manker som skrev dagordningen. Men vilken syn på samer och samisk kultur kom att etableras i museet och vilka blev konsekvenserna för samerna?

Den absoluta majoriteten föremål i de kulturhistoriska museernas samiska samlingar har valts ut för att representera vardagslivet under den nomadiserande renskötselns tid. I Nordiska museet finns omkring 6 500 inventarienummer (runt 8 000 enskilda objekt) med samisk anknytning, förvärvade före, under och efter Mankers tid. Av dessa består ett par hundra av trummor, seitar, offerplats- och gravfynd, rubricerade som ”kultföremål”. Resten är framför allt handgjorda bruksting från tiden före 1950. De är ordnade under rubriker som bohag, husgeråd, hantverk, dräkt, smycken och silver, renskötsel, seldon och transport, samt i viss mån även jakt, fångst och fiske. Sammantagna former föremålsgrupperna en idealbild av samerna och deras historiska levnadsförhållanden, med stor spännvidd mellan det spektakulära och det vardagliga. Efter att föremålen blev införda i museernas samlingar sorterades de in i standardiserade kategorier och klassifikationer, som framöver kom att låsa samerna vid vissa sociala positioner och kulturella förväntningar. Samlingarna och samlingssystemen inte bara frammanade, de skapade sitt ”typiskt” samiska folk.

I första hand var det ett folk som bestod av nomadiserande renskötare, trots att denna grupp alltid utgjort en minoritet inom det samiska samhället. Den faktiska mångfalden av näringar, bosättningsformer och identitetsuttryck fanns inte representerad bland föremålen. Livet runt renen framstod som den samiska kulturens kärna. Det återknyter inte bara till tidiga resenärers fascination för den, i deras ögon, märkvärdiga renen utan också till det sena 1800-talets lagstiftning, då staten började definiera samer som renskötare.¹⁶ De seriösa forskarna kände naturligtvis till den verkliga mångfalden, men bortsåg från den i sitt sökande efter det kulturellt essentiella hos både

¹⁶ Jämför P. Lantto. Nationell symbol, etnisk markör eller utdöende näring? Bilden av renskötseln och dess betydelse inom samerörelsen i Sverige 1900–1960. I P. Lantto & P. Sköld (red.). *Befolkning och bosättning i norr. Etnicitet, identitet och gränser i historiens sken*. (Umeå universitet, 2004.)

samer och andra folkslag. Det var i linje med vad tidens humanvetenskaper föreskrev, inte utan influens från den samtida rasbiologin.

Bilden av detta renskötande folk blev i museerna inte bara normerande och homogeniserande utan också starkt beskuren och retuscherad. Det är inte bara vad som finns i en samling som vittnar om studieobjektet i fråga utan också vad som inte finns, det som har valts bort. I de samiska museisamlingarna ingår i allmänhet bara föremål som kan sägas vara unika för samiska miljöer. Vanligt förekommande masstillverkade vardagsting har utelämnats, trots att även samer använde sig av och uppskattade dem. I läkaren Gustaf von Dübens verk *Om Lappland och lapparne* (1873) avbildas samer som sitter i en kåta och dricker kaffe ur koppar med fat av porslin. Året därpå upprepade Artur Hazelius motivet i dioramat *Höstflyttning i Lule lappmark*, i det nya museum som senare skulle bli Nordiska museet.¹⁷ Några kaffekoppar finns emellertid inte i museets samiska samlingar, eftersom sådana moderniteter inte stämde med bilden av det primitiva, naturnära nomadlivet som skulle bevaras för eftervärlden. Resultatet blev en stark åtskillnad, där samerna genom den materiella representationen framstod som radikalt annorlunda än resten av befolkningen. Helt präglade av sin unika etniska särart blev de ett folk som inte kom att beröras av tiden och dess förändringar – de blev *the others of modernity*.¹⁸

Den här särskiljande urvalsmetodiken framstod än tydligare längre fram under 1900-talet, när mängden massproducerade föremål ökade i samhället. Under sin yrkesverksamma tid reste Manker i stort sett varje år för att dokumentera olika samiska miljöer, i ord, bild och materiellt. Men han ställdes snart inför ett dilemma. I början av sin karriär, under ett fältarbete i Vittangi sameby 1929, inventerade han föremålsbeståndet både utomhus och inomhus. Han noterade då bland annat att det i varje kåta fanns en klocka med speldosa, såpa och skurborste, tvål och handduk – ”karlarna hade sina rakdon och kvinnorna sin kam”.¹⁹

¹⁷ G. v. Düben. *Om Lappland och lapparne, företrädesvis de svenske. Ethnografiska studier.* (Norstedts, 1873), s. 213; Silvéen. *Friktion. Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet*, s. 11.

¹⁸ V.-P. Lehtola. Our histories in the photographs of the others. Sámi approaches to visual materials in archives. *Journal of Aesthetics & Culture* 10:4 (2018). DOI.org/10.1080/20004214.2018.1510647.

¹⁹ E. Manker. *Bönder och nomader. Strövtåg i gömda landsändar.* (J.A. Lindblads förlag, 1931), s. 218 ff.

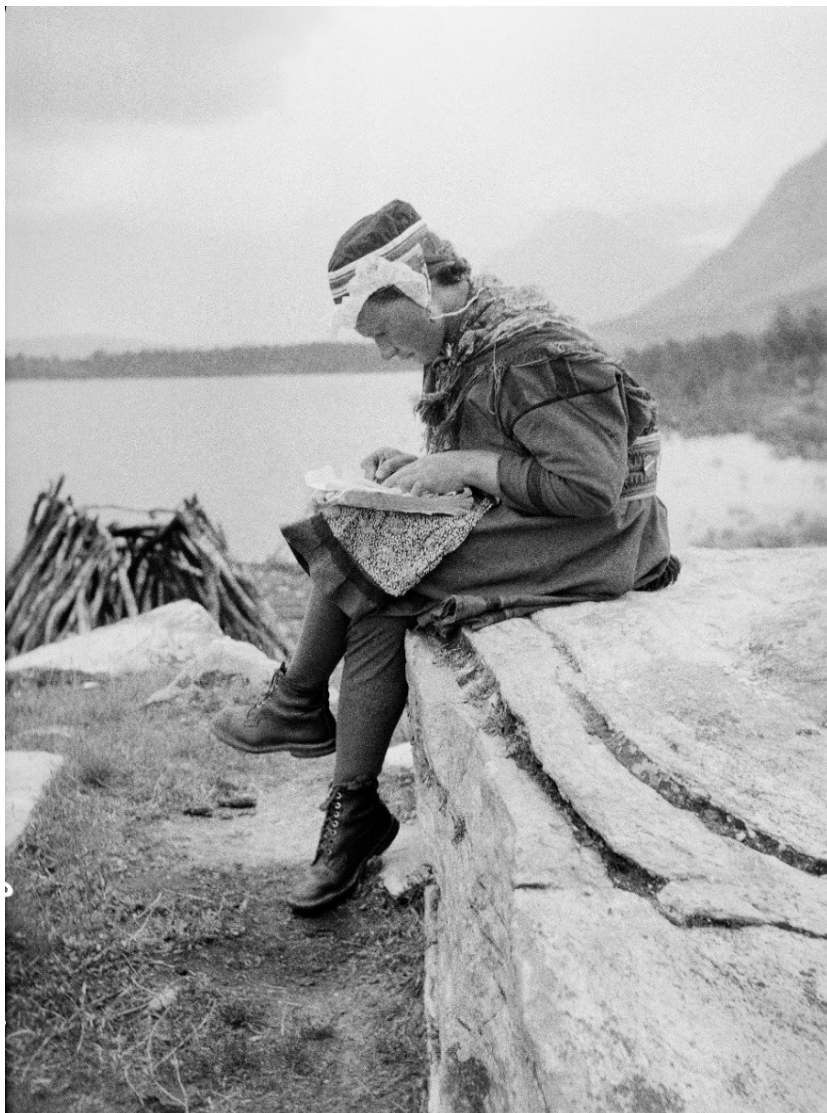
I Nordiska museets samiska samling finns ett fåtal rakdon, en spegel, några glasögon och glasögonfodral, men inga klockor, kammar, handdukar, skurborstar eller plåtburkar för tvål och såpa, trots att de tydligen var vanligt förekommande. Där saknas även alla spår av de gamla och nya personliga småsaker som var och en förvarade i sin egen kisa, exempelvis plånbok, tändstickor, brevpapper, motbok, almanacka och postorderkataloger. Det är Mankers beskrivningar och fotografier som avslöjar de nya ting som efterhand introducerades i samernas vardag, men som saknas i samlingarna: kepsar, oljerockar, gummi-stövlar, overaller, blommiga förkläden och rutiga skjortor, babynappar, kikare, symaskiner, resegrammofoner, väggalmanackor, väckarklockor, utombordsmotorer och motorcyklar. Manker konstaterade själv skillnaden mellan det som var hans uppdrag och det som också väckte hans intresse:

Gammalt och nytt liksom natur och kultur möts överallt i lapplägren, brottas kanske ett tag och smälter så samman.

Det hade varit fascinerande nog att studera det nya Karasjok [...] Men vi låg ute för att studera det gamla, det försvinnande – innan det var för sent.²⁰

²⁰ E. Manker. *Under samma himmel. Strövtåg och studier bland samer söderut*. (Lars Hökerbergs bokförlag, 1939), s. 63; E. Manker. *Över vidderna. Skisser och studier från landet i norr*. (LT:s förlag, 1952), s. 98.

Figur 1 Inga Katarina Nutti

Inga Katarina Nutti skriver brev till en vän, med postorderfirmans katalog i knät som skrivbord. Över koltén bär hon ett blommigt bomullsförkläde. Vaisaluokta, Sirkas/Sirges sameby, Jokkmokk 1939. Foto: Ernst Manker, Nordiska museet.

Figur 2 **Jonas Henriksson Valkeapää**

Jonas Henriksson Valkeapää, Änonjalme/Vuoajatätno, har dragit en gul oljerock över kolten, bytt ut nåbbskorna mot gummistövlar men behållit den rödtöfsade mössan. Sirges/Sirkas sameby, Jokkmokk 1940. Foto: Ernst Manker, Nordiska museet.

Figur 3 Hans Larsson och Rut Frank

Syskonen Hans Larsson och Rut Frank på väg hem från en renslakt i Malå 1952.

Foto: Ernst Manker, Nordiska museet.

Det skulle ännu dröja några decennier innan det vi i dag kallar samtidsdokumentation stod på museernas dagordning. Mankers uppgift var därför inte att ge en representativ bild av samtidens samiska materiella kultur. Hans mål var att berika museets, enligt dåtidens mått, ideala historiska samling, och där passade de nya föremålstyperna, livsformerna och det blandade bruket av gammalt och nytt inte in. I en av sina biografiska texter reflekterar han över problematiken:

Varje kultur har haft eller har sin tid, och den lapska herdekulturens tid var ute. Men dess bärare, människorna, levde vidare, på väg mot ny anpassning. [...]

Medan sålunda de gamla kulturformerna fick leva historiskt vidare i museisalarna, fann det moderna livet därute nya former och medel att ta sig fram – att existera.²¹

²¹ E. Manker. *Åter mot norr. Minnesbilder och studier*. (LT:s förlag, 1970), s. 149, 151.

Samerna var varken *a vanishing race* eller *the others of modernity*. Mankers uppfattning var att samerna hade lika stor rätt som andra att förse sig med de nya bekvämligheter som moderniseringen och industrialiseringen erbjöd, så länge som deras historia dokumenterades för framtidens forskning och för samernas egen skull.

Manker löste sitt dilemma på två sätt: dels genom en serie populära reseskildringar från sina fältarbeten, dels genom en utställning om historisk samisk renskötarkultur på museet. I reseskildringarna återgavs möten med människor och deras berättelser, händelser och naturupplevelser i en litterärt gestaltad och bitvis dramatiserad form. De enskilda elementen var dokumentära, fogades in i kulturhistoriska sammanhang och bands ihop till summerande analyser. Under hans yrkesverksamma liv utkom dessa böcker på kommersiella förlag i genomsnitt vart tredje år, alltid illustrerade med hans egna fotografier. På bilderna möter betraktaren olika natur- och kulturmiljöer, men framför allt blicken från män och kvinnor i olika åldrar och från barn. Böckerna fick en bred läsekrets, de utkom ofta till jul och hamnade i många hem och bibliotek över hela landet. Läsarna fick möta ett levande folk, i förändring och rörelse, där dåtid och nutid flätades samman i en pågående dialog. Här kunde Manker skildra både samisk kulturhistoria och den samtid som var svårare att hantera på museet, och även inkludera samiska näringar och vardagsliv vid sidan av renskötelsen. Genom böckernas stora spridning kan de antas ha bidragit till en mer tidsenlig syn på samtidens samer, det vill säga som ett stöd för samisk emancipation och modernisering.

År 1947 öppnade *Lapparna*, en för tiden modern, välgjord, pedagogisk och kunskapsbaserad utställning som i sin gestaltning förenade gamla och nya uttryck. Formmässigt bestod den av verklighetstroga scener med figurdockor i naturlig skala och uppstoppade djur, montrar med föremål och miniatyrmodeller, stora fotografier samt konstnärliga målningar och texter direkt på väggarna. Vid sidan av ett stort antal andra medverkande var flera samer engagerade i produktionen för att få den materiella kulturen rätt representerad och arrangerad. Dessutom höll Mattias Kuoljok ett av invigningstalen, efter museichefen Andreas Lindblom och i närvaro av bland andra kronprins Gustaf Adolf och kronprinsessan Louise. I pressen motogs utställningen med positiva recensioner, en av dem skriven av

rektorn för Samernas folkhögskola Lennart Wallmark i *Samefolkets egen tidning*.²²

Figur 4 Sigga och Mattias Kuoljok med Ernst Manker

Utställningen *Lapparna*. Mattias och Sigga Kuoljok från Jokkmokk klövjar en ren tillsammans med Ernst Manker.

Foto: Lennart Nenker 1947, Nordiska museet.

²² L. Wallmark. Om Nordiska Museets nyordnade lapska avdelning. *Samefolkets egen tidning* 3 (1947).

Figur 5 Sigga Kuoljok

Utställningen *Lapparna*. Sigga Kuoljok agerar modell för en figurdocka i rajden.
Foto: Lennart Nenker 1947, Nordiska museet.

Utställningen handlade om det historiska, nomadiserande renskötarlivet hos skogssamer och fjällsamer, det som ansågs utgöra essensen i samisk kultur. Det fanns fem teman: det samiska renskötselområdet med hem och bostad, själva renskötseln, den manliga slöjden, den kvinnliga slöjden med ett dräktgalleri samt den andliga kulturen med

trummor, offerplatser och seitar. De över 650 föremålen var valda ur Nordiska museets samlingar, med avsikten att exponera det yppersta, en kanon från en historisk, högtstående kultur. Men utställningen hade inga tidsangivelser samtidigt som texterna skrevs i presens. Därmed anslöt sig Manker sig till den norm som gällde för museiutställningar om urfolk vid den här tiden. Med antropologen Johannes Fabians ord placerades folken i fråga på detta vis i ett *ethnographic present*, ett tidlöst ingenmansland utan såväl historia som framtid – till skillnad mot den samtida majoritetskulturen.²³ Utställningen blev kvar till 1979.

Förflyttningar och förskjutningar

Med dagens syn på urfolksrättigheter och museietik har förvärven av urfolkens tillhörigheter och deras förvandling till objekt i majoritetsmuseernas magasin ifrågasatts. Har föremålen införskaffats på ett etiskt försvarbart sätt och utan tvång? Hur förvaras och hanteras de i relation till kulturella föreställningar i ursprungsmiljön? Borde de återföras, och i så fall till vem och på vilka villkor? Det finns alltför många exempel på hur särskilt de etnografiska museernas ”hemförande” av föremål från koloniserade länder i praktiken har handlat om stöld och olaga övertalning. Men som etnologen Lotten Gustafsson Reinius har poängterat kan det etnografiska samlings-skapandet förstås som en kolonial praktik på flera sätt:

Utövarna av denna gestaltungsform iscensätter sig själva som subjekt och första uttolkare, medan föremålets tidigare ägare och producenter reduceras till objekt för handlingar eller till generaliserbara representanter för en folkgrupp.²⁴

Majoritetsmuseernas samlingar från urfolken kan ses som fortsatt kulturell exploatering även om föremålen har räddats undan destruktions eller om förvärven har gått till på ett försvarbart sätt. ”Dekolonisering” eller ”avkolonisering” av museerna har därför blivit ett

²³ J. Fabian. *Time and the other. How anthropology makes its object*. (Columbia University Press, 2002), s. 31, 37 ff., 80 ff., *passim*.

²⁴ L. Gustafsson Reinius. Innanför branddörren. Etnografiska samlingar som medier och materialitet. I S. Jülich, P. Lundell & P. Snickars (red.). *Mediernas kulturhistoria*. (Statens ljud- och bildarkiv, 2008.) Om samma slags koloniala praktik, jämför även Snickars. Om stöld, förstörelse och samlande av samiska trummor. *Den här antologin*; L. Nilsson Stutz. Mänskliga kvarlevor, samlande och repatriering. Dagens situation i Sverige i ett internationellt perspektiv. *Den här antologin*.

viktigt tema i den internationella urfolks- och museidebatten från slutet av 1900-talet och framåt. I denna process har museiföremålen, trots sina begränsningar vad gäller urval och representation, blivit symboler för urfolkens strävan att få större makt över sitt kulturarv och ökad tillgång till sin egen historia. En metod är ”repatriering”, det materiella återförandet av enstaka objekt eller hela samlingar till institutioner i ursprungsområdet. Men minst lika viktig är den immateriella dimensionen av samlingarna, att blåsa nytt liv i deras ursprungliga kulturella betydelse, oavsett var de befinner sig. Mot den västerländska kunskapstraditionen med dess koppling till kolonialismen har ställts begrepp som *indigenous knowledge*, urfolksmetodologi eller traditionell kunskap, för att beteckna kunskapssystem och praktiker som under lång tid har utvecklats av samhällen i nära samspel med sin omgivande naturmiljö.²⁵

Dagens situation förväntades på 1960-, 70- och 80-talen, då den växande samiska politiska aktivismen mer organiserat började ställa krav på inflytande över både etnologisk samtidsdokumentation och befintliga museisamlingar. Den samiskrelaterade forskningen rörde sig norrut, där nya universitet och högskolor utökade antalet aktörer i ”fjällens sociomateriella nätverk”. Ett växande etnopolitiskt samarbete över de nationella gränserna öppnade för ett nytt centrum, Sápmi, som steg för steg växte till en nod i ett globalt nätverk av urfolk. Inför öppnandet av Åttio Svenskt Fjäll- och Samemuseum i Jokkmokk, 1989, beslöt Etnografiska museet i Stockholm att överföra sina samiska samlingar dit.²⁶ Det var en både faktisk och symbolisk handling, som fick de berörda föremålen att gestalta samisk identitet och historia på ett nytt sätt. I stället för att vara beståndsdelar av ett etnografiskt, tidigare naturhistoriskt, museum i huvudstaden blev de språkrör i ett nationellt museum för samisk kultur, beläget i det historiska samiska kärnområdet.

Ett slags (o)ordning kan på det viset anses ha blivit korrigerad, nämligen föremålen fysiska belägenhet. Återförandet blev en ny hållpunkt i tingens biografi och startpunkten för en ny process. Ett exempel är ”seiten från Sieberbuollda”, som i dag visas i en monter

²⁵ A. Lonetree. *Decolonizing museums. Representing native America in national and tribal museums.* (University of North Carolina Press, 2012); L. Peers & A. K. Brown. *Museums and source communities. A Routledge reader.* (Routledge, 2003); M. G. Simpson. *Making representations. Museums in the post-colonial era.* (Routledge, 2001); L. T. Smith. *Decolonizing methodologies. Research and indigenous peoples.* (Zed Books, 1999.)

²⁶ Först som deposition, från år 2023 med äganderätt.

på Åjtte efter en lång vistelse i Stockholm. Den bortfördes ursprungligen från Sirges/Sirkas sameby i Jokkmokk av två unga adelsmän, Eric von Rosen och Henrik Horn af Åminne, under en äventyrlig fjälltur år 1900. Efter långdragna förhandlingar med de samiska vägvisarna hjälpte dessa slutligen till med att bära i väg denna seite och ytterligare tre. Några år senare, 1905, skänkte von Rosen seiten till Etnografiska museet. År 1947 lånade Ernst Manker den till sin utställning *Lapparna* på Nordiska museet, där den blev kvar även i den efterföljande utställningen *Samer*, som representant för äldre samisk religion och föreställningen om heliga platser och föremål. Först efter upprepade påtryckningar överfördes seiten 2002 till Åjtte, som en sista del av depositionen från Etnografiska museet. Där blev den åter inordnad i en utställning om samisk historisk religion, men den här gången tillsammans med sin biografi och en detaljerad beskrivning av hur stölden från fjället hade gått till. Källan var en då nyligen funnen dagbok, förd av Henrik Horn av Åminne. Vid sidan av att visas som ett andligt föremål berättade alltså seiten nu även om kringförandet av samisk materiell och immateriell kultur, som en viktig dimension av samisk historia. Men det är också en svensk historia. Seitens biografi visar på den dubbla agensen och den komplexa sammanflätningen mellan utforskare och utforskade, både då och nu. Även om föremålen återförs till sina ursprungsmiljöer och infogas i sina gamla tolkningssammanhang kvarstår ärran efter att ha ingått i andras berättelser, med en delvis främmande namngivning och påförda inventarienummer. Dessa ärr påminner om hur andra har tagit sig rätten att skriva samernas historia – men också hur samerna har inkluderats i den svenska och nordiska historia som museerna har till uppgift att förvalta.

Rätt hanterat kan alltså samma föremål som en gång representerade ett kolonialt intrång förvandlas till ett verktyg för försoning och upprättelse. Ett återförande öppnar för en fortsättning på objektets biografi, där det kan inordnas i nya berättelser och bli bärare av fler värden än tidigare. I den processen ingår också en omtolkning av begreppet ”hem”. Ett föremåls förflyttning till ett museum kallades i koloniala termer för ett ”hemförande”, från den oordnade verkligheten till samlarens ordnade ”hem”. I dag ställs krav på att samma objekt ska avkolonialiseras genom att återföras ”hem” till sin ursprungliga miljö. Detta ”hem” är förstås inte identiskt med det som föremålet en gång togs ifrån, därav de stundtals uppkomna svårigheterna att avgöra vilka som i dag kan tänkas vara de rättmätiga mot-

tagarna. Den ursprungliga platsen och miljön är inte densamma som förr, men inte heller det återförda föremålet. Med förflyttningen till museet fick det en delvis ny identitet och inordnades i det systematiska sammanhang som museernas kataloger representerar. Man kan säga att det inte bara fick ett nytt ”hem”, det adopterades också av en ny släkt, fick nya syskon och till och med nya föräldrar, genom att särskilt vid de etnografiska museerna räknas som tillhörande exempelvis *Lamans samling* eller *Walfridssons samling*.

En återförandeprocess kräver ny forskning och nya praktiker för att bli meningsfull, ur både materiella och immateriella aspekter. I Norge mynnade projektet *Bååstede* (”tillbaka”) 2019 ut i ett avtal där Norsk Folkemuseum och Kulturhistorisk museum i Oslo förband sig att returnera omkring 1 600 föremål till Sápmi, knappt hälften av deras samiska samlingar, till sex samiska museer som förvaltas av det norska Sámediggi/Sametinget. Beslutet krävde många förhandlingar och ny dokumentation för att garantera att varje objekt hamnade på rätt plats, där det skulle kunna göra mest nytta. Även praktiska och ekonomiska problem måste lösas, från sanering av gamla insektsgifter till finansiering av nya förvaringsmöjligheter på de mottagande museerna.²⁷ Ungefär samtidigt beslutade Finlands Nationalmuseum i Helsingfors 2017 att överföra hela sin samiska föremålsamling, omkring 2 000 objekt, till det samiska museet Siida i Enare, som också utgör ett regionalt natur- och kulturcentrum. Den efterföljande nya basutställningen har tillsammans med museets äldre historia analyserats i en avhandling av sociologen Áile Aikio. I den utgör frågan om ”samifieringen”, *samification*, av museet en central problematik. Samifiering – eller ”indigenisering”, *indigenization* – syftar på forskning och praktiker som tar hänsyn till och utvecklar urfolkens behov och begreppsvärldar, och där urfolken själva får föra sin talan.²⁸ Kulturhistorikern och arkeologen Eeva-Kristiina Nylander för i sin tur resonemanget ett steg vidare när hon i sin avhandling argumenterar för begreppet ”rematriering”, som en immateriell motsvarighet till en materiell ”repatriering”. Uttrycket härstammar från feministiskt inriktad urfolksforskning och syftar på den delen av

²⁷ K. E. Gaup, I. Jensen & L. Pareli (red.). *Bååstede. The return of Sámi cultural heritage*. (Museumsforlaget, 2021.) Om aktuell återförandeproblematik, jämför även Snickare. Om stöld, förstörelse och samlande av samiska trummor. *Den här antologin*.

²⁸ Á. Aikio. *Saamelainen museo? Tutkimus saamelaisen kulttuuriperimön ontologisesta politiikasta. / Sámi museum? A research on the ontological politics of Sámi cultural heritage*. Doktorsavhandling. (University of Lapland, 2023.)

återförandet som tar vid när föremålet är fysiskt tillbaka i sin ursprungliga miljö och ska kulturellt återintegreras, gärna med koppling till slöjd (*duodji*) och annan traditionell kunskap.²⁹

I en tredje ny avhandling utvecklas detta ytterligare, när socialantropologen och museologen Eva Dagny Johansen konkret har följt och beskrivit effekterna av återförandet till Alta Museum, som en del av *Bååstedeprojektet*. Föremålen har tillfogats ny kunskap, människorna har fått utökad kännedom om sitt kulturarv, och genom avhandlingen har museet fått en ny grund för såväl fortsatt forskning som fördjupad samverkan med det samiska lokalsamhället. Ett återkommande tema i dessa och andra berättelser om återföranden är betydelsen för den samiska identiteten i ett historiskt perspektiv. Det överensstämmer med Ernst Mankers ovan nämnda ambition: att rädda och samla inte bara för forskarvärlden utan även för samernas tillgång till sitt förflutna.³⁰

I Sverige har Nordiska museet med sina stora samiska samlingar ett motsvarande ansvar som grannländernas nationella museer. Sedan 2022 har frågan om ett återförande till Sápmi utretts i dialog med samiska organisationer och museiinstitutioner. Något konkret förslag finns inte, med hänvisning till frågans komplexitet, bland annat samlingarnas omfattning, finansiella frågor samt olika intressen i det samiska samhället. Dialogen är dock tänkt att fortsätta.³¹ Mot bakgrund av FN:s urfolksdeklaration har Riksantikvarieämbetet parallellt utrett juridiska, ekonomiska och praktiska möjligheter att återföra samiska ceremoniella föremål och mänskliga kvarlevor från statliga

²⁹ E.-K. Nylander. *From repatriation to rematriation. Dismantling the attitudes and potentials behind the repatriation of Sámi heritage*. Doktorsavhandling. (University of Oulu, 2023.) <https://urn.fi/URN:ISBN:9789526235707>. Jämför E. K. Nylander. Ládjogahpir rematriated. Decolonization of the Sámi women's hat of pride. I S. Valkonen, Á. Aikio, S. Alakorva & S.-M. Magga (red.). *The Sámi world*. (Routledge, 2022.)

³⁰ E. D. Johansen. *Samisk kulturarv tilbakeføres. Innvirkninger på lokalmuseum og samfunn i Altafjorden, Sápmi*. Doktorsavhandling. (Universitetet i Oslo, 2024.)

³¹ Nordiska museet. Utredning om Nordiska museets samiska samling. (2024.) <https://www.nordiskamuseet.se/om-museet/aktuellt/utredning-om-nordiska-museets-samiska-samling/> (hämtad 15 oktober 2024).

museimyndigheter.³² Genom åren har en rad återbegravningar genomförts.³³

Även med urfolkens samlingar kvar i majoritetsmuseerna finns det olika sätt att åstadkomma den eftersträfvade reapproprieringen och laborera med befintliga museiföremåls och samlingars kulturella identitet och meningsinnehåll. Begreppet ”kontaktzon”, *contact zone*, har ofta använts för att beskriva gränssnittet mellan majoritetsmuseer och urfolk, platser där kulturer möts, krockar och brottas med varandra, ofta i situationer som präglas av ojämlika maktrelationer.³⁴ En uppgift kan vara att tillsammans gå i närkamp med de tankemodeller som en gång styrde insamlingen. En annan att följa förvärvsprocessen baklänges för att åter framkalla de kunskaps- och meningssystem som föremålen ursprungligen härrör från. Andra packar upp och packar om samlingarna, kompletterar benämningar och organiserar materialet i nya kategorier.³⁵ I dag finns också möjligheten att involvera ny teknik, som projektet *Såvvet – Att hela kulturarv genom digitalisering* vid Silvermuseet i Arjeplog. Där utvecklas informationen i den befintliga samlingsdatabasen, bland annat genom 3D-fotografering, för att ge i första hand berörda samer möjlighet att knyta an till föremålen som en väg till den egna, ofta undanträngda historien. På så vis kan materiellt ömtåliga objekt stanna i museet och ändå vara tillgängliga oavsett var någon befinner sig. Den som vill kan också själv bidra till föremålets biografier med lokal kunskap och andra kulturellt meningsbärande data.³⁶

Arkiv och bibliotek innefattas också i minnesinstitutionernas ansvar för att redovisa och göra sina samlingar från urfolk tillgängliga,

³² Riksantikvarieämbetet. *Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor. Redovisning av regeringsuppdrag i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev 2023. Del 1.* (Riksantikvarieämbetet, 2023.)

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Araa%3Adiva-8421>; Riksantikvarieämbetet. *Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor. Redovisning av regeringsuppdrag i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev 2023. Del 2.* (Riksantikvarieämbetet, 2024.)

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Araa%3Adiva-8478>.

³³ Se Nilsson Stutz. Mänskliga kvarlevor, samlande och repatriering. Dagens situation i Sverige i ett internationellt perspektiv. *Den här antologin*; C.G. Ojala. Att samla de döda. Insamling av samiska mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal. *Den här antologin*.

³⁴ J. Clifford. Museums as contact zones. I D. Boswell & J. Evans (red.). *Representing the nation. A reader. Histories, heritage and museums.* (Routledge, 1997.)

³⁵ Till exempel R. Harrison, S. Byrne & A. Clarke (red.). *Reassembling the collection. Ethnographic museums and indigenous agency.* (School for Advanced Research Press, 2013.)

³⁶ Museichefen Malin Brännström, personlig kommunikation våren 2024; Silvermuseet. *Såvvet. Att hela kulturarv genom digitalisering.*

www.silvermuseet.se/projekt/forskningsprojekt/savvet (hämtad 15 oktober 2024).

att göra upp med sitt koloniala och rasistiska arv och att respektera urfolkens begreppsvärld. Ett aktuellt exempel är forskningsprojektet *Samisk audiovisuell samling* med antologin och kollektionen *Sápmi på film och tv*, som innefattar samlingar av rörlig bild med samiskt innehåll på Kungliga biblioteket, Svenska Filminstitutet och Sveriges Television. Projektet har inbegripit en omfattande inventering som har resulterat i en kollektion av omkring 450 filmer och 8 600 tv-program samt en antologi med kritiskt vetenskapliga analyser av vissa teman och material. Flera etiska aspekter har utvecklats, dels för att filmerna innehåller både fördomsfulla och stereotypiserande inslag, dels för att projektet utgår från att Sverige har erkänt samer som urfolk i enlighet med internationell rätt. Alla objekt har därför försetts med nya metadata (innehållsbeskrivningar) som baseras på samisk kunskap och använder samiska benämningar och ortnamn.³⁷

Museernas och arkivens samlingar är ett flerdimensionellt källmaterial, med en till synes outtömlig potential för ny forskning och nya tolkningar. Den koloniala blicken och dess urval har inte hindrat ett återbruk från andra positioner, som när journalisten Elin Anna Labba i sin bok om 1900-talets tvångsförflyttningar, *Herrarna satte oss hit*, vänder på perspektiven.³⁸ Genom egna kommentarer har hon tillfört Mankers och andras fotografier ytterligare en dimension i identifieringen av människor, platser och relationer, nu ur de tvångsförflyttades perspektiv. Det är ett exempel på det som Veli-Pekka Lehtola kallar *our histories in the photographs of the others*, med syfte på foton tagna av forskare, turister och andra besökare i Sápmi. De kan användas som empiriska vittnesbörd om materiella förhållanden eller för att blottlägga stereotypa föreställningar, men för samerna finns ytterligare en, införstådd, dimension: en lokal och släktrelaterad bild från det förflutna. Kanske kan det bli ett kärt återseende – eller en påminnelse om ett övergrepp.³⁹

”Kulturarv” tolkades tidigare som något som var värt att bevara i positiv mening. Men även vittnesbörd om förtryck och diskriminering har i dag tagit plats som en del av det samiska kulturarvet, i linje

³⁷ R. Nilsson. Etiska frågor inom forskningsprojektet Samisk audiovisuell samling. I R. Nilsson, M. Rohdin & U. Mörkenstam (red.). *Sápmi på film och TV*. (Umeå universitet, 2024); K. Kuoljok. En samisk blick på metadata. I R. Nilsson, M. Rohdin & U. Mörkenstam (red.). *Sápmi på film och TV*. (Umeå universitet, 2024); Svensk Mediedatabas. *Sápmi på film och tv*. (2024.) <https://smdb.kb.se/catalog/id/004184279> (hämtad 15 oktober 2024); Filmarkivet. *Sápmi på film*. (u.å.). www.filmarkivet.se/teman/sapmi-pa-film (hämtad 15 oktober 2024).

³⁸ E. A. Labba. *Herrarna satte oss hit. Om tvångsförflyttningarna i Sverige*. (Norstedts, 2020.)

³⁹ Lehtola. *Our histories in the photographs of the others*.

med de senaste decenniernas debatt och forskning om ”svåra kulturarv”, *difficult heritage*. Många söker sig därför till problematiska, men tidigare åsidosatta, frågor i samisk historia som tvångsförflyttningarna, rasbiologin, nomadskolan eller språket. Ett annat samiskt ”svårt” kulturarv är uppgrävda mänskliga kvarlevor, som resultat av arkeologisk forskning eller regelrätt gravplundring. I dag utvecklas nya rituella former för att läka dessa sår, som respektfulla återbegravningar i samisk miljö när kvarlevorna lämnar rollen som forskningsmaterial och återgår till att bli förfäder.

Ytterligare ett samiskt ”svårt” kulturarv utgår från verksamheten vid Statens institut för rasbiologi, som spred sina ”forskningsresultat” både i publikationer med vetenskapliga anspråk och i populära böcker och utställningar för allmänheten. Många samer har berättat om sina möten med de skallmätande rasbiologerna och förödmjukelserna har även gestaltats och bearbetats i konstnärlig form av bland andra poeten och konstnären Rose-Marie Huuva, konstnären Katarina Pirak Sikku och filmskaparen Amanda Kernell.⁴⁰ Porträttfotografier var ett centralt forskningsmaterial för rasbiologerna, och de togs med storformatskamera med stor detaljrikedom. På de allra flesta bilderna bär människorna sina egna kläder. Detta har samiska dräktforskare kunnat använda för ny kunskap och inspiration vad gäller teknik, material och mönster i en rikare variation än vad museernas samlingar kan erbjuda. Andra har kunnat finna porträtt av äldre anhöriga och bekanta.

Naturligtvis har användningen av de rasbiologiska fotografierna diskuterats och ifrågasatts ur etisk synpunkt. Bilderna vittnar om hur samerna som forskningsobjekt har blivit beskrivna och förnedrade, och att överhuvudtaget använda och visa dem igen kan ses som att än en gång upprepa förtrycket. Men genom att tillskrivas en annan mening kan kanske vapnet vridas ur förövarens händer – som att i konstnärlig form gestalta och bearbeta skammen eller att avlocka porträtten ny kunskap. Det är en form av återtagande som rasbiologen Herman Lundborg knappast kunde ha föreställt sig. Genom sådana avkoloniserande metoder visas det återigen att arkivens och museernas samlingar är kraftfulla resurser, och möjliga att förändra beroende på vilka perspektiv som läggs på dem.

⁴⁰ R.-M. Huuva, I. Tapio, T. Marainen & S. I. Marainen. *Viidát. Divvttat Sámis / Vidd. Dikter från Sápmi*. (Podium, 2006); A. Kernell. *Sameblod*. [Film]. (Nordisk Film Production Sverige AB, 2017); K. Pirak Sikku. *Nammaláhpán / Namnlös*. [Konstverk]. (Bildmuseet i Umeå, 2014.)

Referenser

Litteratur

- Aikio, Á. *Saamelainen museo? Tutkimus saamelaisen kulttuuriperinnön ontologisesta politiikasta. / Sámi museum? A research on the ontological politics of Sámi cultural heritage*. Doktorsavhandling. (University of Lapland, 2023.)
- Andreassen, R. & Folke Henningsen, A. *Menneskeudstilling. Fremvisninger af eksotiske mennesker i Zoologisk Have og Tivoli*. (Tiderne Skifter, 2011.)
- Arcadius, K. *Museum på svenska. Läns museerna och kulturhistorien*. (Nordiska museet, 1997.)
- Baglo, C. *På ville veger? Levende utstillinger av samer i Europa og Amerika*. Doktorsavhandling. (Universitetet i Tromsø, 2011.) <https://hdl.handle.net/10037/3686>.
- Clifford, J. Museums as contact zones. I Boswell, D. & Evans, J. (red.). *Representing the nation. A reader. Histories, heritage and museums*. (Routledge, 1997), s. 435–437.
- Clifford, J. Traveling cultures. I Clifford, J. (red.). *Routes. Travel and translation in the late twentieth century*. (Harvard University Press, 1997), s. 17–46.
- Düben, G. v. *Om Lappland och lapparne, företrädesvis de svenske. Ethnografiska studier*. (Norstedts, 1873.)
- Elgström, O. *Hyperboreer. Resoliv och forskningar bland Jukkasjärvi-lapparna 1919–1920*. (Bonniers, 1922.)
- Elgström, O. *Fjällfotografen Borg-Meschs äventyr bland Lapplands fjäll*. (Bonniers, 1929.)
- Fabian, J. *Time and the other. How anthropology makes its object*. (Columbia University Press, 2002.)
- Gaup, K. E., Jensen, I. & Pareli, L. (red.). *Bååstede. The return of Sámi cultural heritage*. (Museumsforlaget, 2021.)
- Gidley, M. *Edward S. Curtis and the North American Indian project in the field*. (University of Nebraska Press, 2003.)

- Gustafsson Reinius, L. Innanför branddörren. Etnografiska samlingar som medier och materialitet. I Jülich, S., Lundell, P. & Snickars, P. (red.). *Mediernas kulturhistoria*. (Statens ljud- och bildarkiv, 2008), s. 73–95.
- Harrison, R., Byrne, S. & Clarke, A. (red.). *Reassembling the collection. Ethnographic museums and indigenous agency*. (School for Advanced Research Press, 2013.)
- Hillström, M. Ansvar för kulturarvet. Studier i det kulturhistoriska museiväsendets formering med särskild inriktning på Nordiska museets etablering 1872–1919. Doktorsavhandling. (Linköpings universitet, 2006.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aliu%3Adiva-7316>.
- Huuva, R.-M., Tapio, I., Marainen, T. & Marainen, S. I. *Viidát. Divttat Sámis / Vidd. Dikter från Sápmi*. (Podium, 2006.)
- Huuva, K. ”All vår kunskap och skicklighet om vårt liv gjordes till ingenting.” Gabnásamernas rättfärdiga vrede gentemot myndigheterna under åren 1930–1931. *Den här antologin*.
- Johansen, E. D. *Samisk kulturarv tilbakeføres. Innvirkninger på lokal-museum og samfunn i Altafjorden, Sápmi*. Doktorsavhandling. (Universitetet i Oslo, 2024.)
- Kuoljok, K. Att skildra en kultur. I Mårald, E. & Nordlund, C. (red.). *Kamerajägaren. Stig Wessléns skildringar av naturen och det samiska*. (Kungl. Skytteanska Samfundet, 2010), s. 189–202.
- Kuoljok, K. En samisk blick på metadata. I Nilsson, R., Rohdin, M. & Mörkenstam, U. (red.). *Sápmi på film och TV*. (Umeå universitet, 2024), s. 40–52.
- Labba, E. A. *Herrarna satte oss hit. Om tvångsförflyttningarna i Sverige*. (Norstedts, 2020.)
- Lantto, P. ”För att med sin fackla få sprida ljus, där mörker varit rådande.” Samefolkets Egen Tidning – Torkel Tomassons livsskapelse och samernas språkrör. *Oknytt* 1–2 (2002): s. 8–26.
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-39316>.

- Lantto, P. Nationell symbol, etnisk markör eller utdöende näring? Bilden av renskötseln och dess betydelse inom samerörelsen i Sverige 1900–1960. I Lantto, P. & Sköld, P. (red.). *Befolkning och bosättning i norr. Etnicitet, identitet och gränser i historiens sken*. (Umeå universitet, 2004), s. 279–297.
- Lehtola, V.-P. Our histories in the photographs of the others. Sámi approaches to visual materials in archives. *Journal of Aesthetics & Culture* 10:4 (2018), s. 1–13.
DOI.org/10.1080/20004214.2018.1510647.
- Lehtola, V.-P. Evasive strategies of defiance – everyday resistance histories among the Sámi. I Hylland Eriksen, T., Valkonen, S. & Valkonen, J. (red.). *Knowing from the Indigenous North. Sámi approaches to history, politics and belonging*. (Routledge, 2019), s. 29–46.
- Lehtola, V.-P. Johan Nuorgam: Sámi Squanto and cultural broker. *Nordisk Museologi* 27:3 (2019): s. 77–95.
DOI.org/10.5617/nm.7728.
- Lindholm, V. & Stenberg, K. *Dat läh mijen situd! / Det är vår vilja. En vädjan till den svenska nationen från samefolket*. (Svenska förbundet, 1920.)
- Lonetree, A. *Decolonizing museums. Representing native America in national and tribal museums*. (University of North Carolina Press, 2012.)
- Lundmark, L. ”Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm” – Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv. (Norrlands universitetsförlag, 2002.)
- Manker, E. *Bönder och nomader. Strövtåg i gömda landsändar*. (J.A. Lindblads förlag, 1931.)
- Manker, E. *Rajden går. Skogslapparna i Vittangi skildrade i ord och bild*. (Lars Hökerbergs bokförlag, 1934.)
- Manker, E. *Under samma himmel. Strövtåg och studier bland samer söderut*. (Lars Hökerbergs bokförlag, 1939.)
- Manker, E. Torkel Tomasson som etnograf. *Samefolkets egen tidning* 2 (1941), s. 14–15.
- Manker, E. *Över vidderna. Skisser och studier från landet i norr*. (LT:s förlag, 1952.)

- Manker, E. *Åter mot norr. Minnesbilder och studier*. (LT:s förlag, 1970.)
- Mebius, H. *Vaajese: Torkel Tomasson traditionsbärare och forskare*. (Jengel & Gaaltije, 2008.)
- Medelius, H., Nyström, B. & Stavenow-Hidemark, E. (red.). *Nordiska museet under 125 år*. (Nordiska museet, 1998.)
- Nilsson, R. Etiska frågor inom forskningsprojektet Samisk audio-visuell samling. I Nilsson, R., Rohdin, M. & Mörkenstam, U. (red.). *Sápmi på film och TV*. (Umeå universitet, 2024), s. 23–39.
- Nilsson, R., Rohdin, M. & Mörkenstam, U. (red.). *Sápmi på film och TV*. (Umeå universitet, 2024.)
- Nilsson Stutz, L. Mänskliga kvarlevor, samlande och repatriering. Dagens situation i Sverige i ett internationellt perspektiv. *Den här antologin*.
- Nylander, E.-K. Ládjogahpir rematriated. Decolonization of the Sámi women's hat of pride. I Valkonen, S., Aikio, Á., Alakorva, S. & Magga, S.-M. (red.). *The Sámi world*. (Routledge, 2022), s. 446–464.
- Nylander, E.-K. *From repatriation to rematriation. Dismantling the attitudes and potentials behind the repatriation of Sámi heritage*. Doktorsavhandling. (University of Oulu, 2023.)
<https://urn.fi/URN:ISBN:9789526235707>.
- Ojala, C.-G. Att samla de döda. Insamling av samiska mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal. *Den här antologin*.
- Peers, L. & Brown, A. K. *Museums and source communities. A Routledge reader*. (Routledge, 2003.)
- Pinney, C. *Photography and anthropology*. (Reaktion Books, 2011.)
- Riksantikvarieämbetet. *Föresattningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor. Redovisning av regeringsuppdrag i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev 2023. Del 1*. (Riksantikvarieämbetet, 2023.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Araa%3Adiva-8421>.

- Riksantikvarieämbetet. *Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor. Redovisning av regeringsuppdrag i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev 2023. Del 2.* (Riksantikvarieämbetet, 2024.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Araa%3Adiva-8478>.
- Rydving, H. Religionskonfrontation och motstånd i den svenska delen av Sápmi under 1600- och 1700-talen. *Den här antologin*.
- Silvén, E. *Friktion. Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet.* (Nordic Academic Press, 2021.)
- Simpson, M. G. *Making representations. Museums in the post-colonial era.* (Routledge, 2001.)
- Smith, L. T. *Decolonizing methodologies. Research and indigenous peoples.* (Zed Books, 1999.)
- Snickare, M. Om stöld, förstörelse och samlande av samiska trummor. *Den här antologin*.
- Svanberg, F. *Människosamlarna. Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950.* (Historiska museet, 2015.)
- Utsi, P. & Utsi, I. *Giela gielain. Divttat / Dikter.* (Porjus, 1980.)
- Wallmark, L. Om Nordiska Museets nyordnade lapska avdelning. *Samefolkets egen tidning* 3 (1947), s. 20–21.
- Össbo, Å., Marklund, B. Nilsson, L. M. & Stoor, K. (red.). *Skogs-samisk vilja. En jubileumsantologi om skriften "Dat läh mijen situd", Karin Stenberg och skogssamisk historia och nutid.* (Umeå universitet, 2020.)

Internet och media

- Filmarkivet. *Sápmi på film.* (u.å.).
www.filmarkivet.se/teman/sapmi-pa-film (hämtad 15 oktober 2024).
- Kernell, A. *Sameblod.* [Film]. (Nordisk Film Production Sverige AB, 2017.)

Nordiska museet. *Utredning om Nordiska museets samiska samling*. (2024.) <https://www.nordiskamuseet.se/om-museet/aktuellt/utredning-om-nordiska-museets-samiska-samling/> (hämtad 15 oktober 2024).

Pirak Sikku, K. *Nammaláhpán / Namnlös*. [Konstverk]. (Bildmuseet i Umeå, 2014.)

SilverbMuseet. *Sávvet. Att hela kulturarv genom digitalisering*. www.silverbMuseet.se/projekt/forskningsprojekt/savvet (hämtad 15 oktober 2024).

Svensk Mediedatabas. *Sápmi på film och tv*. (2024.) <https://smdb.kb.se/catalog/id/004184279> (hämtad 15 oktober 2024).

Rasbiologiska materialets ursprung i Sápmi – en konstnärlig resa i skullmätarnas spår

Katarina Pirak Sikku

Inledning

Hösten¹ 1986 fanns ett meddelande på anslagstavlan i Humanisthuset på Umeå universitet. Det stod att forskaren Lars Beckman sökte samiska personer som ville lämna blod.² Jag hade precis börjat läsa A-kursen i etnologi på universitet. Jag gick och lämnade blod. När jag hade gjort det fick jag berätta om mina föräldrar och deras föräldrar.

På kvällen satt jag i soffan hos min syster och hennes man; vi såg på Nordnytt. I ett inslag intervjuades Per Mikael Utsi, som var på styrelsemöte på Svenska Samernas riksförbund, om blodundersökningen. Han sa något i stil med, ”det liknar rasbiologi.” Dagen därpå diskuterades nyheten på riksförbundets kontor på Brogatan i Umeå. Det var första gången jag fick höra om institutet. Inför det första Sametingsvalet pågick en lågmäld diskussion om varför många äldre samer var skeptiska till att anmäla sig till den samiska röstlängden. Jag kommer ihåg att när jag var i Kiruna och frågan diskuterades sa en person att hon aldrig skulle stå på en lista som kunde röja henne.

¹ Tack till den anonyme/-a granskaren för värdefulla kommentarer på texten, tack till redaktörerna för noggrann läsning och viktiga kommentarer. Jag vill tacka de som har kommit med synpunkter på den här texten. Ett extra tack till arkivarierna på Uppsala universitetsbibliotek för all hjälp.

² Lars Beckman, 1928–2005. Genetiker med intresse för ärftliga sjukdomar i Norrland samt inslag av finnar och samer i den norrländska befolkningen.

Hon hänvisade till en undersökning som gjorts i hennes hemby när hon var barn och hon nämnde rasbiologi. Det rasbiologiska institutet nämndes då och då, i tidningar och i samepolitiska sammanhang. Dokumentären *De icke önskvärda*³ gjorde institutet synligare.

Till min examen från Konsthögskolan i Umeå 2004 fyllde jag ett litet rum med min historia. Jag hade ritat kartor på väggar och golv, presenterade fragment av den research jag hade gjort under åren på skolan. Fragmenten var i form av skisser och foton och en del var färdiga verk. Jag bjöd in åtta samiska kvinnor boende i Umeå och vi diskuterade vad som var min privata smärta och vilken smärta som jag delade med andra.

Ett verk som fick en del uppmärksamhet var *Nammalápahiid listu – De namnlösas lista*.⁴ Det är ett verk där jag har använt mig av en sida i boken *The Race Biology of the Swedish Lapps*.⁵ Min nyfikenhet väcktes när jag läste i boken och jag ville veta mer om dem som undersöktes. Sedan 2004 har jag försökt hitta deras röster. Jag har även besökt det rasbiologiska institutets arkiv. År 2017 beviljades jag konstnärliga forskningsmedel från Vetenskapsrådet för projektet *Att ge mig mitt eget perspektiv – rasbiologernas spår i det samiska folkhemmet* och kunde då fördjupa mig i arbetet. Jag har fokuserat på den samiska rösten i arkivet. Det är inte lätt att hitta den rösten eftersom få samer har skrivit till institutet. Om den samiska närvaron nästan är osynlig i de skriftliga dokumenten så är den desto mer närvarande i det fotografiska materialet.

I det här kapitlet ska jag svara så gott det går på en av de vanligaste frågorna jag får när jag föreläser. Det är inte den frågan som ställs publikt. Ofta får jag ett telefonsamtal, mejl, eller så väntar frågeställaren längst bak i salen tills jag går ut. Frågan är: Vart åkte rasbiologerna och vilka var de?

Arkivet efter Statens institut för rasbiologi förvaras i Uppsalas universitetsbibliotek. Byggnaden ligger på krönet av Carolinabacken och närmaste granne är Uppsala slott. Huset är målat i en gulbeige färg och kan nog uppfattas som en kameleontfärg. Huset skiftar efter dygnets timmar och kan upplevas orangerött tidiga morgontimmar. Porten är en trädörr med ett mässingshandtag som har nöts av händer under årens lopp.

³ Agneta Bernhårdzon/SVT, Dokument inifrån – De icke önskvärda, SVT, 2002.

⁴ Titlarna på mina verk är ofta ett samarbete med min man Nils-Henrik Sikku. Vi resonerar vad jag vill med mitt verk och han översätter min intention till en titel oftast på samiska.

⁵ S. Wahlund *The race biology of the Swedish Lapps*, part II.

Arkivet består av dokument, ekonomiska handlingar som löneutbetalningar och reseräkningar, korrespondens till och från institutet, verksamhetsplaner, listor över inventarier och böcker, korrespondens till och från styrelsen och fotografier. Den fotografiska delen består av 108 fotoalbum.⁶ Av dessa finns det totalt 42 album med porträtt av samer. I fem av dessa album finns det fotografier av nakna personer. Det kan även finnas nakenfotografier i de andra albumen. De flesta personerna är inte namngivna. Ibland kan det finnas en blyertsanteckning med namn på personen längst ned på arket om personen har identifierats. Det fotografiska materialet är välbesökt. Det är möjligt att ta del av materialet, men det behöver beställas fram i förväg.

I början när jag besökte arkivet i Uppsala sökte jag samiska efternamn i diariet och det var nästan fruktlöst. Få samer skrev till institutet. När jag sedan fick medel från Vetenskapsrådet gick jag över till en strategi där jag sökte igenom samtliga akter, ark för ark. Jag sökte efter brev som innehöll något skrivet om samer och Sápmi. De skriftliga dokumenten är omfattande och innehåller allt från filmbeställningar till styrelseprotokoll.

Jag har under arbetets gång försökt behålla mitt fokus på de som undersöktes och då med min blick som subjekt. Jag är konstnär och har försökt att hitta sätt att visualisera arkivmaterialet. Allt går inte att visualisera och därför har en del av arbetet inriktats på rena arkivstudier. Hur läser jag ett arkiv som saknar skriftligt källmaterial från dem som undersöktes? Hur närmar jag mig det här materialet utan att upprepa övergreppet? Jag försöker vara lojal med de undersökta och en strategi är att inte projicera mina känslor på materialet. Jag vet hur rasbiologi och rashygien användes av nazisterna under andra världskriget och det väcker olustkänslor, men vad de som undersöktes kände kan jag inte veta.

Jag har i den här artikeln valt att fokusera på resorna som institutet gjorde till Sápmi. Det finns inte någon redogörelse för hur resorna gick till och vart rasbiologerna reste. Mitt syfte är att så nära och detaljerat som möjligt följa dessa resor, vilka som utförde dem, samt visa på några av konsekvenserna för samerna som de mötte. Jag har fokuserat på de resor institutet gjorde mellan åren 1922 och 1935. År 1935 efterträddes chefen Herman Lundborg av Gunnar Dahlberg,

⁶ <http://www.alvin-portal.org/alvin/attachment/document/alvin-record:13040/ATTACHMENT-0009.pdf>.

och i och med det ändrades institutets inriktning. Jag har studerat reseräkningarna från de resor som gick till Sápmi, och som finns i huvudböckerna G1:1–G1:6. Jag kommer också att redogöra för två resor som inte har dokumenterats i form av en reseräkning men som ändå har genomförts. Flera sådana resor finns troligen i materialet.

Resenärerna

Under 1922–1935 gjordes ett åttiotial resor till Sápmi. Den som reste mest under de åren var institutets chef Lundborg. Den kvinnliga reseassistenten Anna Myrsell reste också mycket till Sápmi, men inte alls i samma omfattning som sin chef. Lundborg hade redan börjat resa till Sápmi 1913⁷ och de resorna har jag inte tagit med. De personer som reste till Sápmi var antropologen Wilhelm Krauss, biträdande rasbiologen Erik Daniel (E.D) Schött, den kvinnliga reseassistenten och fotografen Gunhild Sandgren, statistikern Sten Wahlund, extra assistenten Maria Isaksson, biträdande rasbiologen Torsten Sjögren, tillförordnade rasbiologen Sven Wiking, antropologen John Paul Edwardsson, antropologen Viktor Linder, reseassistenten Frida Renberg, tillförordnade assistenten för antropologi Gustav Bergfors, extra reseassistenterna A Fredericksson, Ingrid Pettersson och B. Larsson. Genealogen August Ljung reste också för institutets räkning. Ljungs uppgift var att skriva av kyrkböckerna, vilket gjorde att han stannade länge på slutdestinationen. Institutet försökte få prästerna att skriva av kyrkböckerna. Några gjorde det frivilligt, medan andra som kyrkoherde David Ahlfort ville ha betalt, fem öre per namn.⁸ Komministern Wallenius, Sorsele, hade lovat att åta sig arbetet med att skriva av kyrkböckerna för 300 kronor. Men han insåg att arbetet var väldigt omfattande så han begärde 650 kronor.⁹

Institutets personal reste mest sommartid och från mitten av september till december gjordes endast någon enstaka expedition. Några resor företogs i januari och februari och då var det för att åka till platser där det pågick en marknad eller en laestadiansk samling.¹⁰ Institutet kommunicerade ofta med folkskollärare, präster, foto-

⁷ M. Hagerman. *Käraste Herman – rasbiologen Herman Lundborgs gåta*. (Nordstedts, 2015), s. 61.

⁸ UUA: Statens institut för rasbiologi, Till institutet för inkomna skrivelser, 1922–1924, E2:2, ing 144/24, I.d 170/24.

⁹ Statens institut för rasbiologi, Till institutet för inkomna skrivelser, 1926, 120/26.

¹⁰ Statens institut för rasbiologi, Till institutet för inkomna skrivelser, 1922–1923, E2:1, dnr 40/23.

grafer och personer med god lokal kännedom för att få hjälp med boende, resande, bärare, båtskjuts och annat praktiskt. Det är få brev skrivna till eller från de lokala läkarna. Institutet reste som mest intensivt från juli 1924 till juni 1926. Under den tidsperioden gjordes 26 dokumenterade resor till Sápmi som redovisas i form av reseräkningar. Det var också under de här åren som Institutet satsade mera resurser på expeditionerna i form av många avlönade på plats för att genomföra undersökningarna.

År 1924 åkte Lundborg och Myrsell till Arvidsjaursområdet. Krauss och Sandgren åkte till Tärnabyområdet. Sommaren 1925 åkte Lundborg, Krauss och Sandgren till Ljusnedal. Krauss och Sandgren fortsatte sedan mot norra Jämtland och förmodligen till midsommarhelgen i Ankarede. Därifrån fortsatte de mot Tärnaby-området och E. D. Schött gjorde dem sällskap i Tärnaby och Vilhelminaområdet. Lundborg och Maria Isaksson täckte området kring Kåbdalis.¹¹ Nedan ska jag berätta när institutets personal åkte till Lannavaara.

Lannavaara nyår 1925–1926 och Tarendö påsk 1926

Den 31 december 1925 påbörjade E.D. Schött sin resa till Lannavaara med nattåg från Uppsala till Kiruna. Hans kollega Sten Wahlund åkte den 29 december 1925 till Kiruna och firade där nyår hos läkaren Gustaf Anckarsvärd.¹² I Kiruna slog Sten Wahlund och E.D. Schött följe med Ljung boende i Kiruna. Från början var planen att de skulle åka bil från Kiruna till Jukkasjärvi, och därifrån ta sig med häst. De hade fått ändra planerna och åkte i stället över Jukkasjärvi trots att det tog längre tid.¹³ Den 1 januari åkte de med skjuts via Jukkasjärvi, Soppero färjestället vid Lainioälv till Lannavaara. Vid samma tid fick missionsföreståndaren August Lundberg i Lannavaara ett telegram från Lundborg som lød:

Nomadskoleinspektören har bestämt att doktor Schött skall undersöka samtliga nomadskolebarn i Norrbotten varvid vanlig läkareundersökning även blodprov verkställes. Annan läkare ej bemyndigad.¹⁴

¹¹ UUA: Statens institut för rasbiologi, Huvudböcker, 1924–1926, G1:2, dnr 116.

¹² Ibid., dnr 132.

¹³ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1926, E2:3, I.D 311/25.

¹⁴ Statens institut för rasbiologi, Från institutet utgångna skrivelser, 1926, B2:2, U.D 4/26.

Ett telegram med liknande innehåll skickades till doktor Gustaf Anckarsvärd i Kiruna.¹⁵ Det som föranledde dessa två telegram var att Schött, Wahlund och Ljung hade telegraferat till Lundborg. Telegrammet lød:

Rietz hos Anckarsvärd Kiruna den 4/1 fru Rietz hos Eckman Boden
Rietz talar om samarbete tänker resa till Torneå stad undersöker lappar
i Gellivare och Killinge av Schött rådd vända sig till professor Lundborg
tillsagd att professorn bestämmer över Schött telegram från Bergström
till Lundberg Lannavaara att Schött får undersöka nomadskolorna Rietz
talade om att undersöka ett par nomadskolor troligen Karesuando Schött
önskar att professor Lundborg bestämmer och ordnar förhållandena
Schött Wahlund Ljung.¹⁶

Schött, Wahlund och Ljung hade rest för att vara i Lannavaara under den laestadianska samlingen.¹⁷ På grund av de många tillresta var det svårt att hitta boende. Ljung ordnade det tillsammans med predikanten August Lundberg.¹⁸ Lundberg skrev den 6 januari till Lundborg om svårigheterna med boende generellt i Lannavaara. För tillfället arbetade tre nomadskolelärarinnor i byn och att hitta boende för Wahlund och Schött var en utmaning. Det kom så mycket folk till samlingen, läkaren Söderlind, ett halvt dussin predikanter och en präst. Lundbergs hustru mådde inte så bra:

Därför måste jag inskränka mig till att svara att jag skall göra, hvad jag kan för att mottaga dem. Någon i byn fick jag icke, men en av nomadlärarinnorna fick resa hem och hennes rum blev fritt med hennes kök och jag lyckades få hem Genia för en vecka från Karesuando och då gick det, så de få bo där i skolan och äta här hos mig. Dr Schött är en trevlig och som det synes mig en lärd man, som tar sitt arbete på fullt allvar. Det var en olycka att vi dagligen ha 30 graders kyl att kämpa med.¹⁹

Av brevet framgår det att Lundberg och Lundborg hade vandrat ihop. När Lundberg hade gått till fots till sina predikningar hade Lundborg följt honom. Säkert för att lära känna samerna. Om hälsan tillät skulle Lundberg sommaren 1926 vandra från Tysfjord till Leipojaur, Vaisaluokta, Kutjaur, Virijaur och därifrån till Sulitelma mot Arjeplog. Han ville besöka de samer som flyttat från Karesuando.²⁰

¹⁵ Ibid., U.D 5/26.

¹⁶ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1926, E2:4, I.D 2/26.

¹⁷ Statens institut för rasbiologi, Huvudböcker, 1924–1926, G1:2.

¹⁸ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1925, E2:3, I.D 314/25 och E2:4, I.D 10/26.

¹⁹ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1926, E2:4, I.D 10/26.

²⁰ Ibid.

Det finns inte så många finska typer i institutets samlingar skrev Krauss till Ingrid Pettersson.²¹ Av den anledningen skulle Krauss resa till Tärendö och Övertorneå över påsken 1926. Han skulle undersöka barnen och även den övriga befolkningen ”så gott det låter sig göras”, fortsatte han. Han hoppades att han utan allt för stort besvär skulle lyckas ta några fotografier av dem utan kläder.²² Pettersson som hade lärt sig fotografera ville åka med och en av uppgifterna var för att fotografera kvinnorna. Institutet kunde ersätta henne för utgifterna, men inte betala ut lön.²³ Före Krauss avresa korresponderade kyrkoherde Sigurd Lidström, Tärendö, med Lundborg. Han skulle få bo hos en familj i Tärendö och sonen skulle agera tolk.

Frågan är, om Krauss ej också behöver en kvinnlig tolk, särskilt under påskferien, då fotografering kom att ske i större utsträckning än eljest. Jag tager för givet, att en ljus skolsal – som brukligt är överallt – får ställas till institutets förfogande, då skolarbete ej pågår.²⁴

Medan Krauss och Ingrid Pettersson var i Tärendö åkte Schött till Arjeplog, Lundborg till Gällivare med omnejd. De båda sammanstrålade i Killinge där Schött stannade 18 dagar.

Efter åren 1924–1926 var det inte lika många resenärer och definitivt inte lika många resor. I juli 1932 gjorde institutet en expedition till Purnu/Hakkasområdet. Det var Lundborg, tillförordnade assistenten för antropologi Gustav Bergfors, extra assistenterna Frida Renberg och B. Larsson och den kvinnliga reseassistenten Anna Myrsell. Efter den här expeditionen hittar jag inga stora expeditioner, men Lundborg var i Sápmi nästan fyra månader 1933 och fem månader 1934. I *Huvudböckerna* för åren 1932–1935 påträffade jag 19 resor, nio av dem gjorde Lundborg, och Myrsell fem resor. Hon var också borta länge från Uppsala. Torsten Sjögren och Myrsell reste under de sista månaderna 1935. Sjögrens uppdrag var: ”Preliminära undersökningar rörande förekomsten av sinnessjukdom och sinnesslöhet hos lappar.”²⁵ Myrsells uppdrag var: ”Antropologiska kontrollmätningar av lappar.”²⁶

²¹ Statens institut för rasbiologi, Från institutet utgångna skrivelser, 1926, B2:2, U.D 127/26.

²² Ibid.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid., U.D 52/26.

²⁵ Statens Institut för rasbiologi, Huvudböcker, G1:7, 1935–1936, dnr 64.

²⁶ Ibid., U.D 52/26.

Hur reste de?

De anställda vid Statens institut för rasbiologi tog nattåget från Uppsala och åkte till orter som Kiruna, Gällivare, Murjek, Jörn, Storuman, Örnköldsvik, Östersund. Ofta var inte de här platserna deras slutdestination utan de fortsatte med buss, taxi, hästskjuts, rodd- eller motorbåt.²⁷ Packningen var omfattande och bestod av bland annat kamera med objektiv, stativ, filter, kassettilägg och utlösare. Fonder i svart sammet, grå och vit lärft på sex meter, dukar för reflexverkan och fem till tio meter tunt vitt tyg för nedtoning av ljuset. Framkallningsvätskor, sköljfat, fotogenlampa, glastrattar, torkställning till negativ, fotopapper. Förbrukningsmaterial som papper, pennor, penslar. En verktygslåda med tång, hammare, skruvmejsel och häftstift, krokar, nypor, säkerhetsnålar, nålar, tråd, gummi-snoddar, vaxdukar samt ett fotoalbum för att visa prov på arbetet för dem som undersöktes²⁸. Minst 200 mätblad skulle finnas med i packningen enligt en packningslista från 1929. Den antropologiska utrustningen med antroprometer, ett instrument som ser ut som en stor passare, i rostfritt stål, ihopmonterbara mätstänger, en sticka med olika färger för att bestämma hudens eller hårets färg. Dessutom skulle de även ha med sig personliga tillhörigheter och säkerligen behövde de sovsaker. I en av reseräkningarna nämns övervikten 50 kilo på bagaget. Det var utöver den tillåtna mängd bagage de fick ha med sig.²⁹ Bärare anlätades, men de personerna är anonyma och inte omnämnda. Fotvandring nämns också i reseräkningarna, ett halvt öre per kilometer.³⁰ Vad det innebär syns inte, men kanske är det betalningen för bärarna?

Expeditioner efter Stora Luleälv 1925

Jag ska redogöra för två resor som genomfördes, men som inte finns dokumenterade med några reseräkningar. Resorna upptäckte jag när jag studerade ett fotoalbum som donerats till Åjtte – Svenskt Fjäll – och Samemuseum av författaren Folke Isaksson.³¹ På fotoalbumets framsida finns en silverplakett. Det står: ”Till minne av en rasbio-

²⁷ Statens Institut för rasbiologi, Huvudböcker, G1:2, 1924–1926, dnr 123.

²⁸ Statens Institutet för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, E2:7, dnr 219.

²⁹ Statens institut för rasbiologi, Huvudböcker, 1922–1925, G1:1, dnr 43.

³⁰ Statens institut för rasbiologi, Huvudböcker, 1926–1928, G1:3, dnr 74.

³¹ Åjtte Svenskt fjäll- och samemuseum, Folke Isaksson, dnr 2002/086.

logisk expedition bland Gellivare lappar 1925, Martin Nilsson.” Albumet är en gåva till Martin Nilsson men det framgår inte vem som är givaren. Fotografierna i albumet är unika. De visar vad som sker bakom fotoporträtten. Jag antar att två kameror togs med, eftersom en uppställd kamera syns på fotografierna.

Expedition 1

Den här expeditionen påbörjades i början av juli och avslutades den 24 juli 1925. Brevväxlingen var intensiv mellan institutet, prästen Harald Grundström och fotografen Ludwig Wästfelt. De var anställda som extrabiträden.³² Kandidat Henrik Olsson var också med. Wästfelt skrev att han behövde mer plåtar för expeditionen, som har blivit mer omfattande och längre än den ursprungliga planen. Han behövde också mer pengar till bärare. Han ville ha ett förskott för han försörjde flera barn. Wästfelt fick 200 kronor.³³ Institutet frågade också om han kunde tänka sig att arbeta som biträde under juni månad, vilket skulle vara fördelaktigare för institutets del.³⁴

Den 18 juni skickade Grundström ett telegram om att båtturerna till Vaisaluokta inte var fastslagna. Wästfelt behövde mer film och han efterfrågade också de utlovade kopiorna till samerna.³⁵ Den 19 juni kontaktades Wästfelt. Den här gången angående film som Wästfelt ville ha men som inte beställts. Tydligt hade Wästfelt pratat med komminister Grundström.³⁶ Jokkmokk var inte ett stort samhälle vid den här tiden. Jag vet inte var Grundström bodde men om det var i den numera rivna komministerbostaden bodde han granne med Wästfelt.

Den 19 juni skrev Grundström till institutet. Han behövde förtydliga sitt telegram. Lundborg hade skrivit till Grundström om resrutten för Jokkmokks ”nomader.” Expeditionen skulle åka båt från Lusen som ligger utanför Porjus och var anhalt för båten som gick längs Stora Lulevatten. Båten kanske gick som sommaren 1924, en gång i veckan. Ingen tidtabell hade de fått och det bästa var kanske

³² Hagerman. *Käraste Herman*.

³³ Statens institut för rasbiologi, Från institutet utgångna skrivelser, 1925, B2:1, U.D N:o 171/25.

³⁴ Ibid.

³⁵ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1925, E2:3, I.D N:o 164/25 och I.D 168/25.

³⁶ Statens institut för rasbiologi, Från institutet utgångna skrivelser, 1925, B2:1, U.D N:o 248/25.

att institutet talade med Turistföreningen i Stockholm som ansvarade för båttrafiken.³⁷

Den 25 juni visste Grundström att en sällskapsresa med båt var inbokad från Luleå. Om den båten fortsatte till Suorva och vidare till Vaisaluokta visste han däremot inte.³⁸ Grundström avslutade sitt brev:

... Mycket tacksam är jag över att saken kunde ordnas så jag slipper mätningen. Och gör jag annars gärna, vad jag kan hjälpa till. Den som skall utöva mätningarna, bör ej glömma att taga med listan över lapparna inom Jokkmokk.³⁹

Det här med undersökningarna var känsligt, det var inte bara Grundström som kände tveksamhet. Det gjorde även doktorn Emanuel Bergman, Göteborg, som verkar ha gjort en egen undersökning.

Skulle gärna vilja ha 1 000 ex nu snart för att kunna sätta i gång med mätningarna av kroppsmåtten hade jag tänkt mig längden samt sitthöjd och famnvidd, enär de äro bekväma att ta och ge en viss uppfattning om såväl arm- som benlängden utan att kroppen behöver blottas. Suprasternalhöjden kan ju gå bra att ta, men symfyshöjden är pat. kanske inte så glada åt att få tagen. Undrar nu om Du anser, att suprasternal – och (särskilt svårt att tyda) symfyshöjderna ha så stort värde ...⁴⁰

Den här brevväxlingen visar att man på institutet var medveten om att undersökningarna var obehagliga för dem som undersöktes.

Institutet skrev till fotografen Wästfelt den 19 juni 1925 att han omedelbart skulle skicka uppgifter till dem om storlek och typ av film och plåtar. Var det brådskande skulle han själv kontakta Nerliens eller Forsners i Stockholm för att få filmen skickad till sig.⁴¹ Wästfelt beställde film. Den film de skulle använda var Agfa Cromo Isolar 12 × 16,5, samt några Agfa filmpack 10 × 15. Kameror, film, tält och proviant blev en tung börda, vilket gör att Wästfelt behövde tvenne bärare och de kostade åtta kronor per dag, så han frågade om han kunde beviljas mer pengar. Sedan påminde han Institutet om att

³⁷ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1925, E2:3, I.D N:o 166/25.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1928, E2:7, D.nr 5/28, Symfyssen – framtill förenas de båda höftbenen med hjälp av en fog som kallas blygdbenfogen. Det är symfyssen.

⁴¹ Statens institut för rasbiologi, Från institutet utgångna skrivelser, 1925, B2:1, U.D N:o 248/25.

skicka de utlovade fotografierna till samerna, så att de kan ta med sig dessa foton på resan.⁴²

Den 22 juni skickar Forsners tio dussin Agfa Chromo Isolar, 12 × 16,5 samt tre Agfa filmpack 10 × 15, till Wästfelt. Kopiorna som institutet hade utlovat skulle sändas snarast.⁴³ I ett brev till Lundborg skrev Erik Annell att de skickat kopiorna så löftet de gett hade infriats. De skickade en plåt av varje typ för säkerhets skull.⁴⁴ På den här tiden användes storformatskameror, som är stora och otympliga. Filmen de använde kallas bladfilm och ger stora negativ vilket gör att du kan göra kontaktkopior utan förstoringsapparat. Negativens storlek gör att fotografierna har stor nyansrikedom och en utomordentlig skärpa.

Grundström telegraferade att resan skulle börja den 1 juli.⁴⁵ Kandidat Olsson ombads ringa institutet.⁴⁶ Lundborg var i Funäsdalen, men beordrade att fotografierna skulle ordnas.⁴⁷ Resan sköts upp sex dagar för att Wästfelt hade fått förhinder.⁴⁸ Det är det näst sista meddelandet från den här expeditionen. Olsson skickade ett telegram den 20 juli att han behöver 150 kronor.⁴⁹

Den 24 juli lämnade kandidat Olsson ifrån sig expeditionens insamlade material samt de instrument som använts på institutet i Uppsala. Expeditionen pågick från den 1 juli då jag antar att bland andra Grundström tog båten från Luspen. Wästfelt anslöt den 6 juli och expeditionen avslutades kring den 20 juli 1925. Någon reseräkning för Grundströms resa har jag inte lyckats hitta bland kyrkans dokument. Däremot hittade jag en notering i Grundströms anteckningsböcker. Han var i Mellätno den 16 juli 1925⁵⁰ och kvitterade ut 250 kronor för genealogiskt arbete den 16 juli 1925.⁵¹ Institutet skickade en postanvisning till Grundström på 250 kronor den 12 juni 1925.⁵²

⁴² Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1925, E2:3, I.D N:o 168/25.

⁴³ Statens institut för rasbiologi, Från institutet utgångna skrivelser, 1925, B2:1, U.D N:o 250/25.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1925, E2:3, I.D N:o 169/25.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1925, E2:3, I.D N:o 170/25.

⁴⁸ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1925, E2:3, I.D N:o 172/25.

⁴⁹ Ibid., I.D 196/25.

⁵⁰ Institutet för språk och folkminnen, Acc 24700, "Lapska anteckningar" N:o 9 1925-1926, 9:0. DFU24700:51.

⁵¹ Statens institut för rasbiologi, Huvudböcker, 1924-1926, G1:2, 31.

⁵² Statens institut för rasbiologi, Från institutet utgångna skrivelser, 1925, B2:1, U.D N:o 228/25.

Expedition 2

Den här expeditionen genomfördes på norra sidan av Stora Luleälv. Hjalmar Falk från Kiruna var den som hade ansvar för resan. Brevväxlingen var intensiv mellan institutet och Falk före avfärd. Institutet hade skickat en kamera och annan utrustning.⁵³ Film skulle han få av Borg Mesch.⁵⁴ Med följde också tydliga instruktioner om hur de antropologiska fotograferingarna skulle utföras. Skärpan skulle vara så skarp som möjligt, och måste ställas in inför varje ny ställning. Hakan skulle inte hållas för högt eller lågt. Skuggorna fick inte vara för skarpa. Personernas klädesplagg fick inte vara för mörka eller för ljusa.⁵⁵

Institutet skickade också med prov på gruppbilder. De skulle tjäna som exempel på hur en gruppbild skulle se ut. Det gick också bra att ta några få karaktärsstudier utan antropologisk orientering. Och landskapsbilder eller bilder på kåtor och stugor. De flesta av bilderna måste vara porträtt.⁵⁶ Krauss på institutet skrev:

Om du tager t.ex. av en lapp, som har lappdräkt på sig, bröstbilder i tre ställningar, så bör han på halvprofilbilden. tagen under 45° huvudvändning, ha lappmössan på sig, medan profil och en face böra vara utan mössa.⁵⁷

På resan användes en Ica Favorit kamera, 13 × 18. Den film som användes var Cromo-Isolar, 12 × 16 och Eastmans porträttfilm, 13 × 18 per speed.⁵⁸ Film, förskott och mätblad skulle hinna fram före den 1 augusti 1925 då kommunkamrer Falk skulle fara på expedition.⁵⁹

Falk reste från Kiruna till Stora Sjöfallet med tåg och båt. Han behövde anlita bärare för de längre sträckorna och roddare till sjöpassagera.⁶⁰ Under expeditionen var Saltoluokta fjällstation hans adress, men det ser inte ut att ha varit hans fasta punkt.⁶¹ Han skrev att han eventuellt skulle sända ned några negativ med noggranna anteckningar om exponeringar och tid på dygnet.⁶² Han trodde även

⁵³ Ibid., U.D N:o 236/25.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Statens institut för rasbiologi, Från institutet utgångna skrivelser, 1925, B2:1 U.D N:o 236 /25.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Statens institut för rasbiologi, Från institutet utgångna skrivelser, 1925, B2:1 U.D N:o 296/25.

⁶⁰ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1925, E2:3, I.D N:o 199/25.

⁶¹ Ibid., I.D N:o 201/25.

⁶² Ibid.

att han skulle kunna framkalla några foton.⁶³ Den 22 augusti 1925 var Falk i Saltoluokta och skickade två paket därifrån till institutet. Det var film som han inte använt och en del exponerade plåtar i paketet. Han skulle vara åter till Kiruna den 1 september.⁶⁴ Vilka var med på expeditionen? För att hitta svaret har jag gått igenom Svenska Turistföreningens, STF:s, liggare för Saltoluokta turiststation. Tyvärr finns besöksböckerna bara bevarade fram till 1924.⁶⁵ Svaret går inte att hitta där. Under hösten skickade Hjalmar Falk material till Uppsala. Han skrev att han hoppades kunna leverera cirka 100 dugliga negativ. Hans resa hade kostat 340 kronor inklusive ersättningar för rodd, bärare, lotsning och uppehåll på fjällstationen i Saltoluokta och Suorva.⁶⁶

Av Professor Lundborg erhöll jag löfte att låta kopiera för lapparnas räkning ... Särskilt detta, att lapparna få en kopia av varje plåt, som tages, kommer enligt min åsikt att ha stor betydelse för fortsatt arbete bland dem. Då de nu få en kopia få de förtroende, för den eller dem, som arbetar bland dem, särskilt då de så ofta blir fotograferade av turister, som lova att sända dem kort, men oftast ha glömt sina löften, innan de hunnit lämna lappläget. Om de nu få bra kopior, så sprides ryktet härom till andra byar och detta har man ju alltid nytta av, då man kommer dit.⁶⁷

I Falks brev namnges personerna som blev fotograferade. Jag ser att han har besökt familjerna Vitsak,⁶⁸ Sjaunja, Viertutak, Svakko, Sjålsa,⁶⁹ Skårpa, Suorra,⁷⁰ Skano, Pittja,⁷¹ Kitok,⁷² Nägga,⁷³ Pillto, Nutti, Omma och Heikka.⁷⁴

Den 30 december samma år skickade Falk ned ett paket med oexponerade plåtar och film.⁷⁵ Ett dussin av de exponerade plåtarna som inte blev helt misslyckade. Han skickade även med tio mätkort. Institutet erbjöd Falk ett förordnande för en viss tid och det accep-

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid., I.D N:o 216/25.

⁶⁵ Riksarkivet, Svenska Turistföreningen, Namnböcker och intrycksböcker, Namnbok för Saltoluokta, D1:30.

⁶⁶ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1925, E2:3, I.D N:o 238/25.

⁶⁷ Ibid., I.D N:o 238/25.

⁶⁸ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1925, E2:3, I.D N:o 239/25, 254/25.

⁶⁹ Ibid., I.D N:o 239/25.

⁷⁰ Ibid., I.D N:o 240/25.

⁷¹ Ibid.

⁷² Ibid., I.D N:o 238/25, 239/25, 240/25, 254/25.

⁷³ Ibid., I.D 254/25.

⁷⁴ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1926, E2:4, I.D 1/26.

⁷⁵ Ibid., I.D 1/26.

terade. Han var anställd som extra biträde sommaren 1925.⁷⁶ Han ville inte ha dyrtidstillägg. Han hade ju erbjudit sig att göra det här utan ersättning och han hade fått betalt för de utgifter han haft under resan.⁷⁷ Falks expedition betalades av institutet och resultaten från resan användes. En som kan ha varit med på expeditionen var fotografen Wästfelt som arbetade för institutet den sommaren. Han fick ett förlängt förordnande på 27 dagar.⁷⁸ Wästfelt skrev till institutet om sommarens resa att det var svårt att få bra bilder i regn och blåst. Det gick bäst inomhus där det fanns tillräckligt stort utrymme. I Ájttens album finns fotografier tagna inne i tältkåtor. Martin Nilsson var förmodligen också med eftersom han fick ett fotoalbum som minne. Om det var några fler med på resan har jag inte hittat dem.

Rasbiologernas resor

Här listar jag de orter som rasbiologerna reste till. Ibland har de bara bytt kommunikationsmedel och stannat någon timme på platsen. På en del ställen stannade de över natten och fortsatte dagen därpå. Det är också vanligt att de stannade en dag eller två. På andra ställen blev de kvar upp till 10–14 dagar. Kanske mer. I tabellen saknas många orter norr om Kaitumälven och det beror inte på att området var förskonat från rasbiologernas intresse, utan på att Lundborg hade spenderat tid där före institutets tid för att undersöka personerna i det området.

⁷⁶ Statens institut för rasbiologi, Huvudböcker, 1924–1926, G1:2, 34.

⁷⁷ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1926, E2:3 I.D 246.

⁷⁸ Statens institut för rasbiologi. Från institutet utgångna skrivelser 1925, B2:1, Ud no 329/25

Tabell 1 Lista över de orter som rasbiologerna reste till

Aivak	Akkavaara	Allavare	Ammarnäs	Ankarede
Arjeplog	Arvidsjaur	Axhögen	Bastuträsk	Berglunda
Bergnäs	Bergnäsudden	Biellojaure	Bjurviken	Björkholmen
Björkvik	Boden	Brunflo	Bräcke	Brändåsen
Brännträsk	Buddbyn	Bydalen	Bågavattnet	Bäverbäck
Böleby	Bölebyn	Delsbo	Dikanäs	Dikasjö
Dokkas	Dorotea	Dunnersvattnet	Fatmomakke	Finnsäter
Fjällåsen	Fräkenvik	Funäsdalen	Fyllinge	Fågelberget
Gardvik	Gargäs	Gillesnuolle	Giltjaur	Glommersträsk
Granudden	Grundfors	Gråträsk	Grövelsjön	Gullträsk
Gullön	Gällivare	Hackås	Haparanda	Harads
Herrbergsdalen	Hollänna	Holmsele	Holmträsk	Holmvik
Hotagen	Hotagen	Huskläppen	Håkafot	Hålland
Häggsjön	Idre kyrkby	Jaurekaska	Joesjö	Jokkmokk
Jorm	Jormvattnet	Jukkasjärvi	Junkarhällan	Junsele
Jäckvik	Jämsmässholmen	Järpen	Jörn	Kalix
Kalixfors	Kaltisluokta	Karungi	Kasker	Killinge
Kiruna	Kittelfjäll	Kompelus- pavaara	Korpilombolo	Koskats
Koskullskulle	Kraddsele	Krokom	Kultsjöluspen	Kuouka
Kvikkjokk	Kåbdalis	Kåikul	Kärringsjön	Kärringsjövällen
Lakaträsk	Lannavaara	Lapplägrät vid Skulufjället	Lapplägrät vid Storväktaren	Leipojärvi
Lilla Blåsjön	Lillhamra	Lillån	Linaälv	Ljusdal
Ljusnedal	Lomträsk	Luovos	Luspebryggan	Luspen
Långsele	Långträsk	Långudden	Långviken	Lövberg
Lövlund	Lövnäs	Löväsen	Malå	Malåträsk
Markitta	Maskaur	Mattisudden	Mattmar	Mausjaur
Moskojärvi	Mullholm	Munkflohögen	Muorjevaara	Myrheden
Myskelvadet	Myskelåsen	Myssjö	Nattavaara	Nattavaara by
Nausta	Nedre Björknäs	Nedre Kalix	Nietesuando	Nikkala
Nikkulahti	Norra Fjällnäs	Norsjö	Notteholm	Ormsjö
Orrbyn	Orrvik	Oviken	Paittasjärvi	Peggaluokta
Porjus	Porsi	Puoltikasvaara	Puottaure	Purnu
Pålkem	Rebakudden	Rensjön	Risbäck	Rolandstorpet
Råneå	Rödingträsk	Röjan	Rönnbäck	Salmis
Saltoluokta	Sandfors	Sandnäset	Sandträsk	Sarvisvaara
Saxnäs	Sikkavaara	Siknäs	Sikträsk	Skarvsjöby
Skeut	Skröven	Skulufjället	Skärvagsdalen	Slussfors
Sorsele	Stalon	Stensele	Stentorp	Stenudden

Storholmen	Storsätern	Storuman	Storvallen	Strömsund
Suorva	Suotojärvi	Svartlå	Säivis	Särna
Södra Fjällnäs	Tjengaluokta	Tjuotasjärvi	Torneträsk	Trehörningsjö
Tresund	Tårrajaur	Tåsjöberg	Tännadalen	Tännäs
Tärendö	Tärnaby	Töre	Udtja	Ullatti
Umasjö	Umbukten	Umeå	Umfors	Umnäs
Undersåker	Vaikijaur	Vaisaluokta	Vajmat	Vallen
Valsjöbyn	Vassijaure	Vilhelmina	Visträsk	Vittangi
Vuollerim	Vuono	Vännäs	Västansjö	Västerfjäll
Västerhiske	Yttervik	Åloluokta	Åre	Åkernäs
Älvsbyn	Änge	Äspnäs	Östersund	Övertorneå
Övre Björknäs	Övre Skander- åsen	Övre Soppero		

Tabell 2 Herman Lundborgs reseschema

År	Datum	Rutt
1923	28 juni–3 juli	Västansjö – Tärnamo – Södra Fjällnäs – Nedre Björknäs – Gardvik – Umnäs – Slussfors – Luspen – Vilhelmina – Östersund – Uppsala. ¹
	17 juli–24 augusti	Uppsala – Boden – Övertorneå – Korpilombolo – Teurajärvi – Landskrona – Uppsala – Nässjö – Stolpen – Uppsala. ²
1924	4 mars–1 maj	Uppsala – Ljusdal – Hollänna – Västansjö – Delsbo – Ljusdal – Bräcke – Hålland – Änge nomadskola – Åre – Bräcke – Långsele – Härnösand – Vännäs – Umeå – Västerhiske skola – Bastuträsk – Malåträsk – Setsele – Vännäs by – Långträsk – Jörn – Kiruna – Jukkasjärvi – Öfre Soppero – Lannavaara – Öfre Soppero – Seujärvi – Kiruna – Arvidsjaur – Lomträsk – Sandträsk – Långträsk – Bränträsk – Lillån – Glommerträsk – Jörn – Uppsala. ³
	28 juni – 23 augusti	Uppsala – Jörn – Arvidsjaur – Lomträsk – Moskosel – Brännudden – Abborrträsk – Västra Kikkejaur – Araksuolo – Sandträsk – Allejaur. ⁴
1925	10 mars–15 april	Uppsala – Jörn – Lappträsk – Pjesker – Lauker – Fjällbonäs – Arvidsjaur – Arjeplog – Maskauke – Racksund – Murjek – Jokkmokk – Vaikijaur – Randijaur – Stenträsk – Pieske – Holmträsk – Harads – Vuollerim – Kuouka – Koikul – Fjällåsen – Killinge – Kiruna – Gällivare – Boden – Luleå. ⁵
	30 juni–8 augusti	Uppsala – Älvsbyn – Kåbdalis – Holmträsk – Harads – Kåikul – Vuollerim – Boden och avslutas i Uppsala. ⁶

År	Datum	Rutt
1926	3 mars–15 april	Uppsala – Bastuträsk – Norsjö – Gullträsk – Harads – Rödings-träsk – Gällivare – Leipojärvi – Purnu – Kilvo – Ullatti – Gällivare – Moskojärvi – Puoltikasvaara – Kalixfors – Kaalasjärvi – Paittasjärvi – Nikkulahti – Kiruna – Fjällåsen – Killinge – Nattavaara – Nattavaara by – Sarvisvaara. ⁷
	3–27 juli	Uppsala – Jörn – Lövnäs – Långudden – nordvästra änden av Rahppen – Stenudden – Västerfjäll och resan avslutas 1926. ⁸
	22–30 augusti	Uppsala – Nälden – Finnsäter – Jämsmässholmen – Ansätten – Hotagen – Valsjö – Fyllinge – Munkflohögen. ⁹
1927	7–27 mars	Uppsala – Forsmo – Tågsjöberg – Junsele – Bastuträsk – Norsjö – Malåträsk – Gargnäs – Sorsele – Örnäsudden – Vallen – Sandfors – Långträsk. ¹⁰
1928	24 februari–20 mars	Uppsala – Jokkmokk – Vaikijaur – Tjengaluokta – Storholmen – Ålloluokta – Luspebryggan – Porjus – Gällivare Lakaträsk – Pålkem – Boden – Storuman – Skarvsjöbyn – Brunflo – Hackås – Myssjö – Oviken – Övre Skanderåsen – Sveg – Lillhamra – Harmra – Orsa – Bollnäs. ¹¹
1929	30 juni–17 augusti	Uppsala – Särna – Idre kyrkby – Storsåtern – Huskläppen – Lövåsen – Lapplägrät Skulufjället – Grövelsjön – Vansbro – Enköping – Malung – Ängelsberg – Uppsala. ¹²
1930	19–28 mars	Uppsala – Östersund – Myrheden – Gråträsk – Abborrträsk – Vännäs – Umeå och avslutades den 28 mars 1930. ¹³
	27 juni–27 juli	Uppsala – Östersund – Nälden – Rödön – Alsen – Strömsund – Bågede – Lidsjöberg – Risede – Hovde – Sjougnäs – Herrbergs-dalen – Silkentjakk – Tangen – Jormvattnet – Gäddede – Strömsund. ¹⁴
	1 juli–6 augusti	Uppsala – Strömsund – Klövsand – Äspnäs – Bonäset – Bågede – Torsfjärden – Klövsand – Strömsund – Östersund – Sandviken – Uppsala. ¹⁵
1932	4 mars–29 mars	Uppsala – Gällivare – Leipojärvi – Purnu – Hakkas – Skröven – Gällivare – Lakaträsk – Pålkem – Jörn – Abborrträsk – Mellansel – Örnköldsvik – Forsmo – Dorotea – Ormsjö – Risbäck. ¹⁶
	25 juni–31 juli	Uppsala – Nattavaara – Purnu ¹⁷ – Hakkas – Mäntyvaara – Gällivare – Jokkmokk – Ljusdal – Hudiksvall – och åter i Uppsala/Stockholm. ¹⁸
	14 augusti–13 september	Uppsala – Voxna – Mora – Sveg – Östersund – Ytterån – Vilhelmina – Strömnäs – Stalon – Kultsjöluspen – Lövberg – Saxnäs – Fatmomakke – Stalon – Föllinge – Munkflohögen – Uppsala. ¹⁹
1933	23 februari–5 april	Uppsala – Östersund – Strömsund – Gäddede – Jorm – Sandäset – Håkafot – Fågelberget – Hotagen – Uppsala. ²⁰

År	Datum	Rutt
	14 juli–8 augusti	Uppsala – Vilhelmina – Tresund – Dikanäs – Kittelfjäll – Fättjaur – Ljusliden – Diksjön – Grundfors – Fatmomakke – Saxnäs – Stornäs – Kultluspen – Stalon – Storuman – Tärnaby – Västansjö – Tärnaby – Storuman – Östersund – Uppsala. ²¹
	14 augusti–17 september	Uppsala – Lycksele – Storuman – Yttervik – Tärnaby – Västansjö – Laisholm – Umfors – Björkvattnet – Ängesdal – Östra änden av Björkvattnet – Nedre Björknäs – Rönnbäck – Virisen – Fättjaur – Dikanäs – Bjurviken – Tresund – Vilhelmina – Sorsele – Gillesnuole – Kraddsele – Ammarsnäs – Arvidsjaur – Jörn – Arvidsjaur – Mellansel – Örnsköldsvik – Stockholm. ²²
1934	1 februari–4 april	Storuman – Yttervik – Tärnaby – Västansjö – Tärnaby – Övre Björknäs – Fräkenvik – Lövlund – Nedre Björknäs – Rönnbäck – Gardvik – Storuman – Blaiken – Storuman – Arvidsjaur ²³ – Sorsele – Arvidsjaur – Arjeplog – Mullholm – Maskaur – Arvidsjaur – Mausjaur – Trehörningsjö – Stockholm. ²⁴
	4 juni – 30 juni	Storuman – Blaiken – Gardvik – Björkvik – Rönnbäck – Gardvik – Blaiken – Storuman – Stensele – Lycksele – Vilhelmina – Storuman. ²⁵
1935	22 mars–3 april	Stockholm – Sveg – Hede – Funäsdalen – Röjan – Östersund – Järpen – Änge – Undersåker – Mattmar – Uppsala. ²⁶

¹ Statens institut för rasbiologi, Huvudböcker, 1922–1925, G1:1, dnr. 42. ² Ibid., dnr 43. ³ Ibid., dnr 47.

⁴ Ibid., dnr 149. ⁵ Ibid., dnr 170. ⁶ Ibid., dnr 116. ⁷ Ibid., 1924–1926, G1:2, dnr 135.

⁸ Ibid., 1926–1928, G1:3, dnr 74. ⁹ Ibid., dnr 82. ¹⁰ Ibid., dnr 90. ¹¹ Ibid., dnr 89. ¹² Ibid., dnr 103.

¹³ Ibid., 1928–1930, G1:4, dnr 103. ¹⁴ Ibid., 1930–1932, G1:5, dnr 77. ¹⁵ Ibid., dnr 83. ¹⁶ Ibid., dnr 92.

¹⁷ Ibid., dnr 94. ¹⁸ Ibid., 1932–1935, G1:6, dnr 81. ¹⁹ Ibid., dnr 87. ²⁰ Ibid., dnr 95. ²¹ Ibid., dnr 55.

²² Ibid., dnr 56. ²³ Ibid., dnr 59. ²⁴ Ibid., dnr 60. ²⁵ Ibid., dnr 61. ²⁶ Ibid., dnr 36.

Resornas omfång är omfattande. Det är få områden i Sápmi som inte besökts. Det finns ingen systematik i resandet. Institutets handlingar ger ibland ett intryck av oorganiserat arbete. Mätkort är inte fullständigt ifyllda och institutet måste begära in uppgifter i efterhand från pastorsexpeditioner. Film till kamerorna beställs för sent och måste eftersändas. Jag har störst kännedom om Jokkmokksområdet. Det är där en stor del av mitt fokus har varit. En reflektion som jag har gjort när jag har gått igenom reseräkningarna är att Lilla Luleälv inte var så välbesökt. Jag har bara hittat att rasbiologerna besökte Luvos/Karats en gång. Institutet gjorde inte heller så många resor till Kvikkjokk. Axel Hamberg var verksam i området. Jag har försökt söka efter kommunikation mellan Axel Hamberg och Lundborg. Både bodde i Uppsala

så de kanske träffades. Hamberg⁷⁹ hade kunnat ge Lundborg bra information eftersom han kände området väldigt väl, men brevväxling mellan de båda saknas.

Resorna utmed Stora Luleälv är många. Det kan bero på att det fanns en infrastruktur som underlättade resandet. Porjus kraftstation var byggd, utbyggnaden av Suorvamagasinet pågick, Saltoluokta fjällstation var byggd och det fanns båtlinjer som trafikerade älven. Infrastrukturen spelade roll eftersom den också har underlättat för Lundborg i hans undersökningar i Kirunaområdet. Det fanns ett stort forskarintresse för området, både på den svenska och den norska sidan i Tysfjord. År 1908 gjorde Knut Bernhard Wiklund en resa till området. Han hade kontakt med Lundborg och var den som inspirerade Lundborg att börja titta på blandning av raser. Kristian Schreiner gjorde rasbiologiska undersökningar i Tysfjord och var där flera gånger. Finns det något samband?

Muntligt vittnesmål

Jag har ett muntligt vittnesmål från en rasbiologisk undersökning som gjordes i slutet av 1920-talet. Elsa Teilus (1921–2013) berättade och visade med händerna hur undersökningen gick till. Hon berättade om instrument och måttband.⁸⁰ Sara Ranta Rönnlund beskriver i *Nådevalpar* en undersökning. Hon berättar att Lundborg undersökte skolbarnen i Årosjokk. Barnen hade hört om hur han med verktyg skulle försöka omforma deras ansikten. De satt och tittade på sina ansikten i vattnet kvällen innan undersökningen.

Dagen därpå hade undersökningen börjat med att Lundborg undersökte sin egen son för att visa hur en undersökning gick till. Vidare skriver Ranta Rönnlund att Lundborg undersökte, och att hans son Sune skrev in siffrorna på ark. De arken saknas i arkivet. Däremot finns det provtryck från tryckeriet på de antropologiska undersökningsbladen. På första sidan efterfrågas personuppgifter såsom födsel, när och var, social ställning, studentexamen, föräldrars

⁷⁹ Axel Hamberg, 1863–1933, svensk geograf, mineralog, geolog, hydrograf, meteorolog, fysiker och professor i geografi vid Uppsala universitet som bedrev omfattande kartering i Sarek.

⁸⁰ K., Pirak Sikku, *Elsas berättelse*, skrift publicerad i utställningen Nammaláhpán på Bildmuseet i Umeå 2014. Samtalen med Elsa pågick från 2011 till Elsas död 2013. Elsa fick läsa det jag skrev och hon godkände min text Elsas berättelse. Nu finns berättelsen även i författarens bok *Árbbehárppo*.

namn och födelse och om det finns syskon. På andra sidan uppges bland annat kroppsvikt, hull, ögonfärg, hårfärg, ögonbryn, näsans och ryggens form. Det finns rutor för olika mått, kroppslängd, axelbredd, bäckenbredd, huvudets bredd och längd, käkens vidd, näshöjd, näsbredd, öronens höjd och blygdhöjd.⁸¹ Och med alla dessa mått används formler för att räkna ut en persons ras. Längst ned till vänster finns en ruta ”ras-typ” och längst till höger finns en ruta ”Foto önskvärt: bröstbild och helfigur”. Om alla som undersöktes fotograferades har jag inte hittat någon uppgift om.

Elsa Teilus träffade reseassistenten Myrsell två gånger, första gången i skolan i Vaikijaur och andra gången då Myrsell besökte Elsa i hennes hem i Udtja. Undersökningen i Vaikijaur utfördes i folkskolans lokaler när barnen hade lov, troligen vid påsk. De fick stå i kö nakna och vänta på sin tur. Det var kallt i lokalen och Elsa minns att hon frös.⁸² Det här berättade Elsa för mig när vi hösten 2013 besökte Vaikijaur och vi stod på tomten där nomadskolan hade haft sina kåtor.

År 1922 skrev institutet till överlärare på olika orter i Sverige att de skulle komma och undersöka barnen. Mätblad och instruktioner skickades med och brevet avslutas med att de bara var intresserad av huvudhår. Barnen behövde inte klä av sig.⁸³ Det här gällde inte de samiska barnen.⁸⁴

En sak som Elsa ofta återkom till i samtal i de samtal som vi förde var Myrsells besök i Udtja. Varför undersökte hon bara de äldre och yngre? Hennes bror som var i 20-års åldern blev inte undersökt. Elsa berättade även att Myrsell lämnade Udtja utan att ta adjö. Hon bara försvann. Vad det berodde på ville eller kunde inte Elsa berätta. En annan sak som Elsa sa, var att det inte var vetenskapligt. Och jag brukade försöka få Elsa att beskriva för mig vad vetenskapligt var. En dag sa hon att rasbiologerna hade vanliga kläder på sig och inte alls som på 1950-talet då det kom forskare till nomadskolan. De hade lånat skolsystemens rum och då hade de vita rockar på sig.⁸⁵

Jag har också fått några muntliga vittnesmål från personer som säger att de har blivit undersökta, men de undersökningarna skedde

⁸¹ Blygdhöjd mäts genom att kvinnan ligger på rygg och man mäter bäckenets höjd liggande. K., Pirak Sikku. *Arbbehárppe – Arvstráádar*. (KulaCultura publishing, Sámi girjelágádus, 2023.)

⁸² Statens institut för rasbiologi, Till Institutet inkomna skrivelser, 1922–1923, E2:1, dnr 160/22.

⁸³ Statens institut för rasbiologi, Institutets fotosamlingar, F4, Fotoalbum: M9, Helbilder av nomadskolegossar från olika lappmarker 1932, Fotoalbum: M10, Helbilder av nomadskoleflickor från olika lappmarker 1932.

⁸⁴ Pirak Sikku – *Arbbehárppe – Arvstráádar*.

efter 1935. Det de har sagt t liknar Elsas berättelse. Det är en handfull personer och det de har gemensamt är att deras föräldrar finns med på listan som finns publicerad i *The Race Biology of the Swedish Lapps*. Jag har fått ett skriftligt vittnesmål av en man. Han skriver i brevet från 2014 att han blev undersökt så sent som både 1955 och 1957. Han är same och han och 30 elever ”sorterades ut” för att undersökas.⁸⁶ De fick gå in i en utkyld lokal, stå nakna och frysa. Han skriver:

Lyckligtvis var jag ju pojke och behövde endast få mina genitalier mätta, värre var det för flickorna!!! Där kollades sliddjupet av läkaren med hjälp av ett finger som han lystet trängde upp!!!⁸⁷

Curt Persson berör det här i forskningsstudien *Rasbiologiska undersökningar – tornedalingar, lantalaiset, kväner*. Han har hittat hälsokort för avgångsklasserna i Korpilombolo folkskola som skulle skickas till institutet.⁸⁸

Avslutning

Studier i statliga arkiv är viktiga för att belysa koloniala metoder och de övergrepp som begicks mot samerna. I den här artikeln har jag, genom att studera ett antal dokument, redogjort för de metoder, resurser och argument som låg till grund för de ”expeditioner” som Statens institut för rasbiologi var inblandat i. Målet var att göra undersökningar och att få fram data som sedan skulle analyseras både för den antropologiska forskningen och för uppbyggnaden av institutets arkiv. Syftet var också att utveckla ett ämnesområde som speglade tidens internationella hypoteser, metoder och teorier. Statens institut för rasbiologi, och de forskningsexpeditioner de skickade till Sápmi samlade in data som institutet kunde använda för att delta i ett internationellt samtal om raser, och för hierarkisering av raser, vilket senare skulle visa sig vara mycket politiskt och mycket problematiskt.

Expeditionsdeltagarna såg sig själva som tjänstemän/kvinnor, med uppdrag att uppfylla institutets förväntningar på utredningar de prioriterat och finansierat. Dessa ”objektiva” uppgifter skulle senare visa

⁸⁶ Äjtte, Katarina Pirak Sikkus arkiv. Daterat Vallen daterat 16 januari 2014.

⁸⁷ Äjtte, Katarina Pirak Sikkus arkiv, hänvisning. Vallen daterat 16 januari 2014.

⁸⁸ SOU 2023:68. *Som om vi inte funnits, Aivan ko meitä ei olis ollutkaan.*

sig både spegla och legitimera den svenska statens raspolitik. Internationellt sett var denna forskningsbaserade praktik och ideologi grunden för utvecklingen av nazismen i Tyskland, och uteslutningen av minoriteter som fick så ödesdigra konsekvenser. Forskningen var politisk, och vi måste känna till detaljerna i den här historien för att våldet inte upprepas mot dem som inte passar in i samhällets ideologiska ramar.

Det här materialet har diskuterats under årens lopp. Krav har ställts på att materialet ska ägas av Sametinget.⁸⁹ Hur kravet på ägandeskap skulle se ut har inte specificerats. Vad jag har förstått så diskuteras enbart det fotografiska materialet. Det har även höjts röster för att begränsa materialets tillgänglighet. Vad innebär det här för materialet? Först och främst är Sametinget en svensk statlig myndighet som styrs av regeringen. Det innebär att materialet inte kommer i samisk ägo. Vad innebär en begränsning? Att vi stänger ute dem som söker fotografier på sina släktingar? Det kan vi inte göra, hur gärna vi än vill skydda dem som är fotograferade. Det vore förödande om det fotografiska materialet på något sätt skulle brytas ur sin helhet och tas ur sitt sammanhang. Arkivmaterialets sprängkraft skulle förloras.

Spänningen finns mellan det skriftliga och fotografiska materialet. Det fotografiska är en del av det skriftliga och tvärtom. Om en del saknas förloras helheten. Institutets omfattning kan inte förstås utan det visuella och det verbala. De förstärker varandra. Det finns något med att materialet ligger där det ligger, i den kontext det förvaras. Det ger en läsning utöver arkivets innehåll. Jag har valt en annan väg och prövar om det finns andra gångbara vägar för att hantera och bearbeta materialet. Verket *Agálašat bihttastuvvon sobkagotti ivnniiguin Ihkát ájttegij bájnoj gárvodum, För evigt klädda i ättens färger, Ihkuven aajkan maadtoej klaeriejgujmie gáárveldihkie, Perpetually Wound in the Colours of the Ancestors* är ett verk där jag har sytt ett omslag till varje album som innehåller foton på samer. Materialet är kläde, ryggarna pryds av kolt detaljer från området där fotografierna blev tagna. Det kan vara pärl- eller tenntrådsbroderi, vävda *listo* (ett vävt band längst ned på koltén), *ávve* (bälte), *vuoddaga* (skoband). Det var ett sätt för mig att visa de undersökta respekt och omsorg men också att säga till dem ”jag har sett er, jag känner er historia”.

⁸⁹ <https://www.ergo.nu/reportage/20220217-vem-har-r%C3%A4tt-till-rasbiologernas-bilder>, <https://www.sverigesradio.se/artikel/organisationer-kritiska-till-rasbiologisk-bildsamling>.

Figur 1 Agálaščat bivttastuvvon sohkačotti ...

Verket *Agálaščat bivttastuvvon sohkačotti ...* i Kart- och bildenhetens läsesal, Carolina Rediviva, Uppsala universitet, 24 mars 2021.

Foto: Mattias Lindbäck.

Referenser

Otryckt källmaterial

Ája – Ájtttes arkiv och bibliotek.

Institutet för språk och folkminnen, Harald Grundström.

Kiruna Sameförening.

Riksarkivet, Svenska Turistföreningen, STF.

Uppsala universitetsarkiv, Statens Institut för rasbiologi.

Intervjuer

Elsa Teilus.

Nätresurser

<http://www.alvin-portal.org/alvin/attachment/document/alvin-record:13040/ATTACHMENT-0009.pdf>.

<https://www.ergo.nu/reportage/20220217-vem-har-ratt-till-rasbiologernas-bilder>.

<https://www.sverigesradio.se/artikel/organisationer-kritiska-till-rasbiologisk-bildsamling>.

https://www.regeringen.se/contentassets/7cd3e7026dd141afac577586da7f8baa/forskarrapporter-sou-2023_68.pdf.

Litteratur

Hagerman, M. *Käraste Herman –rasbiologen Herman Lundborgs gåta*. (Nordstedts, 2015.)

Broberg, G. *Statlig rasforskning – en historik över rasbiologiska institutet*. Lunds universitet, 1995.)

Pirak Sikku, K. *Árbbehárpo – Árusráðdar*. (KulaCultura publishing – Sámi girjelágádus, 2023.)

SOU, 2023:68, *Som om vi aldrig funnits, tolv tematiska forskarrapporter, Aiván ko meitá ei olis ollukhaan*. Forskarrapporter till slutbetänkande av Sannings –och försoningskommissionen för tornedalningar, kväver och lantalaiset. (SOU, 2023.)

Wahlund, S. *The race biology of the Swedish Lapps*, part II. (Almqvist & Wiksel, 1941.)

Att samla de döda – insamling av samiska mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal

Carl-Gösta Ojala

Inledning

Under 1800-talet och tidigt 1900-tal samlades mänskliga kvarlevor in på olika platser i de samiska områdena, med den uttalade avsikten att insamla samiska kvarlevor till anatomiska samlingar. I Sverige växte samlingar med samiska mänskliga kvarlevor fram, främst vid Karolinska Institutet i Stockholm, och vid Uppsala och Lunds universitet – som del av rasvetenskaplig fysisk antropologi och anatomi, och senare rasbiologi.

Insamlingen av samiska kvarlevor genomfördes ofta på vad som, utifrån dagens grundläggande vetenskapsetiska principer, måste betraktas som ett djupt oetiskt och kränkande sätt. Kvarlevorna samlades in genom utgrävningar eller gravplundringar. Det förekom också att man tog avlidna individers kranier och kroppar innan begravning, utan deras eller anhörigas godkännande och utan hänsyn till de anhörigas känslor eller önskemål.

Insamlingen av samiska mänskliga kvarlevor är ett känslomässigt och symboliskt starkt laddat ämne. Samlingarna med samiska kvarlevor utgör ett mörkt vetenskapligt arv, som behöver förstås och hanteras i dag. Samiska grupper och företrädare har under lång tid krävt återförande och återbegravning av de insamlade mänskliga kvarlevorna. De har också betonat de smärtsamma och traumatiska aspekterna av detta historiska arv. Frågan om repatriering (återföring) och återbegravning har varit omdebatterad och kontroversiell i Sverige.

Den anknyter till debatter om koloniala historier och relationer i Sápmi, samiskt självbestämmande och dekolonisering.

I kapitlet används det övergripande begreppet ”insamling”. Det är ett komplext begrepp som inrymmer många olika slags ideologier och praktiker, inklusive konfiskering, gravplundring och ren stöld. Insamling används som ett samlingsbegrepp, vilket inte innebär att det handlar om en etiskt försvarbar hantering av mänskliga kvarlevor. Dessa ideologier och praktiker har en mycket längre historia, som involverar även insamlingen av samisk materiell kultur under 1600- och 1700-tal när samiska religiösa föremål som de samiska heliga trummorna var eftersökta av forskare och samlare.¹

En central utgångspunkt för detta kapitel är vikten av att undersöka koloniala historier och relationer. Olika former av insamling är en del av den större koloniala historien och behöver också kritiskt granskas för att kunna förstå de koloniala processerna, mötena och konflikterna.

I detta kapitel presenteras en genomgång av forskningsläget och kunskapsläget vad gäller insamlingen av samiska mänskliga kvarlevor och dess vetenskapliga kontexter under 1800-tal och tidigt 1900-tal. Huvudfokus är på Sverige, med vissa utblickar mot Norge och Finland. I kapitlet diskuteras också de samiska kraven på repatriering och återbegravning av mänskliga kvarlevor som en del av krav på större samiskt självbestämmande i kulturarvsfrågor. Hur har dessa krav bemötts och hanterats av kulturarvsmyndigheter och kulturarvsinstitutioner i Sverige? Repatriering och återbegravning som del av dekoloniserings- och försoningsprocesser diskuteras också.

Detta kapitel bygger vidare på min tidigare forskning, inom ramen för min doktorsavhandling, Svenska kyrkans vitboksprojekt och mitt forskningsuppdrag för Sannings- och försoningskommissionen för

¹ H. Rydving. *The End of Drum-Time: Religious Change among the Lule Saami, 1670s–1740s*. Second edition. (Uppsala University, 1995); J. M. Nordin & C-G. Ojala. Collecting, Connecting, Constructing: Early Modern Commodification and Globalization of Sámi Material Culture. *Journal of Material Culture*. 23:1. (2018); Å. Virdi Kroik. *Dihle gievrie – det vi möter i respekt: Berättelser om en sydsamisk trumma*. (Uppsala universitet, 2022); E.-K. Nylander. *From Repatriation to Rematriation: Dismantling the Attitudes and Potentials behind the Repatriation of Sámi Heritage*. (Gjellag Institute, University of Oulu, 2023); M. Snickare. *Colonial Objects in Early Modern Sweden and Beyond: From the Kunstkammer to the Current Museum Crisis*. (Amsterdam University Press, 2022.)

tornedalingar, kväner och lantalaiset.² I kapitlet presenteras ett urval av exempel på insamling av mänskliga kvarlevor och repatrierings- och återbegravningsprocesser. De belyser viktiga aspekter av den historiska bakgrunden till samlingarna, liksom insamlingens konsekvenser och betydelser för samiska samhällen i dag. Kunskapsläget är i många aspekter ofullständigt, men min avsikt är att genom dessa exempel påvisa idéer, attityder, förhållningssätt och praktiker som är relevanta för förståelsen av insamlingens kontexter.

Samlingar med samiska mänskliga kvarlevor

I Sverige växte det under 1800-talet fram stora anatomiska samlingar vid Karolinska Institutet i Stockholm³, Lunds universitet⁴ och Uppsala universitet.⁵ Under 1800-talet och början av 1900-talet byggdes också omfattande anatomiska samlingar upp i Norge och Finland, vid Universitetet i Oslo⁶ och vid Helsingfors universitet.⁷

Under 1800-talet och tidigt 1900-tal samlades mänskliga kvarlevor in med den uttryckliga avsikten att samla just samiska kvarlevor, som sedan klassificerades och katalogiserades som samiska kvarlevor. Det skedde med hjälp av lokala läkare, forskare, resenärer och även kyrkliga företrädare, eller genom utbyte och handel. I en förteckning över Karolinska Institutets samiska samling från 1910 visar sig en stor del av de mänskliga kvarlevorna vara förmedlade via lokala doktorer. Här nämns bland annat kvarlevor från Lycksele, Stensele, Arjeplog,

² C-G. Ojala. *Sámi Prehistories: The Politics of Archaeology and Identity in Northernmost Europe*. (Uppsala University, 2009); C-G. Ojala. Svenska kyrkan och samiska mänskliga kvarlevor. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. (Artos & Norma, 2016); C-G. Ojala. *Insamling av mänskliga kvarlevor från Tornedalen: Rapport till Sanningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset* (ku 2020:01). (Regeringskansliet, 2022.)

³ O. Ljungström. Swedish Golgotha: Anders Retzius' collection of human crania at the Karolinska Institutet according to an 1862 manuscript. *Lychnos*. (2014); I. H. Ek. *Mänskliga kvarlevor i Karolinska Institutets samlingar: En historisk översikt och inventering*. (Karolinska institutet, 2022).

⁴ J. Bergman. *Samiska mänskliga kvarlevor och gipsavgjutningar i Lunds universitets anatomiska samling*. (Lunds universitet, 2022.)

⁵ F. Svanberg. *Människosamlarna: Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950*. (Historiska museet, 2015.)

⁶ J. R. Kyllingstad. *Measuring the Master Race: Physical Anthropology in Norway, 1890–1945*. (Open Book Publishers, 2014); J. R. Kyllingstad. *Ekstern utredning – Fysisk-antropologisk forskning på samer, kvener og skogfinner. Del 1: När og hvor har slik forskning funnet sted? Hvem var gjenstand for den?* (Sannhets- og forsoningskommisjonen, 2021); J. R. Kyllingstad. *Ekstern utredning – Undersøkelse av fysisk antropologisk forskning på samer, kvener og skogfinner med vekt på norske myndigheters rolle. Del 2*. (Sannhets- og forsoningskommisjonen, 2022.)

⁷ N. Söderholm. *Den anatomiska bensamlingen vid Helsingfors universitet*. Pro gradu-avhandling, Arkeologiska institutionen. (Helsingfors universitet, 2002.)

Jokkmokk, Karesuando, Muoniovaara och Kautokeino.⁸ Ett stort antal mänskliga kvarlevor, framför allt kranier, samlades in från gravplatser och kyrkogårdar där samiska gravar fanns, i Sverige liksom i övriga delar av Sápmi.

Det är dock i detta sammanhang viktigt att betona att det inte bara var kvarlevor från urfolksgrupper och minoritetsgrupper som ingick i samlingarna. Även kvarlevor från andra grupper, inte minst från fattigvården, fängelser och andra socialt utsatta grupper i Sverige samlades in.⁹

Ett antal tidigare kartläggningar av samlingar i Sverige med mänskliga kvarlevor, inklusive samiska kvarlevor, har publicerats.¹⁰ Sammanställningarna har dock inte varit heltäckande. Flera institutioner i Sverige har under senare år påbörjat systematiska inventeringar av sina anatomiska samlingar och en granskning av när, varifrån, hur och varför kvarlevorna kommit till samlingarna.¹¹

Relationen mellan tidig arkeologi och fysisk antropologi och rasvetenskap under 1800-talet och mellan arkeologi och rasbiologi under tidigt 1900-tal är en fråga som inte uppmärksammats i någon större utsträckning i tidigare forskning.¹² Som exempel på nära kontakter mellan arkeologi och rasforskning kan nämnas att Oscar Almgren (1869–1945), professor i arkeologi (nordisk och jämförande fornknuskap) vid Uppsala universitet ingick i organisationskommittén för *Svenska folktypsutställningen*, som visades i flera svenska städer 1919.

Här bör också nämnas något om de identitetsbeteckningar som användes av dåtidens forskare. Det är viktigt att tänka på att de benämningarna reflekterade dåtida synsätt på indelningar och hierarkier av människor, och att det därför finns anledning att vara försiktig med benämningarna i dag.

⁸ G. von Düben. *Crania Lapponica*. (Norstedts, 1910.)

⁹ F. Svanberg. *Människosamlarna: Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950*. (Historiska museet, 2015.)

¹⁰ G. Edbom. *Samiskt kulturarv i samlingar: Rapport från ett projekt om återföringsfrågor gällande samiska föremål*. (Åjte – Svenskt fjäll- och samemuseum, 2005); E.-K. Harlin. *Recalling Ancestral Voices: Repatriation of Sámi Cultural Heritage*. (Siida Sámi Museum, 2008); L. Drenzel, L. Gustafsson Reinius, K. Hauptman, L. Hejll & F. Svanberg. *Mänskliga kvarlevor vid offentliga museer: en kunskapsöversikt*. (Statens historiska museer, 2016.)

¹¹ Se Ek, *Mänskliga kvarlevor i Karolinska Institutets samlingar*, angående de anatomiska samlingarna vid Karolinska institutet och Bergman, *Samiska mänskliga kvarlevor och gipsavgjutningar i Lunds universitets anatomiska samling*, angående samlingarna vid Lunds universitet.

¹² Se diskussioner i t.ex. O. Ljungström. *Oscarians antropologi: Etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal*. (Gidlunds, 2004); F. Svanberg. *Arkeologin och rasforskningen cirka 1860–1945*. I P. Nicklasson & B. Petersson (red.). *Att återupptäcka det glömda: Aktuell forskning om forntidens förflutna i Norden*. (Lunds universitet, 2012.)

Att kunna fastställa att de insamlade kvarlevorna var ”äkta samiska” var ett centralt problem för många forskare och samlare. Att kunna sätta en ”äkthetsstämpel” på kvarlevorna var en stark drivkraft, vilket också kan ha påverkat de etniska beteckningarna och benämningarna som användes. Samtidigt är det viktigt att granska och försöka förstå den vetenskapliga grundsynen och föreställningarna om folkgrupper och rasgrupper, eftersom tankesätten haft betydelse för synen på de samiska befolkningsgrupperna och i förlängningen den politik som förts gentemot den samiska befolkningen.

Insamlingshistorier

Som en del av en lång historia av kolonialt samlande i Sápmi insamlades mänskliga kvarlevor vid olika tidpunkter och på olika platser i de samiska områdena under 1800-talet och tidigt 1900-tal. Ett specifikt syfte var att samla in samiska kranier. De ansågs av forskarna och insamlarna bära på särskilt värdefull information. Insamlingen ägde rum i en vetenskaplig kontext av anatomisk och fysisk antropologisk forskning med rasvetenskapliga inslag under 1800-talet, och i senare rasbiologiska kontexter under tidigt 1900-tal.

En central gestalt i denna insamlingshistoria var anatomen Anders Retzius (1796–1860) vid Karolinska Institutet i Stockholm. Han är känd för att ha utvecklat det så kallade ”skallindexet” som användes för att mäta och klassificera kranier som ”långskalliga” (dolikocefala) och ”kortskalliga” (brakycéfala). Anders Retzius skapade en stor anatomisk samling vid Karolinska Institutet med framför allt kranier från olika folkgrupper runt om i världen. Han byggde upp en samling med samiska mänskliga kvarlevor, vilken han betraktade som särskilt värdefull. Anders Retzius son, Gustaf Retzius (1842–1919), fortsatte senare sin fars arbete vid Karolinska Institutet.

Anders Retzius har själv beskrivit sin samling av samiska kranier och vikten av att kunna säkerställa deras äkthet för att undvika sammanblandning med kranier från svenska eller finska nybyggare:

För det närvarande eger Karolinska Institutets museum 22 lappkranier och skulle egt 8 derutöfver om icke tid efter annan genom skänker och utbyten till andra museer antalet blifvit minskadt. Af de här nu befintliga 22 exemplaren har jag dock endast begagnat 16 till närvarande beskrifning, emedan de öfriga dels äro af barn, dels till äkthet osäkra, upptagna ur gamla kyrkogårdar; hvaremot jag för dessa 16 har närmare

uppgifter om personernas namn, ålder m.m. [...] Dessas värde förhöjes genom underrättelserna om deras härkomst, en omständighet af så mycket större vikt, som lapparne begravas på samma kyrkogårdar som nybyggearna, hvilka äro svenskar och finnar. Häraf inses huru lätt mistag kunna uppstå vid insamling af kranier på sådana ställen.¹³

År 1892 uppstod en brand i Karolinska Institutets anatomiska museum och en stor del av Anders Retzius kraniesamling förstördes. I ett brev skrev sonen Gustaf Retzius att:

den största förlusten utgöres af den förträffliga lapska serien som torde vara oersättlig, inskaffad af min fader under en lång följd af år, hvartill kommo de genom Düben från Nordvi inköpta 17 skelett ur lappgrävar.¹⁴

Under senare år har Karolinska Institutet inventerat sina anatomiska samlingar och undersökt vilka kvarlevor som "överlevt" branden på 1890-talet.¹⁵ Under 2022 återfanns de försvunna kvarlevorna efter Christina Larsdotter (1819–1854), en samisk kvinna från Máláge/Malå, även kallad "Stor-Stina." Under sin livstid uppnådde hon berömmelse på grund av sin ovanliga längd. Hon deltog i flera internationella utställningar (så kallade "levande utställningar"¹⁶). Efter hennes död 1854 togs hennes kvarlevor under oklara förhållanden till Karolinska Institutet och ställdes ut i det anatomiska museet. Christina Larsdotters kvarlevor återbördades och återbegravdes i Máláge i maj 2024.¹⁷

Andra forskare samlade också in kranier under resor i de nordliga områdena, med hjälp av kontakter med lokala läkare och lokala kyrkliga företrädare. Ett exempel är entomologen och professorn vid Lunds universitet Johan Wilhelm Zetterstedt (1785–1874) som 1832 tillskansade sig två samiska kranier under en resa i Västerbottens län, vilka han skänkte till de anatomiska samlingarna vid Karolinska Institutet och Lunds universitet:

Under min år 1821 företagna Lappmarksresa gjorde jag, efter fleras anmodan, många försök att, för jemförelses skull, anskaffa ett *Lappkranium*; men alla bemödanden i detta afseende voro då förgäfvade. Också är förskaffandet af ett sådant, i ett land, der vidskepelser äro så gängse, som i

¹³ A. Retzius. *Anders Retzii samlade skrifter af ethnologiskt innehåll, utgifna af Svenska Läkarsällskapet*. (1864), s. 23–24. Texten publicerades första gången 1842.

¹⁴ Ljungström. *Oscarianske antropologi*, s. 228, 427.

¹⁵ Ek. *Mänskliga kvarlevor i Karolinska Institutets samlingar*.

¹⁶ Se vidare C. Baglo. *På vilka vägar? Levande utställningar av samer i Europa og Amerika*. (Universitetet i Tromsø, 2011.)

¹⁷ Å. Lundgren. *Såpmis jättinna: Sanningen om Långa lappflickan* (Ord & visor, 2024).

Lappmarken, förenadt med de största svårigheter. De skullar som uppgräfvats ur Lappska kyrkogårdar, äro ganska sällan att anse som kranier af verkliga Lappar, emedan ett vida större antal Nybyggare finnas begrafne i den vigda jorden. Denna gången lyckades det mig, likväl icke utan mycken möda och betydlig kostnad, att erhålla icke blott ett, utan *tvenne kompletta* och äkta Lappkranier. Jag vet, att de blifva välkomna och för vetenskapligt ändamål begagnade, då jag öfverlemnar det ena exemplaret af dem till Carolinska Institutets Samlingar i *Stockholm*, och det andra till den rika och dyrbara anatomiska präparat samlingen, som finnes i Lund, och nu mera tillhör Akademien därstedes.¹⁸

En annan central gestalt var Sven Nilsson (1787–1883), professor i naturalhistoria vid Lunds universitet. Han utvecklade den så kallade ”storutbredningsteorin”, bland annat i verket *Skandinaviska Nordens Ur-Invånare* (1838–1843). Nilsson ansåg att den samiska befolkningen hade varit den första befolkningen inte bara i Skandinavien utan även i stora delar av norra Europa. Den här teorin, som var mycket inflytelserik under början och mitten av 1800-talet, baserades bland annat på skallmätningar och jämförelser mellan samiska kranier och exempelvis kranier från megalitgravar från stenåldern. Anders Retzius var också en företrädare för denna teori. Sven Nilsson hade själv en samling med samiska kranier, som även rymde kranier från namngivna samer.¹⁹

Efterfrågan på kranier från olika folkgrupper, inte minst urfolksgrupper, var stor bland forskare och institutioner i många länder. Det finns belägg för att samiska kranier skickades till samlare och forskare utomlands. Med stor sannolikhet finns det fortfarande kvar samiska mänskliga kvarlevor i flera länder. Det finns dock inte någon övergripande kunskap om dessa samlingar.

Anders Retzius var involverad i internationell byteshandel med kranier från olika folkgrupper. Som exempel kan nämnas att han sände kranier, inklusive minst ett samiskt och ett finskt, till Samuel George Morton (1799–1851) i USA, kraniolog och storsamlare av kranier.²⁰ I ett brev den 14 november 1850 till Evert Julius Bonsdorff

¹⁸ J. W. Zetterstedt. *Resa genom Umeå Lappmarker i Vesterbottens Län, förrättad år 1832*. (Två förläggare, 1980 [1833]), s. 321.

¹⁹ S. Nilsson. *Skandinaviska Nordens Ur-Invånare: Ett försök i komparativa etnografien och ett bidrag till människosläktets utvecklings-historia*. (1838–1843); Ojala. *Sámi Prehistories*, s. 117–119; Ojala. Svenska kyrkan och samiska mänskliga kvarlevor.

²⁰ För mer om Morton som kraniesamlare, se A. Fabian. *The Skull Collectors: Race, Science, and America's Unburied Dead*. (University of Chicago, 2010); se omnämnande av kranier från svenska, finska och samiska grupper i Mortons samlingar i J. A. Meigs. Catalogue of

(1810–1898), professor i anatomi och fysiologi vid Helsingfors universitet i Finland, skriver Anders Retzius om sina kontakter och utbyten:

Jag sänder honom [Samuel George Morton; min anmärkning] i denna vecka tvenne cranier af de sista jag fick från dig. I fjor fick han en Lapp, en Slavon, en Finne. Men han är omättelig, likasom jag sjelf.²¹

Efterfrågan på samiska kranier och skelett från forskare och samlare ledde också till regelrätt handel med kvarlevor. Andreas Georg Nordvi (1821–1892), handelsman i Mortensnes vid Varangerfjorden, genomförde ett stort antal utgrävningar av samiska gravplatser i norra Norge. Nordvi bedrev också en regelrätt handel med samiska kranier och skelett under 1800-talet. Efterfrågan var mycket stor från samlare. Karolinska Institutet, Lunds universitet och Uppsala universitet köpte samiska kvarlevor från Nordvi. I Uppsala och Lund finns det fortfarande kvarlevor kvar inköpta från Nordvi.

Gravplundringar vid Markkina/Enontekis kyrkogård

En plats som återkommer i beskrivningarna av utgrävningar/plundringar av gravar under 1800-talet är Markkina/Enontekis gamla kyrkogård, nordväst om Gárasavvon/Karesuando, på finska sidan av den nutida riksgränsen. Kyrkan vid Enontekis grundades i början av 1600-talet, som en av flera kyrk- och marknadsplatser i de inre delarna av norra Sverige. Syftet var att knyta dessa områden närmare den svenska kronan och kyrkan samt stärka kronans och kyrkans kontroll över området och lokalbefolkningen.²² Såväl svenska som utländska aktörer var aktiva i insamlingen av mänskliga kvarlevor från Markkina, bland annat den franska La Recherche-expeditionen 1838–1840, under ledning av Joseph Paul Gaimard.²³ Även företrädare för Svenska

Human Crania, in the Collection of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia. *Proceedings of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia*. 8. (1856). Se också Ljungström. Swedish Golgatha.

²¹ G. Retzius. *Skrifter i skilda ämnen jämte några bref af Anders Retzius: Samlade och utgifna af Gustaf Retzius*. (Nordiska bokhandeln, 1902), s. 275.

²² C.-G. Ojala. Mines and missions: Early modern Swedish colonialism in Sápmi and its legacies today. I M. Spangen, A.-K. Salmi, T. Äikäs & M. Fjellström (red.). *Currents of Saami Pasts: Recent Advances in Saami Archaeology*. (Archaeological Society of Finland, 2020.)

²³ N. M. Knutsen & P. Posti (red.). *La Recherche: En ekspedisjon mot nord – Une expedition vers le nord*. (Angelica, 2002.)

kyrkan var involverade i utgrävningarna och gravplundringarna. En viktig person i detta sammanhang var kyrkoherden Lars Levi Læstadius.

Lars Levi Læstadius (1800–1861), kyrkoherde i Karesuando och senare Pajala församlingar, är som grundare av den læstadianska väckelserörelsen en centralgestalt i Nordkalottens samhälls- och kyrkohistoria. Læstadius var också botaniker och naturvetare. Han upprätthöll omfattande kontakter med många ledande naturforskare i sin samtid och fick stor uppskattning för sina tjänster till naturvetenskapen.²⁴ Som kyrkoherde i Karesuando och senare Pajala agerade han som en nod för forskare som var intresserade av detta område. Han samlade själv aktivt in växter och djur, och var värd och guide för besökande forskare.

Læstadius var även delaktig i gravplundring av samiska kvarlevor. Här, liksom vad gäller djur och växer, fungerade han som en kontaktperson, värd och guide för en rad forskare. I ett brev från 1835 till botanikern J.G. Agardh i Lund skriver han om efterfrågan från vetenskapsmännen:

Emellertid vilja botanisterne, ibland hvilka en del är omättelig, gärna hafva fjellväxter i ”100de tals Exemplar”. Entomologerne vilja ha skorffvar; Ornithologerne foglar; Physiologerne död skallar.²⁵

Forskare som Olle Franzén, Gunnar Broberg och Lennart Lundmark har tidigare lyft fram Læstadius delaktighet i plundringar av samiska gravar.²⁶ Franzén beskriver i sin avhandling om Læstadius som naturalhistoriker en händelse, som utspelas 1837 och som återgivits i zoologen Sven Lovén's dagbok, då Lovén, länsman E.U. Grape, Læstadius, kateketen E. Kolström och pastor Liljeblad i Muonioniska begav sig till Enontekis gamla kyrkogård i Markkina för att plundra gravar och insamla samiska kranier.²⁷

I en serie osignerade tidningsartiklar, som allmänt tillskrivits Læstadius själv²⁸, beskrivs plundringen av gravar under den franska La Recherche-expeditionen till Nordkalotten och Spetsbergen

²⁴ O. Franzén. *Naturalhistorikern Lars Levi Laestadius*. (Tornedalica, 1973.)

²⁵ Brev från L.L. Læstadius till Jac. G. Agardh 1835-07-20, Læstadius brev till akademiker 1818–1860, Læstadiusarkivet, <http://www.laestadiusarkivet.se>. Original i Lunds universitetsbibliotek.

²⁶ Franzén. *Naturalhistorikern Lars Levi Laestadius*; G. Broberg. Lappkaravaner på villovägar: Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900. *Lychnos – lärdomshistoriska samfundets årsbok*. (1981–1982); L. Lundmark. *Stulet land: Svenske makt på samisk mark*. (Ordfront, 2008.)

²⁷ Franzén. *Naturalhistorikern Lars Levi Laestadius*, s. 213.

²⁸ Se Franzén. *Naturalhistorikern Lars Levi Laestadius*, s. 213–214. Lundmark. *Stulet land*, s. 146.

(1838–1840). Læstadius agerade värd, guide och lokal expert för expeditionens medlemmar i området kring Karesuando. Sällskapet genomförde 1838 ”en excursion till Enontekis, för att söka Lappskallar”:

Man bör anmärka att det fordna Enontekis är en öde plats. Kyrkan är flyttad till Palojoensuu 5 mil nedanför på Ryska sidan. Endast Grafstället står kvar på Enontekis. Här fann President Gaimard, Hrr Robert och Sundewall en stor skatt, kanske det bästa fynd de gjorde under hela resan, nemlingen 2 tunnsäckar fulla med Lappskallar och menniskoben. Presidenten sjelf blef på slutet mycket ifrig att samla hvar enda benskräfv, som kom opp ur grafven. Doktor Sundewall fruktade endast, att vårt dödgrävararbete kunde komma ut bland Lappallmogen, hälst vi hade med oss en Dödgräfvare från Karesuando, som gräfvde upp grafvarne.²⁹

Artikeltexten fortsätter: ”Efter att hafwa gjort denna skörd af Lappen och skallar reste wi förnöjde hem till Karesuando ...”³⁰ Senare frågade en nybyggare författaren om det verkligen var rätt att plundra de döda på det sätt som hade skett i Enontekis.

Vid ett tidigare tillfälle när han hade visat några andra naturforskare till samma kyrkogård i Markkina, Enontekis, och dessa endast samlade in kranier, frågade en kvinna honom vad som skulle hända på uppståndelsens dag när skallarna var skilda från kropparna med tusentals kilometer.³¹

I museet Musée de l’Homme i Paris finns ett antal samiska kranier som härrör från La Recherche-expeditionen. De uppges komma från Guovdageaidnu/Kautokeino i norra Norge. Lennart Lundmark frågar sig dock om det inte kan röra sig om en sammanblandning mellan Kautokeino och Karesuando och att kranierna eventuellt kommer från gravplundringen i Markkina, Enontekis.³²

Læstadius förhållningssätt till samiska gravar och kvarlevor illustreras vidare av innehållet i ett av hans brev till zoologen C.J. Sundevall, som också deltog i La Recherche-expeditionen. Brevet är daterat september 1846 i Karesuando och i det framförs ett hänsynslöst och känslokallt förslag:

Om Bror ville vara god och framföra min hälsning till Doctor eller Professor Retzius, (hvikendera af Bröderna som först träffas) att det icke är någon lätt sak, att få ett Cranium af ett nyfödt Lappbarn. Men

²⁹ Franska wetenskapliga expeditionen till Spitsbergen. *Norrlands-Posten (Nore)*. Nr 72 (1838).

³⁰ Franska wetenskapliga expeditionen till Spitsbergen. *Norrlands-Posten (Nore)*. Nr 73 (1838).

³¹ Franska wetenskapliga expeditionen till Spitsbergen. *Norrlands-Posten (Nore)*. Nr 72 (1838).

³² Knutsen & Posti. *La Recherche*, s. 121 ff.; Lundmark. *Stulet land*, s. 147.

Wretholm reser hit ibland vintertiden, och grafven står öppen hela vintern. Monne icke han som Chirurg, kunde skära af hallssen på ett sådant Barnlik?³³

År 1842 tackade Anders Retzius provinsialläkaren Wretholm i Neder-torneå församling för hjälp med att få tag i samiska kranier. I sam-manhanget nämnde han även att han hade ett kranium i sina sam-lingar från en tvåårig samisk flicka.³⁴

Med anledning av dessa exempel kan man fråga sig vilken syn Læstadius hade på den samiska och den tornedalska befolkningens gravar och kvarlevor. Exempelen visar också att det fanns ett lokalt motstånd mot gravplundringen, även bland nybyggare. De ansvariga forskarna och utgrävarna kände till detta men valde att inte respek-tera motståndet. Här finns anledning till vidare reflektion kring Lars Levi Læstadius roll i insamlingen av mänskliga kvarlevor, hans rela-tioner till den anatomiska och fysisk antropologiska forskningen och dess företrädare. Hur påverkade detta den samiska och den torne-dalska befolkningen genom den framträdande position Læstadius innehade i lokalsamhällena under sin livstid?

Som nämnts ovan var flera andra personer, vetenskapsmän och kyrkoföreträdare, också involverade i gravplundringen vid Markkinas kyrkogård. Minnet från de gravplundringar som ägt rum på platsen har levt kvar hos den samiska befolkningen som ett historiskt trauma. Den samiska konstnären och författaren Rose-Marie Huuva, som har varit en av de mest framträdande rösterna för återföring och åter-begravning av de anatomiska samlingarna, har berört Markkina och Læstadius roll vid flera tillfällen.³⁵

Det är också värt att nämna att det i dag finns minst ett bevarat kranium som kommer från Markkina i Gustavianum Uppsala uni-versitetsmuseums samlingar. Detta kranium insamlades av Eskil Olsson (1886–1915) år 1915, samma år som Olsson genomförde utgrävningarna vid Rounala kyrkogård (se vidare nedan). Dessutom finns det ett bevarat kranium i Karolinska Institutets samlingar som

³³ Brev från L.L. Læstadius till C.J. Sundevall 1846-09-XX, Læstadius brev till akademiker 1818–1860, Læstadiusarkivet, <<http://www.laestadiusarkivet.se>>. Original i Kungl. Vetenskapsakademiens arkiv.

³⁴ Retzius. *Anders Retzii samlade skrifter af ethnologiskt innehåll*, s. 23, 28; texten publicerades ursprungligen 1842.

³⁵ Huuva 2006 = Inventeringen av kranier och skelett. Skrivelse till Sametinget från Rose-Marie Huuva, 2006-04-24. Dnr 120/06. Sametingets kansli, Kiruna. Huuva 2007 = Samiska kranier och skelett. Skrivelse till Sametinget från Rose-Marie Huuva, 2007-01-11. Dnr 120/06. Sametingets kansli, Kiruna.

härstammar från Enontekis gamla kyrkogård vid Markkina och som enligt uppgift inköpts av zoologen Sven Lovén under 1830-talet.³⁶

Mänskliga kvarlevor från Rounala kyrkogård

Ett mycket omdiskuterat fall gäller insamlingen av mänskliga kvarlevor från Rounala kyrkogård, nordväst om Gárasavvon/Karesuando. År 1915 genomfördes en utgrävning av kyrkogården under ledning av Eskil Olsson från Uppsala, med syfte att ”tillvarata det antropologiska materialet å Rounala gamla kyrkogård och undersöka de eventuella resterna efter den vid kyrkan belägna forna marknadsplatsen.”³⁷

Utgrävningen skedde på uppdrag av Anatomiska institutionen i Uppsala och med ekonomiskt bidrag från Regnellska fonden, civilministern och landshövdingen Oscar von Sydow (1873–1936) och LKAB. I ett brev i LKAB:s arkiv från Vilhelm Hultkrantz (1862–1938), professor i anatomi vid Uppsala universitet, till Hjalmar Lundbohm (1855–1926), disponent vid LKAB, förklarar Hultkrantz hur tanken på en utgrävning i Rounala väcktes av Herman Lundborg, senare chef för Statens institut för rasbiologi i Uppsala. Syftet var att finna samiska kranier till den anatomiska samlingen i Uppsala. Hultkrantz samrådde med Karl Bernhard Wiklund (1868–1934), professor i finsk-ugriska språk vid Uppsala universitet, och Oscar Almgren, professor i arkeologi vid Uppsala universitet, innan planerna fastslogs och Eskil Olsson anlätades för att genomföra arbetet.³⁸ Även Gaston Backman (1883–1964), senare professor i anatomi vid Lunds universitet och organisatör av *Svenska folktypsutställningen* 1919, var inblandad i planerna för utgrävningen i Rounala.³⁹ Hultkrantz var också starkt engagerad i rasbiologisk forskning, som en av initiativtagarna till Statens institut för rasbiologi och ledamot av institutets styrelse. Exemplet visar tydligt på nätverken vid Uppsala universitet och de nära banden mellan de olika ämnesföreträdarna i Uppsala inom anatomi, rasbiologi, språkvetenskap och arkeologi.

³⁶ Museum Gustavianum Katalog. Olof Ljungström, personlig kommunikation.

³⁷ K. B. Wiklund. *Rounala kyrka*. (Almqvist & Wiksell, 1916), s. 17.

³⁸ LKAB:s arkiv Korrespondens 1915 = Brev från Vilhelm Hultkrantz till Hjalmar Lundbohm, 7/6 1915. Tack till Curt Persson, Luleå tekniska universitet, för tips om detta brev.

³⁹ K. Lidén, M. Fjellström & T. Wallerström. Nya resultat från Eskil Olssons Rounalagrävning 1915. I *Norrbottnen 2018–2019: Arkeologi*. (Norrbottnens museum, 2019.)

Eskil Olsson avled samma år som utgrävningarna, och det finns mycket lite dokumentation bevarad från utgrävningarna 1915.⁴⁰ Enligt uppgifter fördes två skelett och 21 kranier till Anatomiska institutionen i Uppsala. Eskil Olsson och K. B. Wiklund uppgav att länsman Karl Bäcklund i Muonio i Finland redan på 1880-talet hade grävt upp minst tio kranier på kyrkogården, vilka förts till Helsingfors universitets anatomiska samlingar.⁴¹

En forskningsgrupp under ledning av arkeologerna Thomas Wallerström från NTNU i Trondheim och Kerstin Lidén från Stockholms universitet har bedrivit ett projekt med fokus på Rounala kyrkogård. Nya kol-14-prover som analyserats inom projektet visade på att begravningarna från Rounala är mycket äldre än vad som tidigare antagits. Dateringarna går tillbaka till medeltiden, de äldsta är från 1300-talet. De nya dateringarna innebär att man behöver revidera de tidigare uppfattningarna om den medeltida historien, påverkan från kristendomen och etableringen av de första kyrkogårdarna i området.⁴² Enligt forskargruppen tyder forskningsresultaten på att de begravda på kyrkogården har varit en del av en samisk kulturell kontext. Men det kan även finnas andra individer begravda här, som präster, handelsmän, nybyggare och bönder från älvdalen.⁴³

Sametinget framförde 2009 krav på att kvarlevorna från Historiska museet skulle repatrieras och kontrollen över dem överförs till Sametinget. Sametinget betonade att frågan inte enbart handlade om det formella juridiska ägandet, utan att den var av mycket större symbolisk betydelse och hänvisade även till internationell rätt.⁴⁴

En överenskommelse uppnåddes som innebar att de mänskliga kvarlevorna från Rounala skulle överföras till Äjtte i Jokkmokk, för att där ingå i en samisk kontext. Äganderätten, och därmed rätten att

⁴⁰ Museum Gustavianum 1915 = Lappland/Rounala (6 sidor). Anteckningar av Eskil Olsson, 1915. Sveriges Landskap 3. Museum Gustavianums arkiv, Uppsala.

⁴¹ Wiklund. *Rounala kyrka*. J. Ruohonen. Kalmistoja, kaivauksia, kallonmittausta: Fyysisen antropologian tutkimuskohteita Pohjois-Suomessa. *Faravid*. (2012): s. 65–66. Det är okänt var kranierna från Rounala som fördes till Helsingfors universitet finns i dag.

⁴² T. Wallerström. *Kunglig makt och samiska bosättningsmönster: Studier kring Väinö Tanners vinterby teori*. (Novus, 2017). Lidén m.fl. Nya resultat från Eskil Olssons Rounala-grävning 1915; M. Fjellström. *Food cultures in Sápmi: An interdisciplinary approach to the study of the heterogeneous cultural landscape of Northern Fennoscandia AD 600–1900*. (Stockholm University, 2020.)

⁴³ Lidén m.fl. Nya resultat från Eskil Olssons Rounala-grävning 1915.

⁴⁴ Sametinget 2009 = Begäran om återförande av 12 samiska kranier från Rounala ödekyrkogård till Sametinget: Hemställan till Kulturdepartementet, Lars-Anders Baer & Ulla Barruk Sunna, 8/5 2009, Sametingets kansli, dnr 2009-648.

bestämma om återbegravning, skulle dock kvarstå hos svenska staten.⁴⁵ Under 2021 framförde Åjtte önskemål om en återbegravning av kvarlevorna och i januari 2022 lämnade Sametinget in en hemställan till Uppsala universitet om repatriering av de mänskliga kvarlevorna.⁴⁶ Universitetet gav sitt medgivande och i december 2022 beslutade regeringen att låta kvarlevorna föras över till Sametinget och återbegravas.⁴⁷ För närvarande pågår diskussioner och planering inför en kommande återbegravning i Rounala.

Utgrävningen vid Akamella kyrkogård

Ett annat aktuellt fall gäller utgrävningen vid Akamella kyrkogård vid Muonioälven, nära Muodoslompola på svenska sidan och Muonio (tidigare kallat Muonioniska) på finska sidan av gränsen, i Pajala kommun. Sommaren 1878 genomförde Edvard Pfaler, medicine kandidat från Finland, vars far var tidigare kyrkoherde i Muonio, en utgrävning vid kyrkogården. Pfaler samlade in minst 25 kranier, samt möjligen ytterligare ett kranium från ett barn, från vad han betecknade som en timrad vintergrav.⁴⁸ Enligt en sammanställning från 1881 var kranierna mycket välbehållna och borde härstamma från begravningar som ägt rum inom ett par årtionden före själva utgrävningen. I texten anges också att lokalbefolkningen i området är finsk och delvis samisk.⁴⁹

Kranierna fördes till de anatomiska samlingarna vid Helsingfors universitet. År 2001 överfördes 23 av kranierna från Akamella kyrkogård, tillsammans med övriga kvarlevor från norra Finland i Helsingfors universitets anatomiska samlingar, till Samiskt museum Siida i Aanaar/Enare, norra Finland. Där förvarades de fram till 2022. Efter krav från museet och Sametinget i Finland genomfördes sommaren 2022 en stor återbegravning av 140 individer vid Enare, Utsjoki och Nellim från denna samling. Under hösten 2022 överlämnades kra-

⁴⁵ Statens historiska museer 2009 = Överlåtelse av mänskliga kvarlevor i Statens historiska museers samlingar: Hemställan till Regeringen 2/6 2009, Statens Historiska Museer (SHMM), dnr 629-527-2009.

⁴⁶ Sametinget 2022 = Begäran om repatriering av samiska mänskliga kvarlevor från Rounala ödekyrkogård: Framställan från Sametinget till Gustavianum – Uppsala universitetsmuseum, Håkan Jonsson & Fredrik Österling, 26/1 2022, Sametingets kansli, dnr 4.2.11-2021-1682.

⁴⁷ Regeringen 2022 = Återlämnande av samiska föremål och mänskliga kvarlevor. Pressmeddelande från Kulturdepartementet och Utbildningsdepartementet, 19 december 2022.

⁴⁸ E. Weymarn. Crânes trouves en Vesterbothnie à Muonioniska, gouvernement de Norrbotten (Suède). *Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk*. Vol. 35 (1881). Ruohonen. Kalmistoja, kaivauksia, kallonmittausta, s. 63 ff.

⁴⁹ Weymarn. Crânes trouves en Vesterbothnie à Muonioniska.

nierna från Akamella till Pajala församling. Kvarlevorna förvarades i Muodoslompolo kyrka inför återbegravningen som ägde rum i augusti 2024 på Akamella kyrkogård.

Museum Gustavianum vid Uppsala universitet har i sina samlingar ett bevarat kranium som i katalogen betecknats: ”1878 Fr. Kyrkogård vid Myonioiska [Muonionniska] (sannolikt ej Finne) i Norrbottens län.”⁵⁰ Detta kranium kan med stor sannolikhet komma från utgrävningarna utförda av Pfaler vid Akamella kyrkogård. Varför kraniet markerades med ”sannolikt ej Finne” är oklart, men beror förmodligen på att kraniet bedömts vara ett så kallat långskalligt kranium enligt tidens terminologi. Det är oklart hur detta kranium kommit till Uppsala universitet, om detta skett genom ett utbyte med Helsingfors universitet eller på annat sätt. Man kan tillägga att det i beskrivningen från 1881, som ovan nämnts, anges att kranierna till synes var relativt nyligen begravda då de var mycket välbevarade.⁵¹ Med stor sannolikhet har det funnits två kranier från Akamella kyrkogård vid Uppsala universitet, varav ett inte längre finns bevarat.⁵² Det finns även ett kranium från Akamella vid Uleåborgs universitet i Finland, vilket överförts dit från Helsingfors universitet.⁵³

Motstånd och protester från samiska grupper och lokalbefolkning

Det finns en rad vittnesmål om motstånd och protester mot den insamling av mänskliga kvarlevor som pågick inom Sápmi. Ofta är det insamlarna själva – resenärerna, forskarna – som antecknar hur lokalbefolkningen reagerat på insamlingen. I många fall förefaller insamlarna närmast skryta om sina bedrifter och hur de lyckas ”överlista” lokalbefolkningen – som ofta beskrivs som ”vidskeplig” – för att komma över mänskliga kvarlevor.⁵⁴ Här finns många källkritiska aspekter, inte minst med tanke på det begränsade skriftliga materialet och det faktum att texterna skrivits av forskare, resenärer och andra insamlare. Att dessa belägg existerar utgör dock en viktig grund för en

⁵⁰ Museum Gustavianum katalog, Svanberg. *Människosamlarna*, s. 267.

⁵¹ Weymarn. *Crânes trouves en Vesterbothnie à Muonioniska*, s. 95.

⁵² Anne Ingvarsson, personlig kommunikation.

⁵³ Eija Ojanlatva, personlig kommunikation.

⁵⁴ Se vidare Ojala. *Sámi Prehistories*, s. 245–248; Ojala. Svenska kyrkan och samiska mänskliga kvarlevor.

förståelse av de reaktioner som insamlingen kunde väcka hos lokalbefolkningen.

Kyrkoherden Lars Levi Læstadius involvering i insamlingen av mänskliga kvarlevor är ett exempel på detta. Ovan har nämnts flera fall där personer ur lokalbefolkningen reagerar och ställer kritiska frågor om det verkligen är rätt att plundra de döda på det sätt som skedde och vad som skulle hända på uppståndelsens dag när den avlidnes huvud och kropp var åtskilda.

Sophus Tromholt (1851–1896), en naturvetare ursprungligen från Danmark, ägnade sig åt norrskensstudier i norra Norge under flera år, och var även en mycket aktiv fotograf i Sápmi. I boken *Under the Rays of the Aurora Borealis*, från 1885, beskriver han sitt deltagande i gravplundring, med en mutad samisk gravgravare, och samiskt motstånd:

In the autumn, by-the-bye, I unearthed a few skeletons in the old churchyard dating from this era, for the purpose of obtaining some Lapp *craniæ* for the Museum at Bergen, but besides bones and some remnants of Pulks, and the roofs built over them, I did not find a single object of the kinds which in pagan times were buried along with the dead from some superstitious motive or another.

I knew that some years ago a zealous ethnographer, who plundered a churchyard in Russian Lapland for the purpose of enriching his collection, had a narrow escape of being drowned. The infuriated natives set upon him, and ducked him several times in the icy waters of the river. In order not to run a similar risk, or cause any offence to the Lapps about me, I conducted my operations with the greatest secrecy, although I had the representative of the Crown at my side.

My assistant, the Lapp gravedigger, was bribed to secrecy, and the remains – a complete skeleton and four *craniæ* – were transported to my residence in the middle of the night.

I must say I experienced some scruples in disturbing the old Lapps, where they had rested for two centuries at least; but what will not a savant submit to for Science?⁵⁵

Den svenske arkeologen Gustaf Hallström (1880–1962), en arkeologisk pionjär i norra Sverige, reste i de samiska områdena på Kola-halvön i Ryssland under 1908 och 1910. Under sina resor genomförde han utgrävningar på flera begravningsplatser, varav vissa fortfarande

⁵⁵ S. Tromholt. *Under the Rays of the Aurora Borealis: In the Land of the Lapps and the Kvens. Volume 1.* (Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington, 1885), s. 184–185.

var i bruk eller hade använts för sentida begravningar. Syftet var att samla in samiska kranier och skelett. Hallström skriver i en artikel om utgrävningarna och motståndet hos lokalbefolkningen:

Jag besökte åtskilliga lapska gravplatser ... Emellertid är mina observationer mycket ojämna på grund av att lapparna ogärna sågo att jag besökte dessa platser, varav blev följden att jag ofta fick göra detta på småstunder eller på ogynnsamma tider.⁵⁶

En gravplats på en holme i sjön Seitjaure besökte han inte, med hänsyn till sitt övriga arbete i området, då: ”Lapparna i dessa trakter voro synnerligen känsliga för intrång i dylika fall.”⁵⁷

Utgrävningarna skedde på uppdrag av anatomiska institutionen vid Uppsala universitet. Efter hemkomsten lämnade Hallström över de mänskliga kvarlevorna, varav minst 27 kranier, till Uppsala universitet. Kvarlevor från resorna på Kolahalvön finns fortfarande i dag bevarade i samlingarna vid Gustavianum Uppsala universitetsmuseum.⁵⁸

Som diskuteras nedan, mötte utgrävningarna vid den skoltsamiska begravningsplatsen i Njauddâm/Neiden i Nordnorge ett stort motstånd från lokalbefolkningen och den ortodoxa församlingen.⁵⁹ Under tidigt 1900-tal bedrev anatomiska institutionen vid Oslo universitet, under ledning av anatomen K.E. Schreiner (1874–1957) storskaliga utgrävningar av kyrkogårdar i Nordnorge. Stora mängder mänskliga kvarlevor fördes till Oslo universitet, där de så kallade *Schreinerske Samlinger* med samiska mänskliga kvarlevor från fler än 1 000 individer växte fram. Här finns också belägg för att de samiska lokalbefolkningarna visade sitt motstånd mot utgrävningarna av kyrkogårdarna i Nordnorge.⁶⁰

Dessa exempel visar att det fanns ett motstånd bland lokalbefolkningen mot insamlingen av samiska mänskliga kvarlevor. Aktörerna involverade i insamlingen kände till motståndet men valde att inte respektera det. Beläggen för motstånd och protester utgör också spår av samiskt aktörskap i en svår historisk situation. Även om vissa exempel ovan rör samiska områden utanför Sveriges gränser, så rör det likafullt förhållningssätt och handlingar av samiska befolknings-

⁵⁶ G. Hallström. Gravplatser och offerplatser i ryska lappmarken. *Rig.* (1922): s. 162–163.

⁵⁷ Hallström. Gravar och offerplatser i ryska lappmarken, s. 169.

⁵⁸ Anne Ingvarsson, personlig kommunikation.

⁵⁹ A. Svestad. What Happened in Neiden? On the Question of Reburial Ethics. *Norwegian Archaeological Review.* 46:2 (2013).

⁶⁰ Se vidare A. Schanche. *Graver i ur og berg: Samisk gravskikk og religion fra forhistorisk til nyere tid.* (Davvi Girji, 2000); Ojala. *Sámi Prehistories.*

grupper. De ger också uttryck för attityder och förhållningssätt som var utbredda inom forsknings- och samlingsvärlden under denna tid.

Repatrierings- och återbegravningsprocesser

Under lång tid har samiska organisationer och enskilda aktörer framfört krav på repatriering och återbegravning av samiska mänskliga kvarlevor från museisamlingar i Sverige. År 2007 beslutade Sametingets plenum att kräva en fullständig genomgång av statliga samlingar med samiska kvarlevor, en utredning av hur kvarlevorna kommit till samlingarna, samt repatriering och en värdig återbegravning av dessa kvarlevor.⁶¹ Sedan dess har en diskussion kring frågorna pågått i Sverige, med varierande grad av intensitet och publik uppmärksamhet.

De samiska kraven anknyter till internationella diskussioner som pågått under lång tid. Urfolksgrupper i olika delar av världen har krävt ett återförande av sina förfäders kvarlevor, vilka ofta insamlats på oetiska och kränkande sätt och utan de berördas tillstånd. Återbegravningskraven har varit viktiga delar i kampen för kulturella rättigheter, självbestämmande och dekolonisering.⁶²

Ett antal återbegravningsprocesser rörande samiska mänskliga kvarlevor har ägt rum i Sverige, Norge och Finland. Den hittills största återbegravningen i ett samiskt sammanhang i Sverige genomfördes i Liksjö/Lycksele den 9 augusti 2019 på den internationella urfolksdagen. Då återbegravdes 25 kranier, insamlade vid en arkeologisk undersökning 1950 på den gamla kyrkogården som varit i bruk under 1600- och 1700-talen. En intressant lokal process ägde rum i samband med återbegravningen, i vilken Liksjuon Sámiensiäbrrie/Lycksele sameförening, Lycksele kommun, Svenska kyrkan och Västerbottens museum med flera deltog. Syftet med denna process

⁶¹ Duoddaris 2002 = *Vem äger kulturarvet? Anföranden vid konferens om återföringsfrågor vid Åjtte, Svenskt Fjäll- och Samemuseum 6–8 juni 2000*. Duoddaris 20. (Åjtte, Svenskt Fjäll- och Samemuseum, 2002); Sametinget 2007 = Sametinget, Sammanträdesprotokoll 2007:1, Sammanträdesdatum 2007-02-20-22, Lycksele. Kiruna: Sametingets kansli.

⁶² C. Fforde, J. Hubert & P. Turnbull (red.). *The Dead and their Possessions: Repatriation in Principle, Policy and Practice*. (Routledge, 2002); C. Fforde, C. T. McKeown & H. Keeler (red.). *The Routledge Companion to Indigenous Repatriation: Return, Reconcile, Renew*. (Routledge, 2020); C. H. Meloche, L. Spake & K. L. Nichols (red.). *Working with and for Ancestors: Collaboration in the Care and Study of Ancestral Remains*. (Routledge, 2021); C-G. Ojala. *Indigenous archaeology*. I M. Lindroth, H. Sinevaara-Niskanen & M. Tennberg (red.). *Critical Studies of the Arctic: Unravelling the North*. (Palgrave Macmillan, 2022.)

var – utöver att verka för en återbegravning av kvarlevorna – att undersöka hur utgrävningen gått till, hur kvarlevorna hanterades efteråt, vilka de centrala aktörerna var och hur lokalbefolkningen och andra berörda påverkats av denna process. Syftet var även att bidra till en vidare försoningsprocess.⁶³ Vid återbegravningsceremonin överlämnade representanter för museer och universitet kvarlevorna till representanter för det samiska lokalsamhället som utförde återbegravningen. Vid ceremonin bad representanter för Historiska museet och Svenska kyrkan offentligt om ursäkt för institutionernas roller i insamlingen och hanteringen av kvarlevorna.

Den 18 augusti 2024 ägde en återbegravning av 23 kranier rum vid Akamella, nära Muodoslompola vid Muonioälven på gränsen till Finland. Kranierna hade samlats in av finska aktörer 1878 och förts till Helsingfors universitet (se vidare ovan). Denna kyrkogård användes av såväl samiska som tornedalska grupper, och återbegravningen utformades som en gemensam ceremoni med syfte att överbrygga uppdelningen mellan grupperna.

Ett tidigt fall av återbegravning av samiska mänskliga kvarlevor i Sverige gällde den så kallade Soejvengeelles/Skuggmannens grav i Dearn/Tärna socken i Västerbottens län. Graven grävdes ut 1950 av Ernst Manker från Nordiska museet i Stockholm, som skriftligen utlovade att benen skulle återföras till sin plats efter analyserna, vilket dock inte skedde. Efter krav från den lokala sameföreningen Vadejten Saemiej Sijte medgav Historiska museet att benen kunde återbegravas. Innan återbegravningen ägde rum utfördes nya undersökningar av gravplatsen och nya kol-14-dateringar visade att begravningen troligen kunde dateras till 1400-talet, mycket tidigare än vad som tidigare antagits. I oktober 2002 ägde återbegravningsceremonin rum och graven rekonstruerades.⁶⁴ Fallet visar på möjligheten att föra dialog och nå överenskommelser mellan lokalbefolkning och arkeologer, som kan kombinera vetenskapliga analyser, som ger ny kunskap om historien, med förståelse och respekt för den lokala befolkningens önskemål.

En annan återbegravning ägde rum 2011 vid Gransjön i norra Jämtland. Graven upptäcktes på 1980-talet, då mänskliga kvarlevor

⁶³ A. Aurelius. *Máhtsatiebmie liktemijne – Återbördande i försoning: En processbeskrivning över repatrieringen i Lycksele* 2019. (Liksjuon Sámiensäbrrie, 2019.)

⁶⁴ J. Heinerud. *Rapport över återbegravning av skelett, RAÄ 195:1, Tärna socken, Storumans kommun, Västerbottens län*. (Västerbottens museum, 2004); A. Stångberg. *Soejvengeelle: En samisk grav i Vapsten*. I Å. Virdi Kroik (red.). *Efter förfädernas sed: Om samisk religion*. (Boska, 2005.)

kommit i dagen. Den undersöktes och kvarlevorna fördes till läns-
museet Jamtli i Östersund. Senare framförde den lokala samebyn
krav på återbegravning av kvarlevorna. Innan ceremonin genom-
fördes gjordes nya analyser och dateringar, som visade på att kvar-
levorna härstammade från senmedeltiden. Forskningen har bristande
kunskap om samisk historia i området under denna tidsperiod.⁶⁵

Under senare år har ytterligare återbegravningar av samiska indi-
vider genomförts i Sverige, bland annat i Lycksele och Arjeplog.

Den största återbegravningen av samiska mänskliga kvarlevor i
Norge rörde 94 kranier från den skoltsamiska begravningsplatsen i
Njauddâm/Neiden, Finnmark. Kvarlevorna återbegravdes 2011, efter
att ha förvarats vid Oslo universitet. Utgrävningen i Neiden ägde
rum 1915 och möttes av omfattande protester från lokalsamhället
och den ortodoxa församlingen. Innan ceremonin genomfördes ägde
en kritisk diskussion rum inom det samiska samhället i Norge. Vissa
personer inom det skoltsamiska lokalsamhället ville utföra fler under-
sökningar och analyser på kvarlevorna innan återbegravningen skedde
för att undersöka den dåligt utforskade lokala skoltsamiska historien.⁶⁶

Ett tidigt och mycket uppmärksammat och symbolladdat fall i
Norge rörde (åter)begravningen av Mons Sombys och Aslak Hættas
kranier. De två samiska männen avrättades för sin delaktighet i
Kautokeinoupproret 1852. Kranierna fördes därefter till de anatomi-
ska samlingarna vid universitetet i Oslo. Det visade sig vara för-
enat med svårigheter att finna Aslak Hætta's kvarlevor i samlingarna,
eftersom kraniet hade förts till Köpenhamn i utbyte mot kranier
från två inuiter. Tack vare en långvarig kamp förd av släktingar kunde
de båda människans kranier begravas vid kyrkan i Kålfjord i norra Norge.⁶⁷
Det här utgör ytterligare ett exempel på utbyte av mänskliga kvar-
levor mellan olika institutioner.

I Finland ägde en återbegravning av samiska kvarlevor från de
anatomiska samlingarna vid Helsingfors universitet rum i Aanaar/
Enare 1995.⁶⁸ Sommaren 2022 genomfördes en återbegravning vid
Aanaar, Ohcejohka/Utsjoki och Njeä'llem/Nellim av 140 individer.

⁶⁵ A. Hansson. Kvinnan från Gransjön. *Jämten*. (2013); A. Hansson. En samisk återbegravning. *META*. (2018.)

⁶⁶ Svestad. What happened in Neiden?

⁶⁷ S. R. Mathisen. The three burials of Aslak Hætta and Mons Somby: Repatriation narratives and ritual performances. *Museum Worlds*. 5:1. (2017.)

⁶⁸ Harlin. *Recalling Ancestral Voices*.

De mänskliga kvarlevorna hade tillhört Helsingfors universitets anatomiska samlingar och sedan 2001 förvarats vid Samiskt museum Siida.

Repatrieringsdiskussionerna i de nordiska länderna har, förutom om mänskliga kvarlevor, även rört etnografiska samlingar med samisk materiell kultur. Forskare har betonat att repatriering har en mycket vidare betydelse för berörda samhällen än bara själva överföringen av föremål eller mänskliga kvarlevor. Repatriering inrymmer också många dimensioner av kunskapsöverföring och kunskapsproduktion, kulturell revitalisering och skapande och utveckling av nya relationer och samarbeten, liksom möjligheter att initiera processer för att hantera historiska orättvisor och trauman.⁶⁹

Avslutande diskussion

Konsekvenserna av insamlingen av samiska mänskliga kvarlevor och upprätthållandet av samlingarna har varit många och djupgående för de samiska samhällena. Det finns många belägg för att människor blivit kränkta av insamlingarna, som genomförts utan hänsyn till lokalbefolkningens och de berördas vilja och känslor. De anatomiska samlingarna har blivit symboler för obearbetade historiska trauman, och det tidigare ointresset eller oviljan att hantera samlingarnas problematik har upplevts som en pågående kränkning. Trots att tydliga krav framförts från samiska grupper under lång tid, så har reaktionen från myndigheter och politiker varit långsam och begränsad. Bristen på proaktiva handlingar har också kritiserats av samiska grupper. Individer från samiska samhällen har varit tvungna att driva återförande- och återbegravningsärenden gentemot kulturarvsinstitutioner, där ibland många statliga, vilket kan vara utmanande och innebära att man hamnar i en utsatt position.

Insamlingen av mänskliga kvarlevor var en del i kategoriseringen av människor som levde inom det nuvarande Sveriges gränser. De studier som genomfördes på kvarlevorna bidrog till en särskiljning och särbehandling av den samiska befolkningen. Den rasvetenskapliga och rasbiologiska forskningen konstruerade den samiska befolkningen som lägre stående i förhållande till majoritetsbefolkningen i Sverige och utgjorde en grund för och legitimering av en diskrimi-

⁶⁹ Se diskussioner i Ojala. *Sámi Prehistories*; K. E. Gaup, I. Jensen & L. Pareli (red.). *Bååstede: The return of Sámi cultural heritage*. (Museumsforlaget, 2021); Nylander. *From Repatriation to Rematriation*.

nerande politik gentemot, och socialt och kulturellt förtryck av, den samiska befolkningen. Relationerna mellan denna forskning och de politiska processerna i samhället skulle behöva undersökas närmare i framtida forskning.

I detta sammanhang är det viktigt att betona att det har hänt mycket under de senaste åren när det gäller statliga institutioners kartläggning av sina samlingar och deras historia. Regeringen har också tagit flera initiativ för att utreda återförandefrågor. Riksantikvarieämbetet har på uppdrag av regeringen föreslagit en rad åtgärder för att underlätta framtida repatrieringsprocesser.⁷⁰ Mycket har även hänt under senare år inom musei- och universitetsvärlden kring inställningen till samiska och andra urfolksgruppers krav på återföring och återbegravning av mänskliga kvarlevor. Denna utveckling hänger delvis samman med en ny omdefinierad roll för museerna, där samarbete och relationsskapande med olika grupper i samhället spelar en allt större roll.

Det finns likafullt ett stort behov av kritisk självgranskning bland forsknings- och kulturarvsinstitutioner. Flera institutioner har påbörjat arbeten med granskningar av sin egen historia och sina tidigare företrädares roller och ansvar i insamlingshistorierna. Mer behöver dock göras, och det är viktigt att universitet och museer stödjer detta arbete centralt, även med ekonomiska resurser.

Repatrierings- och återbegravningsprocesser kräver resurser och kompetens. Med tanke på den bakomliggande historien, och många statliga institutioners och företrädares tidigare agerande, kan man argumentera för att ett stort ansvar för finansierings- och kompetensfrågan ligger hos den svenska staten.

Det finns fortfarande en rad forskningsluckor som bör utforskas närmare i framtida forskning. En forskningslucka gäller det internationella utbytet och handeln med samiska mänskliga kvarlevor. Här är kunskapen mycket begränsad. Andra forskningsluckor rör de olika aktörer som var delaktiga i insamlingarna, på lokalt, regionalt, nationellt och internationellt plan. Även vad gäller motståndet och protesterna från samiska och andra lokala grupper mot den oönskade

⁷⁰ Regeringen 2022. RAÄ 2023 = Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor. Redovisning av regeringsuppdrag i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev 2023. Del 1. (Riksantikvarieämbetet, 2023); RAÄ 2024 = Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor. Redovisning av regeringsuppdrag i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev 2023. (Riksantikvarieämbetet, 2024.)

insamlingen behövs forskning. Samiska röster och erfarenheter om insamlingen och dess betydelser för lokalsamhällena behöver inkluderas, för att nå en djupare förståelse av historien och dess konsekvenser i dag.

Vidare finns behov av djupare diskussioner kring forskningsetik och museers och forskningsinstitutioners ansvar. Det gäller frågor om tillgång till mänskliga kvarlevor för forskning, relationer mellan forskare och museer och de berörda lokalbefolkningarna samt deltagande, inflytande och maktrelationer inom forskningen.

I diskussionerna om repatriering och återbegravning spelar internationell rätt, internationella konventioner och deklarationer en viktig roll. FN:s deklaration om urfolks rättigheter från 2007, som Sverige skrivit under, innehåller flera artiklar som rör urfolks kulturella rättigheter, inklusive rätten till repatriering av mänskliga kvarlevor. Hur deklarationens artiklar ska tillämpas i praktiken inom kulturarvsförvaltningen i Sverige är dock ännu oklart.⁷¹ Det behövs djupare och bredare diskussioner kring hur deklarationen ska tillämpas och genomföras, och vilka konsekvenserna blir för kulturmiljövården i stort.

Slutligen bör frågan ställas vad dagens forskare och museer kan lära sig av denna historia. Hur kan forskar- och museivärlden undvika att upprepa tidigare kränkningar? Inte minst krävs reflektioner angående den expanderande DNA-forskningen om forntida populationer med stora behov av prover från mänskliga kvarlevor från historisk och förhistorisk tid.

Denna diskussion handlar alltså inte bara om förfluten tid och ett historiskt kulturarv, utan även om nutiden och framtiden för forskning och kulturmiljövård. Här finns såväl utmaningar som möjligheter, och ett starkt behov av att utforska nya sätt att bedriva forskning och utveckla mer fruktbara och respektfulla relationer mellan berörda lokalbefolkningar, forskare och kulturarvsinstitutioner.

⁷¹ Se vidare diskussioner i C. Knutson, *Indigenous Archaeology in Sweden: Aligning Contract Archaeology with National and International Policies on Indigenous Heritage*. (Linnaeus University Press, 2024.)

Referenser

Arkivhandlingar

- Huuva 2006 = *Inventeringen av kranier och skelett*. Skrivelse till Sametinget från Rose-Marie Huuva, 2006-04-24. Dnr 120/06. Sametingets kansli, Kiruna.
- Huuva 2007 = *Samiska kranier och skelett*. Skrivelse till Sametinget från Rose-Marie Huuva, 2007-01-11. Dnr 120/06. Sametingets kansli, Kiruna.
- Læstadiusarkivet 1835 = Brev från L.L. Læstadius till Jac. G. Agardh 1835-07-20, Læstadius brev till akademiker 1818–1860, Læstadiusarkivet, <http://www.laestadiusarkivet.se>. Original i Lunds universitetsbibliotek.
- Læstadiusarkivet 1846 = Brev från L.L. Læstadius till C.J. Sundevall 1846-09-XX, Læstadius brev till akademiker 1818–1860, Læstadiusarkivet, <http://www.laestadiusarkivet.se>. Original i Kungl. Vetenskapsakademiens arkiv.
- LKAB:s arkiv Korrespondens 1915 = Brev från Vilhelm Hultkrantz till Hjalmar Lundbohm, 7/6 1915.
- Museum Gustavianum 1915 = *Lappland/Rounala* (6 sidor). Anteckningar av Eskil Olsson, 1915. Sveriges Landskap 3. Museum Gustavianums arkiv, Uppsala.
- Museum Gustavianum katalog = *Catalogus Specialis I, Osteologia*. Förvaras vid Museum Gustavianum (original förvaras vid Cellbiologiska institutionen, Uppsala universitet).
- Sametinget 2007 = Sametinget, Sammanträdesprotokoll 2007:1, Sammanträdesdatum 2007-02-20–2007-02-22, Lycksele. Kiruna: Sametingets kansli.
- Sametinget 2009 = Begäran om återförande av 12 samiska kranier från Rounala ödekyrkogård till Sametinget: Hemställan till Kulturdepartementet, Lars-Anders Baer & Ulla Barruk Sunna, 2009-05-08, Sametingets kansli, Dnr 2009-648.
- Sametinget 2022 = Begäran om repatriering av samiska mänskliga kvarlevor från Rounala ödekyrkogård: Framställan från Sametinget till Gustavianum – Uppsala universitetsmuseum, Håkan Jonsson & Fredrik Österling, 2022-01-26, Sametingets kansli, dnr 4.2.11-2021-1682.

Statens historiska museer 2009 = Överlåtelse av mänskliga kvarlevor i Statens historiska museers samlingar: Hemställan till Regeringen 2009-06-02, Statens Historiska Museer (SHMM), dnr 629-527-2009.

Litteratur

- Aurelius, A. *Máhtsatiebmie liktemijne – Återbördande i försoning: En processbeskrivning över repatrieringen i Lycksele 2019*. (Liksjuon Sámiensiäbrrie, 2019.)
- Baglo, C. *På ville veger? Levande utstillinger av samer i Europa og Amerika*. (Universitetet i Tromsø, 2011.)
- Bergman, J. *Samiska mänskliga kvarlevor och gipsavgjutningar i Lunds universitets anatomiska samling*. (Lunds universitet, 2022.)
- Broberg, G. Lappkaravaner på villovägar: Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900. *Lychnos – lärdomshistoriska samfundets årsbok*. (1981–1982): s. 27–86.
- Drenzel, L., Gustafsson Reinius, L., Hauptman, K., Hejll, L. & Svanberg, F. *Mänskliga kvarlevor vid offentliga museer: en kunskapsöversikt*. (Statens historiska museer, 2016.)
- von Düben, G. *Crania Lapponica*. (Norstedts, 1910.)
- Duoddaris 2002 = *Vem äger kulturarvet? Anföranden vid konferens om återföringsfrågor vid Ájtte, Svenskt Fjäll- och Samemuseum 6–8 juni 2000*. Duoddaris 20. (Ájtte, Svenskt Fjäll- och Samemuseum, 2002.)
- Edbom, G. *Samiskt kulturarv i samlingar: Rapport från ett projekt om återföringsfrågor gällande samiska föremål*. (Ájtte – Svenskt fjäll- och samemuseum, 2005.)
- Ek, I. H. *Mänskliga kvarlevor i Karolinska Institutets samlingar: En historisk översikt och inventering*. (Karolinska institutet, 2022.)
- Fabian, A. *The Skull Collectors: Race, Science, and America's Unburied Dead*. (University of Chicago, 2010.)
- Fjellström, M. *Food cultures in Sápmi: An interdisciplinary approach to the study of the heterogeneous cultural landscape of Northern Fennoscandia AD 600–1900*. (Stockholm University, 2020.)

- Franska vetenskapliga expeditionen 1838 = Franska vetenskapliga expeditionen till Spitsbergen. *Norrlands-Posten (Nore)*. 68, 71, 72, 73 (1838).
- Fforde, C., Hubert, J. & Turnbull, P. (red.). *The Dead and their Possessions: Repatriation in Principle, Policy and Practice*. (Routledge, 2002.)
- Fforde, C., McKeown, C. T. & Keeler, H. (red.). *The Routledge Companion to Indigenous Repatriation: Return, Reconcile, Renew*. (Routledge, 2020.)
- Franzén, O. *Naturalhistorikern Lars Levi Laestadius*. (Tornedalica, 1973.)
- Gaup, K. E., Jensen, I. & Pareli, L. (red.). *Bååstede: The return of Sámi cultural heritage*. (Museumsforlaget, 2021.)
- Hallström, G. Gravplatser och offerplatser i ryska lappmarken. *Rig* (1922): s. 162–192.
- Hallström, G. & Leijonhufvud, S. Några grafvar i Jukkasjärvi kyrka. *Fataburen*. 4 (1908): s. 193–207.
- Hansson, A. Kvinnan från Gransjön. *Jämten* (2013): s. 23–27.
- Hansson, A. En samisk återbegravning. *META* (2018): s. 111–125.
- Harlin, E-K. *Recalling Ancestral Voices: Repatriation of Sámi Cultural Heritage*. (Siida Sámi Museum, 2008.)
- Heinerud, J. *Rapport över återbegravning av skelett, RAÄ 195:1, Tärna socken, Storums kommun, Västerbottens län*. (Västerbottens museum, 2004.)
- Knutsen, N. M. & Posti, P. (red.). *La Recherche: En ekspedisjon mot nord – Une expedition vers le nord*. (Angelica, 2002.)
- Knutson, C. *Indigenous Archaeology in Sweden: Aligning Contract Archaeology with National and International Policies on Indigenous Heritage*. (Linnaeus University Press, 2024.)
- Kroik, Å. V. *Dihte gievrie – det vi möter i respekt: Berättelser om en sydsamisk trumma*. (Uppsala universitet, 2022.)
- Kyllingstad, J. R. *Measuring the Master Race: Physical Anthropology in Norway, 1890–1945*. (Open Book Publishers, 2014.)

- Kyllingstad, J. R. *Ekstern utredning – Fysisk-antropologisk forskning på samer, kvener og skogfinner. Del 1: Når og hvor har slik forskning funnet sted? Hvem var gjenstand for den?* (Sannhets- og forsoningskommisjonen, 2021.)
- Kyllingstad, J. R. *Ekstern utredning – Undersøkelse av fysisk antropologisk forskning på samer, kvener og skogfinner med vekt på norske myndigheters rolle. Del 2.* (Sannhets- og forsoningskommisjonen, 2022.)
- Lidén, K., Fjellström, M. & Wallerström, T. Nya resultat från Eskil Olssons Rounala-grävning 1915. I *Norrbottn 2018–2019: Arkeologi*. (Norrbottnens museum, 2019), s. 235–261.
- Ljungström, O. *Oscariansk antropologi: Etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal.* (Gidlunds, 2004.)
- Ljungström, O. Swedish Golgotha: Anders Retzius' collection of human crania at the Karolinska Institutet according to an 1862 manuscript. *Lychnos* (2014): s. 159–171.
- Lundgren, Å. *Sápmis jättinna: Sanningen om Långa lappflickan.* (Ord & visor, 2024.)
- Lundmark, L. *Stulet land: Svensk makt på samisk mark.* (Ordfront, 2008.)
- Mathisen, S. R. The three burials of Aslak Hætta and Mons Somby: Repatriation narratives and ritual performances. *Museum Worlds*. 5:1 (2017): s. 22–34.
- Meigs, J. A. Catalogue of Human Crania, in the Collection of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia. *Proceedings of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia*. 8 (1856): s. 1–112.
- Meloche, C. H., Spake, L. & Nichols, K. L. (red.). *Working with and for Ancestors: Collaboration in the Care and Study of Ancestral Remains.* (Routledge, 2021.)
- Niittyvuopio, E. 2021. Saamelaisten jäänteet ja kirkon rooli. <https://kaltio.fi/saamelaisten-jaanteet-ja-kirkon-rooli>.
- Nilsson, S. *Skandinaviska Nordens Ur-Invånare: Ett försök i komparativa etnografien och ett bidrag till människoslågtets utvecklings-historia.* (1838–1843.)

- Nordin, J. M. & Ojala, C-G. Collecting, Connecting, Constructing: Early Modern Commodification and Globalization of Sámi Material Culture. *Journal of Material Culture*. 23:1 (2018): s. 58–82.
- Nylander, E-K. *From Repatriation to Rematriation: Dismantling the Attitudes and Potentials behind the Repatriation of Sámi Heritage*. (Giellagas Institute, University of Oulu, 2023.)
- Ojala, C-G. *Sámi Prehistories: The Politics of Archaeology and Identity in Northernmost Europe*. (Uppsala University, 2009.)
- Ojala, C-G. Svenska kyrkan och samiska mänskliga kvarlevor. I Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. (Artos & Norma, 2016), s. 993–1028.
- Ojala, C-G. Mines and missions: Early modern Swedish colonialism in Sápmi and its legacies today. I Spangen, M., Salmi, A-K., Äikäs, T. & Fjellström, M. (red.). *Currents of Saami Pasts: Recent Advances in Saami Archaeology*. (Archaeological Society of Finland, 2020), s. 160–176.
- Ojala, C-G. Indigenous archaeology. I Lindroth, M., Sinevaara-Niskanen, H. & Tennberg, M. (red.). *Critical Studies of the Arctic: Unravelling the North*. (Palgrave Macmillan, 2022), s. 99–122.
- Ojala, C-G. *Insamling av mänskliga kvarlevor från Tornedalen: Rapport till Sanningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset* (ku 2020:01). (Regeringskansliet, 2022.)
- RAÄ 2023 = *Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor. Redovisning av regeringsuppdrag i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev 2023. Del 1*. (Riksantikvarieämbetet, 2023.)
- RAÄ 2024 = *Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor. Redovisning av regeringsuppdrag i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev 2023. Del 2*. (Riksantikvarieämbetet, 2024.)
- Regeringen 2022 = Återlämnande av samiska föremål och mänskliga kvarlevor. Pressmeddelande från Kulturdepartementet och Utbildningsdepartementet, 19 december 2022.
<https://www.regeringen.se/pressmeddelanden/2022/12/aterlamnande-av-samiska-foremal-och-manskliga-kvarlevor>.

- Retzius, A. *Anders Retzii samlade skrifter af ethnologiskt innehåll, utgifna af Svenska Läkare-sällskapet*. (1864.)
- Retzius, G. *Skrifter i skilda ämnen jämte några bref af Anders Retzius: Samlade och utgifna af Gustaf Retzius*. (Nordiska bokhandeln, 1902.)
- Retzius, G. Preface. I Gustaf von Düben, *Crania Lapponica*. (Norstedts, 1910).
- Ruohonen, J. Kalmistoja, kaivauksia, kallonmittausta: Fyysisen antropologian tutkimuskohteita Pohjois-Suomessa. *Faravid*. (2012): s. 57–85.
- Rydving, H. *The End of Drum-Time: Religious Change among the Lule Saami, 1670s-1740s. Second edition*. (Uppsala University, 1995.)
- Schanche, A. *Graver i ur og berg: Samisk gravskikk og religion fra forhistorisk til nyere tid*. (Davvi Girji, 2000.)
- Snickare, M. *Colonial Objects in Early Modern Sweden and Beyond: From the Kunstkammer to the Current Museum Crisis*. (Amsterdam University Press, 2022.)
- Stångberg, A. Soejvengeelle: En samisk grav i Vapsten. I Kroik, Å. V. (red.). *Efter förfädernas sed: Om samisk religion*. (Boska, 2005), s. 40–56.
- Svanberg, F. Arkeologin och rasforskningen cirka 1860–1945. I Nicklasson, P. & Petersson, B. (red.). *Att återupptäcka det glömda: Aktuell forskning om forntidens förflutna i Norden*. (Lunds universitet, 2012), s. 83–108.
- Svanberg, F. *Människosamlarna: Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950*. (Historiska museet, 2015.)
- Svestad, A. What Happened in Neiden? On the Question of Reburial Ethics. *Norwegian Archaeological Review*. 46:2 (2013): s. 194–242.
- Söderholm, N. *Den anatomiska bensamlingen vid Helsingfors universitet*. Pro gradu-avhandling, Arkeologiska institutionen. (Helsingfors universitet, 2002.)
- Tromholt, S. *Under the Rays of the Aurora Borealis: In the Land of the Lapps and the Kvæns. Volume 1*. (Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington, 1885.)

- Wallerström, T. *Kunglig makt och samiska bosättningsmönster: Studier kring Väinö Tanners vinterbyteori*. (Novus, 2017.)
- Weymarn, E. Crânes trouves en Vesterbothnie à Muonioniska, gouvernement de Norrbotten (Suède). *Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk*. 35 (1881): s. 95–98.
- Wiklund, K. B. *Rounala kyrka*. (Almqvist & Wiksell, 1916.)
- Zetterstedt, J. W. *Resa genom Umeå Lappmarker i Vesterbottens Län, förrättad år 1832*. (Två förläggare, 1980 [1833].)

Personlig kommunikation

- Anne Ingvarsson, Universitetsmuseet Gustavianum, Uppsala universitet, Uppsala.
- Olof Ljungström, Karolinska institutet, Stockholm.
- Eija Ojanlatva, Samiskt museum Siida, Aanaar/Enare.

Mänskliga kvarlevor, samlande och repatriering ur ett internationellt perspektiv

Liv Nilsson Stutz

En ny tid står för dörren¹

Den 9 augusti 2019 återfördes kvarlevorna av 25 personer till den gamla kyrkogården på Gammlplatsen i Lycksele. I 25 näveraskar fördes de den sista biten på en lång resa hem, från Historiska museet i Stockholm, och tillbaka till den sista vilan i Lycksele. De hade en gång begravts under 1600- och 1700-talen på en plats som användes för både marknad och begravning. De var samer som kom från ett stort område kring Vindel-, Ume-, och Ångermanälven. I samband med en arkeologisk undersökning hade deras kvarlevor grävts upp i början av 1950-talet under ledning av Västerbottens museum. Kvarlevorna skickades till Stockholm för analys, och tanken var att de skulle lämnas tillbaka efter att analysen var slutförd. Men så blev det inte. Det är oklart om det utfördes några analyser alls, men kvarlevorna blev kvar i Stockholm. Först 2011 återfanns en rad kartonger märkta "Lycksele" i Historiska museets magasin i Tumba. Museet vände sig till Västerbottens museum som i sin tur tog kontakt med Liksjuon Sámiensiäbrrie, Lycksele sameförening, för att fråga om de var intresserade av en hemställan.² Detta blev början på den mest om-

¹ Jag vill tacka Riksbankens Jubileumsfond som genom sitt projektbidrag FOE20-0012 finansierat projektet Ethical Entanglements. The Care for Human Remains in Museums and Research, och möjliggjort min forskning om val och värderingar i hanteringen av mänskliga kvarlevor på svenska museer.

² A. Aurelius. *Máhtsatiebmie liktemijne – Återbördande i försoning. En processbeskrivning över repatrieringen i Lycksele 2019*. (Liksjuon sámiensiäbrrie, 2019), s. 8.

fattande repatrieringen av samiska kvarlevor från svenska museer någonsin.

Återbegravningen ägde rum på den internationella urfolksdagen under intensiv mediebevakning, publika ceremonier, och tal från representanter för Sametinget, Kulturdepartementet, Svenska kyrkan och Statens historiska museer. Det har förekommit repatriering och återbegravning av samiska kvarlevor från svenska museer förr,³ men skalan på repatrieringen till Gammlplatsen visar hur Sverige nu, långt senare än många andra länder, tar steget in i en ny relation till sin kolonialhistoria. Händelsen, dess omfattning och visibilitet, kan ses som det verkliga startskottet för ett nytt förhållningssätt mellan svenska museer och Sveriges urfolk.

År 2024 återfördes kvarlevorna av Christina Larsdotter (1819–1854) från Karolinska Institutet till Malå. Liksom fallet Gammlplatsen visar det på hur nonchalant vetenskapssamhället ofta förhöll sig till människovärdet under 1800- och 1900-talen. Det visar också hur man i dag både lyfter fram och börjar ta ansvar för dessa övergrepp. Christina Larsdotter var redan under sin livstid en person som intresserade den medicinska forskningen. Hon led av en odiagnostiserad sjukdom som orsakade konstant tillväxt, vilket resulterade i att hon var ovanligt lång. Hon försörjde sig genom att visa upp sig på olika utställningar och nöjesfält där hon gick under namnet ”Långa Lappflickan” eller ”Storstina”.⁴ År 1854 insjuknade hon under en resa i England och avled i komplikationer hemma i Brännäs samma år, där hon även begravdes. Men redan 1855 grävdes hon upp igen och fördes till Karolinska Institutet i Solna där skelettet och gipsavgjutningar av hennes bäcken kom att införlivas i Anders Retzius samling. Retzius intresserade sig för morfologiska skillnader mellan olika folkgrupper och etablerade bland annat ett skallindex för att skilja på så kallade ”långskalliga” och ”kortskalliga” individer.⁵ Denna typ av forskning

³ Till exempel Souevengelle-graven, Autoklimpen, Tärna, se I.-M. Mulk. Conflicts Over the Repatriation of Sami Cultural Heritage in Sweden. *Acta Borealia*. 26:2 (2009), s. 207. DOI.org/10.1080/08003830903372092.

⁴ Att människor med ovanliga fysiska attribut visades upp, eller visade upp sig mot betalning var vanligt på olika marknader och andra tillställningar under 1800-talet. I detta sammanhang visades också urfolk ofta upp. Praktiken uppfattas i dag som ett övergrepp, men i Christina Larsdotters fall ledde det åtminstone till att hon kunde tjäna ihop pengar till ett hemman i sin hemby. För mer information, se L. Andersson Burnett. The ”Lapland Giantess” in Britain: Reading Concurrences in a Victorian Ethnographic Exhibition. I D. Brydon, P. Forsgren & G. Fur (red.). *Concurrent Imaginaries, Postcolonial Worlds. Toward revised histories*. (Brill, 2017.)

⁵ G. Retzius. The so-called North European Race of Mankind. A review of, and views on, the development of some anthropological questions. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 39 (1909), s. 284–286. DOI.org/10.2307/2843207.

var i grunden rasistisk. Insamlandet av Christina Larsdotters kvarlevor kan ses som ett övergrepp motiverat av ett "vetenskapligt" intresse för både hennes "ras" och patologi. Den rasistiskt motiverade forskning som dominerade den vetenskapliga synen på människans biologi under det sena 1800-talet och det tidiga 1900-talet förlorade så småningom sin status. Larsdotters kvarlevor föll därmed i glömska. Längre trodde man att de hade förstörts i samband med en stor brand på Karolinska Institutet 1892. Men 2022 hittades de i en låda som av misstag märkts med fel information. När man förstod att det var Christina Larsdotters kvarlevor kontaktades Malå sameby och Malå sameförening och hon fick komma hem igen 2024.⁶ För att hedra hennes minne, och för att också ta ansvar för den mörka sidan av Karolinska Institutets historia, döpte man samma år om föreläsningssalen som burit namnet Retzius till Christina Larsdotter. Gustaf och Anders Retzius entusiastiska samlare av mänskliga kvarlevor, inte minst kranier. Syftet var att studera påstådda rasskillnader. Att namnet Retzius plockas bort och ersatts av Christina Larsdotter bör ses som en viktig symbolisk gest. Det är tydligt att svensk vetenskap nu på allvar har börjat göra upp med sitt förflutna.

Repatrieringarna till Gammlplatsen och Malå markerar nu slutet på en lång tid av övergrepp på samer och samiska gravar från staten och den vetenskapliga världen. Förhoppningsvis innebär det början på en period i Sveriges forskningshistoria när vi gör upp med vårt koloniala arv och påbörjar arbetet med att bygga goda relationer mellan forskarvärlden med universitet och museer och det samiska samhället. Det förflutna bör förstås inom ramen för en kolonial syn på världen och Sápmi, där den svenska staten systematiskt tog sig friheten att kategorisera, underordna och kuva den samiska kulturen och samhället. Syftet var att kontrollera människor och resurser. Skändningen av gravar och insamlandet av samiska mänskliga kvarlevor var ett medel för att få samer att underordna sig det svenska samhället, objektifiera samer, förneka dem deras människovärde, kränka dem och deras traditioner. Det är fullt förståeligt att detta har skapat trauman och lagt grunden för en misstro mot staten, museerna och forskarna. Sverige är inte ensamt om denna historia. I de flesta koloniala sammanhang ser vi under 1800-talet och 1900-talets

⁶ A. Hammar skjöld, *Christina Larsdotter återlämnad till Malå*. Nyheter från Karolinska Institutet. (2024-05-21.) <https://nyheter.ki.se/christina-larsdotter-aterlamnad-till-mala> (hämtad 2024-09-09).

första hälft nästan identiska processer.⁷ Under den rasbiologiska eran blev kvarlevor från urfolk särskilt intressanta.⁸ De utgjorde värdefulla varor på en internationell marknad. Forskare över hela världen bytte kranier med varandra för att komplettera sina samlingar av mänsklig variation.

Samiska kvarlevor hamnade i samlingar där de inlemmades i begrepp som uttryckte ideologiska värderingar om ras, ursprung, migration, nationalism och folkhälsa. I egenskap av sin förmodade vetenskapliga tyngd kom de att påverka samhället. Det är ett komplicerat arv vi har att göra med, där legitim forskning om människans biologi och variation kom att flätas samman med rasistiska och sexistiska föreställningar. De blev till fördomsfulla tankar om olika sociala klasser som sedan ofta omsattes i politik.⁹ Ett ojämlikt samhälle gav upphov till en ojämlik vetenskapspraktik, som i sin tur förstärkte en ideologi av ojämlikhet.

På samma sätt som insamlingen av mänskliga kvarlevor var en del av en tidsanda och internationell vetenskapspraktik, är även den pågående repatrieringsrörelsen en del av ett större sammanhang. Dagens situation i Sverige präglas av en medvetenhet framvuxen ur den globala postkoloniala kritiken av vetenskap, samlande, och museipraktik. Situationen bör förstås i ljuset av detta. Genom att studera processer i länder där utvecklingen gått fortare fram än i Sverige, kan vi inspireras och lära av deras framgångar.

⁷ För en överblick av rasbiologisk forskning internationellt, se S. J. Gould. *The Mismeasure of Man*. (W. W. Norton & Company, 1996); och för exempel från svensk vetenskapshistoria se till exempel C. Hallgren. (red.). *Mänskliga kvarlevor – ett problematiskt kulturarv*. (Etnografiska museet, 2010); O. Ljungström. *Oscariansk antropologi: etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal*. (Gidlunds förlag, 2003); F. Svanberg. *Människosamlarna. Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950*. (Historiska Museet, 2015.)

⁸ Se till exempel Gould. *The Mismeasure of Man*; A. Fabian. *The Skull Collectors. Race, Science, and America's Unburied Dead* (University of Chicago Press, 2010); S. J. Redman. *Bone Rooms. From Scientific Racism to Human Prehistory in Museums* (Harvard University Press, 2016); D. Spanneman. *Skulls as curios, crania as science: Some Notes on the Collection of Skeletal Material during the German Colonial Period*. *Micronesian Journal of the Humanities and Social Sciences*. 5:1–2 (2006). <https://marshall.csu.edu.au/MJHSS/index.html>; D. H. Thomas. *Skull Wars. Kennewick Man, Archaeology, and the Battle for Native American Identity*. (Basic Books, 2000.)

⁹ För exempel på detta, se J. Terry & J. Urla (red.). *Deviant Bodies: Critical Perspectives on Difference in Science and Popular Culture*. (Indiana University Press, 1995); M. Sappol. *A Traffic of Dead Bodies. Anatomy and Embodied Social Identity in Nineteenth Century America*. (Princeton University Press, 2002.)

Repatrieringsrörelsen i ett internationellt perspektiv

Sedan 1960-talet har det förts en livlig debatt internationellt om urfolkens rätt till att återfå kontrollen över mänskliga kvarlevor och kulturföremål som samlats in, grävts upp och stulits. Kvarlevor och föremål har ofta hamnat på museer och forskningsinstitutioner i samma länder som koloniserat urfolken. Insamlandet var en del av en kolonial kultur som klassificerade dessa urfolk utifrån en världsbild och människosyn där de ofta både exotiserades och underordnades den europeiska kulturen och "rasen".¹⁰ Urfolkens krav rör inte bara kvarlevorna och föremålen själva, utan utgör en strategi för att återta rätten att definiera sin egen historia, sin egen kultur och sina egna kroppar. Det kan ses som en mänsklig rättighet och repatriering diskuteras därför ofta i dessa termer.¹¹

Efter decennier av debatt i USA blev *the Native American Graves Protection and Repatriation Act* (NAGPRA)¹² lag 1990.¹³ Man kan se NAGPRA som en modell för hur en långtgående repatrieringslagstiftning kan se ut. Den har på ett positivt sätt påverkat museer och forskare och deras arbetssätt, men kan även användas för att analysera vilka problem och utmaningar som kan uppstå när den implementeras.¹⁴ Lagen omfattar mänskliga kvarlevor, heliga föremål, föremål från gravar och kulturellt signifikanta föremål. Den reglerar både planerade och oplanerade nya fynd, samt återföring av det som redan finns i museernas samlingar. Det åläggs museerna att ta ansvar för att inventera vad de har i sina samlingar. Om något ur samlingarna kan härledas till nu levande och federalt erkända urfolksnationer (*Native American Tribes* och *Native Hawaiian Organizations*), ska museet kontakta dem och erbjuda möjligheten att återföra föremål eller kvarlevor till dem. Som en del av lagstiftningen upprättades olika former av monetärt stöd, både till museerna för

¹⁰ Thomas. *Skull Wars*, s. 11–25.

¹¹ E. Barkan. *Amending Historical Injustices. The Restitution of Cultural Property – An Overview*. I E. Barkan & R. Busch (red.), *Claiming the Stones. Naming the Bones. Cultural Property and the Negotiation of National and Ethnic Identity*. (The Getty Research Institute, 2002), s. 16; J. Friedman. *Cultural identity and Global Processes*. (Sage, 1994), s. 117.

¹² *Native American Graves Protection and Repatriation Act*. 25 U.S.C. Ch. 32. (1990.)

¹³ Redan år 1989 instiftades the National Museum of the American Indian Act. Den berör enbart samlingar på the Smithsonian's museer.

¹⁴ S. D. Ousley, W. T. Billeck & E. R. Hollinger. *Federal Repatriation Legislation and the Role of Physical Anthropology in Repatriation*. *American Journal of Physical Anthropology*. 128:S41 (2005); L. Nilsson Stutz. *Legislating Multivocality: Drawing on the NAGPRA experience*. I A. Olofsson (red.), *Archaeology of Indigenous Peoples in the North*. (Umeå universitet, 2011.)

att bekosta dessa inventeringar och till urfolksnationer som vill organisera sig för att göra sina anspråk tydliga.

Lagstiftningen omfattar enbart museer och institutioner som får federalt stöd, bara fynd på federalt ägd mark och på *Native American Reservations* och bara de amerikanska urfolksnationer som är federalt erkända. Det betyder att de urfolksnationer som inte erkänts federalt inte heller har möjlighet att ställa krav på återföring. NAGPRA reglerar heller inga internationella krav.

Under år som ledde fram till lagstiftningen fanns det en stor oro bland en del forskare, främst arkeologer och antropologer, att lagen skulle undergräva forskning om landets tidiga historia och tömma museerna. Så har det inte blivit. Den arkeologiska forskningen om Nordamerikas urfolk har fortsatt att blomstra. En rapport från 2022 uppskattar att runt 117 000 kvarlevor har identifierats med en nu levande urfolksnation och har återförts. Men det finns fortfarande omfattande samlingar på museer i USA. I september 2022 fanns det 96 000 kvarlevor som ännu inte har hanterats under NAGPRA, av dessa var 95 procent inte anknutna till en nu levande urfolksnation.¹⁵

Frågan om anknytning till en levande urfolksnation har skapat en livlig debatt under senare år och kritiserats av dem som tycker att processen går för långsamt. Det har framförts misstankar om att museer och institutioner använder sig av anknytningskravet som ett kryphål för att undvika repatriering.¹⁶ NAGPRA har sedan 2010 rekommenderat att museer konsulterar urfolksnationerna kring kvarlevor och föremål. Men det har uppfattats som otillräckligt och kritiken har lett till lagändringar. Sedan den 12 januari 2024 gäller lagändringen *Final Rule*, 43 CFR 10. Den sätter bland annat ett slutdatum för återföringsprocesserna.¹⁷ Kategorin *culturally unidentifi-*

¹⁵ Congressional Research Service. *Repatriation of Native American Remains and Cultural Items: Requirements for Agencies and Institutions*. IF12523. (2024.) <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF12523> (hämtad 2024-09-06).

¹⁶ L. Jaffe, M. Hudetz, A. Ngu & G. L. Brewer. America's Biggest Museums Fail to Return Native American Human Remains. *Pro Publica*. 2023-01-11.

<https://www.propublica.org/article/repatriation-nagpra-museums-human-remains>; M. A. Pember. New NAGPRA rules: A sea change in federal regulations. Part 1: Museums, universities begin shuttering exhibits as federal requirements change for handling remains, cultural items. *ICT News*. (2024-03-18.) <https://ictnews.org/news/new-nagpra-rules-a-sea-change-in-federal-regulations> (hämtad 2024-09-09).

¹⁷ M. A. Pember. New NAGPRA rules: "A State of Gozhoo". Part 2: Repatriation of ancestral remains and cultural items restores balance and healing to tribal communities and the rest of the world. *ICT News*. (2024-03-19.) <https://ictnews.org/news/new-nagpra-rules-a-state-of-gozhoo> (hämtad 2024-09-09).

able ("kulturellt oidentifierbara") har mjukats upp för att möjliggöra att fler kvarlevor kan återföras och att arbetet kan utföras snabbare.

Den senaste lagändringen ger också betydligt mer tyngd åt urfolksmetodologiska¹⁸ argument i identifieringsprocessen och i kunskapsproduktionen.¹⁹ Den har skärpt kraven på samtycke från berörda urfolksnationer, vilket i sin tur påverkar hanteringen på museer och i samlingar. I samband med att den nya lagändringen trädde i kraft i januari 2024 skärmades flera utställningar på museer i USA av från besökare. I skrivande stund utvecklas debatten snabbt. Det är troligt att det inom de kommande åren, på grund av lagjusteringarna, blir tal om att återföra ytterligare kvarlevor från amerikanska samlingar. Förändringen utgör ett viktigt steg för urfolksnationernas självbestämmande, men det föreligger också en risk att kvarlevor felaktigt repatrieras till urfolksnationer som de inte är relaterade till dem. Museerna får inte ha för bråttom. Kanske kan det hanteras genom det nya kravet på museerna att senast 2029 ha utfört nya gedigna inventeringar av alla samlingar.

Den kritik som ursprungligen fanns rörande NAGRA har gradvis mattats av samtidigt som en ny generation forskare och samlingsförvaltare kommit att dominera amerikansk arkeologi. De har vuxit upp med lagen som en självklar del av sin profession. Det förekommer fortfarande kritik och även en tillbakagång i synsättet inom vissa reaktionära kretsar, men den är begränsad.²⁰ Den amerikanska museivärlden och forskarvärlden har överlag accepterat repatrierings- och konsultationsprincipen. NAGPRA har blivit en grund på vilken nya

¹⁸ Begreppet urfolksmetodologi omfattar en rad olika förhållningssätt till kunskapsproduktion som inkluderar alternativa forskningsprocesser, ger stort utrymme åt traditionell kunskap, och bedrivs på ett respektfullt, relationellt och etiskt sätt. Det centrerar urfolkens kosmologi och syftar till att förstå forskningens process, teorier och kunskapsproduktion utifrån urfolkets perspektiv, behov och syften. För mer diskussion om detta, se K. Sehlin MacNeil. Vad är urfolksmetodologier? *Kulturella Perspektiv*. 23:1 (2014). DOI.org/10.54807/kp.v23.21691; L. Tuhiwai Smith. *Decolonizing Methodologies: research and Indigenous Peoples*. (Zed Books, 1999.)

¹⁹ Office of the Secretary, U.S. Department of the Interior. *Native American Graves Protection and Repatriation Act: Systematic Processes for Disposition or Repatriation of Native American Human Remains, Funerary Objects, Sacred Objects, and Objects of Cultural Patrimony*. Federal Register 88:238 (2023-12-13). Final Rule. Kodifierad i 43 CFR 10.3 (2024). <https://www.federalregister.gov/documents/2023/12/13/2023-27040/native-american-graves-protection-and-repatriation-act-systematic-processes-for-disposition-or> (hämtad 2024-09-06). Se också Pember. Part 1: Museums, universities begin shuttering exhibits as federal requirements change for handling remains, cultural items.

²⁰ E. Weiss & J. W. Springer. *Repatriation and Erasing the Past*. (University Press of Florida, 2020.) Boken skapade stor uppmärksamhet när de publicerades och fick ta emot mycket kritik, inte minst från arkeologer och biologiska antropologer vilket troligen inspirerade författaren att skriva en personlig reflektion om sina erfarenheter: E. Weiss. *On the Warpath: My Battles with Indians, Pretendians, and Woke Warriors*. (Academica Press, 2024.)

former av samarbeten mellan museivärlden och forskarvärlden å ena sidan, och USA:s urfolksnationer å den andra, kommit att växa fram. Ett exempel på detta är den utställning om urfolken på USA:s nordvästkust som invigdes på *American Museum of Natural History* i New York 2022. Utställningen är ett resultat av ett långt och nära samarbete med berörda urfolksnationer.²¹ Den är ett exempel på en utställning som inte behövt skärmas av på grund av lagändringen. Samarbeten som dessa har berikat vår kunskap, utvecklat våra metoder och lett till bättre relationer.

USA är ett av få länder som har en juridiskt bindande lagstiftning som reglerar repatriering. Ett annat exempel är Israel där judiska kvarlevor som upptäcks i samband med arkeologiska utgrävningar enligt lag återbegravs omedelbart.²² I Australien finns ingen nationell lag rörande repatriering av mänskliga kvarlevor efter landets urfolk aboriginerna och *Torres Strait Islanders*. Däremot har de en lång tradition av samarbete mellan urfolk och museer och en rad olika policydokument som stödjer denna process. De har även lagar på stats- och territorienivå som reglerar återförandet av nyligen funna mänskliga kvarlevor.²³ Även här finns en längre erfarenhet än i Sverige och detta har påverkat forskningens relation till Australiens urfolk.²⁴ Australien har som stat länge varit aktiv i internationella repatrieringar. Det gäller också Sverige där bland annat Lunds universitets historiska museum, Karolinska Institutet och Etnografiska museet har varit delaktiga. Repatriering förblir ett viktigt redskap men många utmaningar kvarstår i arbetet att läka sårn orsakade av kolonialismen.²⁵

Många mänskliga kvarlevor som samlades in under 1800-talet och i början av 1900-talet har hamnat på museer och i samlingar i andra

²¹ S. Huntington. New NAGPRA rules: "We have an obligation to change". Part 3: Native curators offer a model for future Indigenous exhibits. *ICT News*. (2024-03-20.) <https://ictnews.org/news/new-nagpra-rules-we-have-an-obligation-to-change> (hämtad 2024-09-09).

²² Y. Nagar. Bone reburial in Israel: legal restrictions and methodological implications. I C. Fforde, J. Hubert & P. Turnbull (red.). *The Dead and their Possessions. Repatriation in principle, policy and practice*. (Routledge, 2002.)

²³ M. Pickering. *A Repatriation Handbook. A guide to repatriating Australian Aboriginal and Torres Strait Islander Ancestral Remains*. (National Museum of Australia Press, 2020.)

²⁴ P. Turnbull. Indigenous Australian people, their defence of the dead and native title. I C. Fforde, J. Hubert & P. Turnbull (red.). *The Dead and their Possessions. Repatriation in principle, policy and practice*. (Routledge, 2002); M. Aird. Developments in the repatriation of human remains and other cultural items in Queensland, Australia. I C. Fforde, J. Hubert & P. Turnbull (red.). *The Dead and their Possessions. Repatriation in principle, policy and practice*. (Routledge, 2002.)

²⁵ P. Turnbull. International Repatriations of Indigenous Human Remains and Its Complexities: the Australian Experience. *Museum & Society*. 18:1 (2020). DOI.org/10.29311/mas.v18i1.3246.

länder. På svenska museer finns till exempel kvarlevor från Europa, Afrika, Asien, Nordamerika och Australien. Det finns ingen bindande lagstiftning som reglerar hur dessa ska hanteras och eventuellt repatrieras. FN:s urfolksdeklaration ILO 169 (som Sverige inte ratificerat) och UNDRIP (som Sverige har förbundit sig att följa)²⁶ ger stöd för dessa processer, liksom ICOM:s (International Council of Museums) etiska riktlinjer. UNDRIP och ICOM:s riktlinjer är generellt hållna och inte juridiskt bindande.²⁷ Internationella repatrieringar bygger därför i hög grad på välvilja från museernas sida och förutsätter att de alls prioriterar detta arbete. Från ett urfolksperspektiv kan det vara svårt att veta hur man kan få tag på information om vad som finns i museernas samlingar och vilken administrativ väg som ska tas i respektive land. En annan utmaning med internationella konventioner och riktlinjer är att de tenderar att vara mellanstatliga. Det innebär att urfolksnationer blir beroende av den eller de nationalstat(er) inom vars gränser de lever.

Under de senaste åren har diskussionen kring museer, samlingar och kunskapsproduktion kring urfolkens kultur och historia blivit alltmer central även inom den internationella museivärlden där dekoloniseringsdiskussioner blivit allt vanligare.²⁸ Internationella erfarenheter visar både på bredden av fenomenet och på ett ökat stöd inom akademien och museivärlden. Att lämna tillbaka förfäders och förmödrars kvarlevor, kan självklart aldrig radera de trauman som kolonisationen orsakat människor i generationer. Men det är ett redskap för att synliggöra dessa övergrepp och en möjlig utgångspunkt för försoning. Ur mottagararnas perspektiv kan repatrieringen innebära att man ges möjlighet att ge sina förfäder och förmödrar en begrav-

²⁶ ILO Convention 169 är juridiskt bindande, till skillnad från UNDRIP som inte är det, även om det har ett stort värde som stöttande av urfolksnationers rättigheter, se P. B. Larsen & J. Gilbert. Indigenous rights and the ILO Convention 169: learning from the past and challenging the future. *International Journal of Human Rights* 24:2–3 (2020). DOI.org/10.1080/13642987.2019.1677615.

²⁷ L. Nilsson Stutz. Between Objects of Science and Lived Lives. The legal liminality of old human remains in museums and research. *International Journal of Heritage Studies*. 29:10 (2023). DOI.org/10.1080/13527258.2023.2234350.

²⁸ Se till exempel D. Hicks. *The Brutish Museums: The Benin Bronzes, Colonial Violence and Cultural Restitution*. (Pluto Press, 2020); A. Wali & R. K. Collins. Decolonizing Museums: Toward a Paradigm Shift. *Annual Reviews in Anthropology*. 52 (2023).

DOI.org/10.1146/annurev-anthro-052721-040652; A. Lonetree. Decolonizing Museums, Memorials, and Monuments. *The Public Historian*. 43:4 (2021). DOI.org/10.1525/tph.2021.43.4.21; B. Macdonald. Pausing, Reflection, and Action: Decolonizing Museum Practices. *Journal of Museum Education*. 47:1 (2022). DOI.org/10.1080/10598650.2021.1986668; C. E. Ariese & M. Wróblewska. *Practicing Decoloniality in Museums. A Guide with Global Examples*. (Amsterdam University Press, 2022.)

ning som överensstämmer med ens kultur och religion. Men det kan också vara ett sätt för urfolk att återta rätten och kontrollen över sitt kulturarv, genom att till exempel placera kvarlevorna på sina egna museer och få kontroll över hur de kan användas i forskning.

Ett exempel på detta ser vi i *Utimut*, repatrieringsprocessen från Danmark till det Grönländska självstyret undertecknat 1983 och med start för processen den 1 januari 1984.²⁹ I det fallet överfördes ägandet av de mänskliga kvarlevorna till Grönland, som i sin tur valde att den övervägande majoriteten kvarlevor skulle stanna kvar i lokalerna som var anpassade för forskning och bevarande i Köpenhamn.

Norge har gått en annan väg. I samband med de etiska diskussionerna om forskning på de samiska kvarlevorna i de *Schreinerske samlingarna* vid universitetet i Oslo inrättades 2008 *Skjelettutvalget*, en nationell tvärvetenskaplig forskningsetisk rådgivande kommitté med inriktning på forskning på mänskliga kvarlevor. Kommittén består av tio specialister från en rad olika vetenskapliga discipliner och en lekman. En av medlemmarna ska ha en bakgrund i forskning om samisk kultur. Här har ingen fullständig repatriering ännu skett, men däremot har det skapats strukturer som tydligt inkluderar samiska perspektiv i den forskningsetiska bedömningsprocessen av all forskning som bedrivs på mänskliga kvarlevor. Det har även utarbetats nya forskningsetiska riktlinjer.³⁰

I USA och Australien har museer och forskare som hanterat repatrieringsprocessen ofta funnit möjligheter att samarbeta med urfolksnationer i både utställningar och i forskning. Det har varit till gagn för alla parter. Forskning har kunnat visa att repatrieringspro-

²⁹ B. Grønnow & E. Lund Jensen. *Utimut: Repatriation and Collaboration between Denmark and Greenland*. I M. Gabriel & J. Dahl (red.). *Utimut: Past Heritage – Future Partnerships. Discussions on Repatriation in the 21st Century*. (International Work Group for Indigenous Affairs & The Greenland National Museums and Archives, 2008); M. Gabriel. The return of cultural heritage from Denmark to Greenland. *Museum International*. 61:1–2 (2009). DOI.org/10.1111/j.1468-0033.2009.01664.x; D. Thorleifsen. Preface. I M. Gabriel & J. Dahl (red.). *Utimut: Past Heritage – Future Partnerships. Discussions on Repatriation in the 21st Century*. (International Work Group for Indigenous Affairs and the Greenland National Museums and Archives, 2008). Det är relevant att också nämna att under perioden 2012–2019 ägde den likande Bååstedeprocessen rum i Norge där delar av de samiska samlingarna från Kulturhistorisk Museum i Oslo och Norsk Folkemuseum överlämnades till sex samiska museer i Norge. Denna process omfattade dock inte mänskliga kvarlevor utan enbart föremål.

³⁰ De nasjonale forskningsetiske komiteene. *Veileder ved funn av menneskelige levninger*. (2018.) <https://www.forskningsetikk.no/retningslinjer/menneskelige-levninger/veileder-ved-funn-av-menneskelige-levninger/> (hämtad 2024-09-09); De nasjonale forskningsetiske komiteene. *Forskningsetisk veileder for forskning på menneskelige levninger*. (2022.) <https://www.forskningsetikk.no/retningslinjer/menneskelige-levninger/forskningsetisk-veileder-for-forskning-pa-menneskelige-levninger/> (hämtad 2024-09-09).

cessen kan vara ett pedagogiskt redskap där museer och institutioner som gått in i processen ökar sin kompetens.³¹ Genom att ge urfolks-ontologi, urfolkens traditionella kunskap om dess historia, ursprung, och sammanhang, en central plats i processen får samlingsförvaltare, museipedagoger, och forskare en möjlighet till professionell utveckling. Genom processerna ökar förståelsen för det omgivande samhällets behov, vilket gagnar museernas arbete som demokratiska och inkluderande institutioner i vår samtid. Repatrieringsprocesser kan alltså vara meningsfulla, viktiga och utvecklande även för museerna.

Men repatriering är inte okomplicerat. Processen är oåterkallelig och innebär ofta att tolkningsprocesserna måste avslutas. Detta kan medföra risker, vars framtida konsekvenser är svåra att överblicka. Anspråken i sig inkluderar också en viss risk för essentialism, att vissa egenskaper inte går att förändra, och en exklusivitet som kan diskuteras i relation till mer inkluderande kulturarvssamtal.³² Konflikterna kring de så kallade oidentifierbara kvarlevorna i USA är en tydlig illustration av detta. Eftersom repatrieringsprocessen är permanent är det viktigt att det blir så rätt som möjligt. Att veta vem som är den rätta mottagaren är inte alltid självklart, särskilt inte om det finns olika syn på detta inom eller mellan urfolksgrupper. Situationen kan försvåras då generationer av trauma undergrävt förtroendet mellan urfolk och stat, och där det som uppfattas som försiktighet på forskarsidan, tolkas som obstruktion från urfolkssidan. Här blir det tydligt att just förtroendet mellan alla parter är av yttersta värde, och att det är staten och dess institutioner som måste göra sig förtjänt av detta. Internationellt, där bara stater kan ställa krav på varandra, kan det uppstå problem när en stat, som förtrycker sina urfolk, är den part med vilken man ska förhandla. Men det finns ytterligare utmaningar, inte minst med dagens teknologiska möjligheter. Hur definierar vi mänskliga kvarlevor i dag och i framtiden? Var drar vi gränsen? Är det bara ben, mjukdelar, hår och blod? Eller

³¹ J. Anderson, & S. Atalay. Repatriation as Pedagogy. *Current Anthropology*. 64:6 (2023). DOI.org/10.1086/727786.

³² L. Nilsson Stutz. Archaeology, Identity, and the Right to Culture. *Anthropological perspectives on repatriation. Current Swedish Archaeology*, s. 15–16 (2007/2008). DOI.org/10.37718/CSA.2008.09; L. Nilsson Stutz. Caught in the Middle. An archaeological perspective on repatriation and reburial. I M. Gabriel & J. Dahl. (red.). *Utimut: Past Heritage – Future Partnerships. Discussions on Repatriation in the 21st Century*. (International Work Group for Indigenous Affairs & The Greenland National Museums and Archives, 2008); L. Nilsson Stutz. Claims to the Past. A Critical View of the Arguments Driving Repatriation of Cultural Heritage and Their Role in Contemporary Identity Politics. *Journal of Intervention and Statebuilding*. 7:2 (2013). DOI.org/10.1080/17502977.2012.714243.

finns människan också i den data som genereras och reproduceras med till exempel DNA-analys teknik, eller genom CT scanning och 3D-rekonstruktioner?³³ Vem får ”äga” denna data och hur ska den förvaltas?

Dessa utmaningar påminner om de diskussioner som förts om etnografiska fotografier.³⁴ Här kommer samarbeten med urfolksgrupper att bli en central del i den gemensamma utvecklingen av en ny professionell etik för hållbara relationer och samhällen. Museer bör också kritiskt granska sitt eget agerande även under en ”lyckad” repatrieringsprocess. Många gånger uppmärksammar de sitt eget deltagande i medier, i föreläsningar och i marknadsföringen av sin verksamhet genom bilder på människor iförda vackra traditionella dräkter och i meningsfulla ritualer. Här är det viktigt att agera på ett sätt som inte medvetet eller omedvetet approprierar processen för att framställa sig själva i god dager.³⁵

Mänskliga kvarlevor på svenska museer

Fram tills nyligen ansågs samlingar av mänskliga kvarlevor generellt som något oproblematiskt i den svenska museivärlden. Till skillnad från exempelvis museer i USA är nordiska museer ofta generösa med att ställa ut mänskliga kvarlevor, och uppdraget att bevara och tillgängliggöra samlingarna överskuggar ofta andra intressen.³⁶ En anledning till detta är troligen att den stora majoriteten av kvarlevor på svenska museer kommer från lagligt reglerade arkeologiska under-

³³ För en diskussion om DNA, se M. Masterton. *Duties to Past Persons: Moral Standing and Posthumous Interests of Old Human Remains*. Doktorsavhandling. (Uppsala universitet, 2010). <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aau%3Adiva-122508> Se också G. Robbins Schug, K. Killgrove, A. Atkin & K. Baron. 3D Dead: Ethical Considerations in Digital Human Osteology. *Bioarchaeology International*. 4:3–4 (2021).

DOI.org/10.5744/bi.2020.3008; L. Nilsson Stutz. The Suspended Subject. Exploring the materiality and virtuality of human remains in collections and research. I C. Antenhof, E. Gruber & A. Zerfaß (red.). *Materiality and Virtuality. Entanglements of Material and Virtual Worlds in Medieval and Early Modern Material Culture*. (Winter Verlag. In Press, 2026.)

³⁴ V. P. Lehtola. Our histories in the photographs of the others: Sámi approaches to visual materials in archives. *Journal of Aesthetics & Culture*. 10:4 (2018). DOI.org/10.1080/20004214.2018.1510647.

³⁵ Detta diskuterades redan 2005 av Philip Batty som en from av ”White Redemption”, se P. Batty. White Redemption Rituals. Repatriating Aboriginal Secret-Sacred Objects. *Arena*. 23 (2005). <https://search.informit.org/DOI/10.3316/informit.813863272144287>.

³⁶ L. Nilsson Stutz. To Gaze Upon the Dead. The Exhibition of Human Remains as Cultural Practice and Political Process in Scandinavia and the USA. I H. Williams & M. Giles (red.). *Archaeologists and the Dead. Mortuary Archaeology and Contemporary Society*. (Oxford University Press, 2016.)

sökningar.³⁷ De associeras ofta till en majoritetsbefolkning för vilka det museala berättandet och bevarandet är en del av en allmänt accepterad och högt värderad praktik.³⁸ Svensk förhistoria och historia har länge skrivits utifrån ett mer eller mindre uttalat nationalistiskt förhållningssätt. För majoritetsbefolkningen har det inneburit att man sett tillbaka på stenåldersmänniskorna som avlägsna släktingar att identifiera sig med. I dag vet vi att detta bara är en chimär. Även om det nationalistiska narrativet till stor del är en propagandaprodukt från det sena 1800- och tidiga 1900-talet, så har det ändå blivit till en oreflekterad realitet för många.³⁹ I dessa museala narrativ har den samiska historien och förhistorien ofta osynliggjorts.⁴⁰

För de flesta svenskar är ett besök på en förhistorisk eller historisk utställning på ett svenskt museum ett möte med vad de identifierar som sin egen historia, berättad inom ramen för den egna kulturen. Mötet med mänskliga kvarlevor blir ofta ett sätt att komma närmare människan i det förflutna. Att ställa ut mänskliga kvarlevor uppfattas som intressant, värdefullt och till och med känslomässigt berikande. Det anses kunna genomföras på ett respektfullt sätt. Detta förhållningssätt står i kontrast till hur urfolk ser på samma sak. De har blivit fråntagna rätten att berätta sin historia i dessa sammanhang och bestulna på sitt kulturarv. Deras historia har dessutom osynliggjorts i utställningarna. Denna kontrast mellan hur majoritetsbefolkning och urfolk upplever ett museibesök, och i förlängningen museerna som statliga institutioner, bör ses i sitt kulturella och politiska sammanhang. På svenska museer har det länge saknats förståelse för detta. Rutiner, regler och praktik har varit anpassade efter majoritetsbefolkningens kultur och värderingar och efter vetenskapens behov.

Synen på hantering av mänskliga kvarlevor på museer och i forskning har förändrats som ett resultat av de internationella debatterna

³⁷ Detta avser arkeologiska undersökningar som är tillståndsgivna av länsstyrelsen i enlighet med kulturmiljölagen, oftast i samband med att ett område ska exploateras av en annan aktör.

³⁸ Nilsson Stutz. *To Gaze Upon the Dead*.

³⁹ Detta är generellt ett mönster i Norden, och stora delar av Europa, även om det är Sverige som diskuteras här mer specifikt.

⁴⁰ Mulk. *Conflicts Over the Repatriation of Sami Cultural Heritage in Sweden*; M. Spangen. *Without a trace? The Sámi in the Swedish History Museum*. *Nordisk Museologi*. 2 (2015). DOI.org/10.5617/nm.3045; C.-G. Ojala. *Insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen under 1800-tal och tidigt 1900-tal*. (Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalais, 2022), s. 39–41. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1701438/FULLTEXT01.pdf> (hämtad 2024-09-09). Som kontrast kan man dock lyfta fram att den nya permanenta utställningen "Nordbor" på Nordiska museet, som invigdes i februari 2024, på ett mer systematiskt och kontinuerligt sätt synliggör den samiska kulturen.

om repatriering och dekolonisering. Därmed har också synen på mänskliga kvarlevor på museer i Sverige förändrats. Utöver kvarlevor från reglerade svenska arkeologiska undersökningar förekommer det mänskliga kvarlevor från utgrävningar i andra länder, kvarlevor som samlats in i koloniala sammanhang både i Sverige och utomlands, och anatomiska och patologiska samlingar som ofta består av kvarlevor av människor som levt ett liv i utsatthet. Många av dessa samlingar är historiska, och har ibland fördelats till historiska museer då de förlorat sitt värde som till exempel medicinskt forskningsmaterial.⁴¹ Bland dessa problematiska samlingar finns också samiska kvarlevor som samlades in av olika forskare och av representanter för kyrkan i rasbiologiska syften.⁴² Den nya medvetenheten har medfört att innehavet av urfolks kvarlevor numera ofta anses vara oetiskt. Många kvarlevor har plockats bort från utställningar. Majoriteten bevaras nu i magasin, beforskas ytterst sällan, men omhändertas i linje med museernas uppdrag om bevarande. Det har skapat nya utmaningar för svenska museer. Hur hanterar man detta arv i dag?

Ett första steg har varit att ta reda på vad som finns på svenska museer. År 2005 gav regeringen fyra museimyndigheter och fem universitet uppdraget att inventera sina samlingar av mänskliga kvarlevor med fokus på världens urfolk. Tio år senare fick Statens historiska museer i samarbete med Statens museer för världskultur uppdraget att redovisa en kunskapsöversikt om mänskliga kvarlevor vid svenska museer, vilket resulterade i en rapport.⁴³ I den redogörs för vilka museer som har mänskliga kvarlevor i sina samlingar och hur många av dessa som har kvarlevor från urfolk. I rapporten framgår att det fanns samiska kvarlevor på minst elva museer.⁴⁴ År 2020 publicerade Riksantikvarieämbetet två stöddokument som utarbetats för

⁴¹ J. Bergman. Aktuellt om anatomiska samlingen vid Lunds universitet. *Ale*. 4 (2022); J. Bergman. *Samiska mänskliga kvarlevor och gipsavgjutningar i Lunds universitets anatomiska samling*. (Historiska museet vid Lunds universitet, 2022.) <https://www.historiskamuseet.lu.se/sites/luhm.lu.se/files/2022-06/Samiska%20mänskliga%20kvarlevor%20och%20gipsavgjutningar%20i%20Lunds%20universitets%20anatomiska%20samling.pdf> (hämtad 2024-09-09); H. Frantzén. *Kroppar i förvandling. Obstetriska och embryologiska samlingar vid Uppsala universitet, ca 1830–1930*. Doktorsavhandling. (Uppsala universitet, 2022.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aau%3Adiva-461122>.

⁴² D. Sjögren. The Sami and the Church as an Authority. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *The Sami and the Church of Sweden. Results from a White Paper Project* (Gidlunds förlag, 2018).

⁴³ L. Drenzel, L. Gustafsson Reinius, K. Hauptman, L. Hejll & F. Svanberg. *Mänskliga kvarlevor vid offentliga museer*. (Statens Historiska Museer, 2016.) <https://historiska.se/wp-content/uploads/2016/05/FoU-Rapport-15.pdf> (hämtad 2024-09-09).

⁴⁴ Drenzel m.fl. *Mänskliga kvarlevor vid offentliga museer*, s. 15.

att ge vägledning till museer i arbetet med att utveckla rutiner för deras hantering⁴⁵ av mänskliga kvarlevor och i deras arbete med repatriering.⁴⁶ Dessa dokument är mycket generellt hållna för att ge möjlighet för varje enskilt museum att etablera arbetssätt som passar deras förhållanden och samlingar. Dessa initiativ är tydliga tecken på att svensk museipraktik är mitt uppe i en förändringsfas. I den svenska forskardebatten syns fortfarande en viss polarisering i frågan. En del forskare anser att hanteringen av mänskliga kvarlevor i huvudsak är en angelägenhet för forskningen och att den traditionella hanteringen därför är oproblematisk⁴⁷, medan andra hävdar att forskarvärlden måste utveckla sitt förhållningssätt i frågan.⁴⁸

För att undersöka hur samlingsförvaltare på svenska museer förhåller sig till de förändringar som nu sker har jag inom ramen för ett forskningsprojekt kartlagt deras attityder och värderingar kring mänskliga kvarlevor.⁴⁹ Underlaget består av enkäter och djupintervjuer med samlingsförvaltare på museer över hela Sverige. Projektet utgår från en teoretisk modell som fastslår att mänskliga kvarlevor inte är neutrala objekt utan ständigt rör sig i ett spektrum mellan att vara vetenskapliga objekt och levda liv. Var vi uppfattar att de befinner sig beror på en rad olika faktorer. Det kan gälla bevaringsgrad, hur mycket kunskap vi har om dem, till vem vi är, våra värderingar och empatiska förmåga.⁵⁰ I intervjuerna framkommer att det finns en mer eller mindre uttalad ambivalens i relationen till just mänskliga kvarlevor.

Många samlingsförvaltare reflekterar mycket nyanserat kring att mänskliga kvarlevor inte är och inte bör behandlas som alla andra museimaterial. De ger ofta uttryck för detta i hur de talar om en del av de kvarlevor som finns i samlingarna. Det kan vara i form av personliga tankar och reflektioner kring vad som görs för att de ska få

⁴⁵ Riksantikvarieämbetet. *God samlingsförvaltning. Stöd i hantering av mänskliga kvarlevor i museisamlingar*. (Riksantikvarieämbetet 2020.) <https://www.raa.se/app/uploads/2020/02/Hantering-av-maenskliga-kvarlevor.pdf> (hämtad 2024-09-09).

⁴⁶ Riksantikvarieämbetet. *God samlingsförvaltning. Stöd för museer i återlämnandeärenden*. (Riksantikvarieämbetet, 2020). <https://www.raa.se/app/uploads/2020/02/Stod-for-museer-i-aterlamnandearenden.pdf> (hämtad 2024-09-09).

⁴⁷ C. Ahlström Arcini. Historien blir fattig utan skelett. *Forskning & Framsteg*. (2022-05-05.) <https://fof.se/artikel/2022/5/historien-bli-fattig-utan-skelett/> (hämtad 2024-09-09).

⁴⁸ L. Nilsson Stutz & J. Geber. "Att återlämna kvarlevor kan berika forskningen". *Forskning & Framsteg* (2022-05-17). <https://fof.se/artikel/2022/6/att-aterlamna-kvarlevor-kan-berika-forskningen/> (hämtad 2024-09-09).

⁴⁹ Projektet heter Ethical Entanglements. The Care for Human Remains in Museums and Research och är finansierat av Riksbankens Jubileumsfond (FOE20-0012).

⁵⁰ Modellen presenteras i Nilsson Stutz. *Between Objects of Science and Lived Lives*.

”vara i fred” eller inte missbrukas i olika syften. Intervjumaterialet erbjuder därmed en kontrast till utbredda föreställningar om att forskare och samlingsförvaltare som arbetar med mänskliga kvarlevor saknar empati och inte har någon förståelse för urfolkens krav. Det visar också på en större medkänsla och känslomässig beredskap i hanteringen av mänskliga kvarlevor än vad museernas rutiner, blanketter och informationsblad om samlingar och beredning av ärenden uttrycker. Om museerna ännu tydligare skulle ta vara på den emotionella intelligens som finns bland deras medarbetare skulle förutsättningarna för ömsesidig förståelse och tillit kunna öka när rutiner för repatrieringsärenden och samarbeten utarbetas.

Lärdomar och vägar framåt

Insamling, forskning och museipraktiker som rör svensk kolonialism i Sápmi är en del av vår gemensamma historia. De som en gång samlade in och studerade dessa kroppar och kvarlevor finns inte längre, men alla vi som arbetar på svenska museer och med svensk historia och arkeologi lever i deras skugga. Även om vi inte delar deras värderingar ligger det nu på oss att ta ansvar för detta mörka kulturarv. När vi nu står inför en förändring i vår relation till samlingarna och till de människor som berörs har vi en möjlighet att göra rätt, men för det krävs insikt och resurser.

Insikterna kan vi få genom att lära oss av internationella erfarenheter och av varandra. Det viktigaste vi kan ta med oss från de internationella erfarenheterna är att repatriering handlar om att bygga relationer och skapa tilltro. Att det inte är en process som hotar forskningen, utan tvärtom kan skapa nya spännande förutsättningar och möjligheter genom samarbete och ömsesidigt lärande. Detta bygger på ömsesidig tilltro. För att åstadkomma det bör museer och forskare lyhört fortsätta arbetet mot ökad transparens, samarbete och försoning med det samiska samhället. Men det arbete som krävs kommer inte att vara gratis. Här har den svenska staten, som huvudman för dessa samlingar, ett ansvar att skjuta till de resurser som kommer att krävas för att göra detta bra.

Nedan följer en lista på konkreta förslag där den svenska staten bör skjuta till resurser för att skapa goda förutsättningar för en bättre hantering av mänskliga kvarlevor från urfolk på sina museer. Listan

kan ge bättre förutsättningar för svenska samer att få inflytande över hanteringen av samiska kvarlevor.

Insatser på statlig nivå:

- Det bör upprättas en fond med medel som kan sökas av samebyar och sameföreningar för att bekosta efterforskningsarbetet kring kvarlevor på museer i Sverige och utomlands.
- Den svenska staten bör anställa eller knyta till sig specialutbildad personal, helst en person som identifierar sig som same, på kulturdepartementet. Den bör få ansvar för att representera svenska samer i internationella repatrieringsärenden där förhandlingen enligt regelverket är mellanstatligt.
- Alla museer i Sverige bör tilldelas resurser som möjliggör
 1. ett gediget inventeringsarbete av samlingarna av mänskliga kvarlevor inklusive proveniensforskning
 2. skapande av enhetliga etiska databaser
 3. stöd till etikprövning
 4. ett program för att proaktivt ta kontakt med urfolk vars kvarlevor man har i sina samlingar
 5. kontinuerlig konsultation och hållbart samarbete med samiska representanter i samband med utställningar och pedagogisk verksamhet av samlingar med samiskt innehåll.
- Den svenska staten bör överväga att inrätta och finansiera verksamheten av ett interdisciplinärt etiskt råd likt *Skjelettutvalget* i Norge.

Parallellt med statliga insatser bör museerna arbeta vidare med fortbildning inom etik, repatriering och urfolksmetoder. Här bör museerna ta vara på och värdera den nyanserade emotionella kompetens som ofta redan finns hos medarbetarna. Det kommer att vara viktigt att ha en vital och levande diskussion om dessa frågor framöver, inte minst för att bemöta ny digital teknik och nya forskningsmetoder som skapar nya möjligheter och nya utmaningar.

Repatriering kommer alltid att innebära att ett visst vetenskapligt värde går förlorat, men hela tanken med repatriering bygger på att vi accepterar detta som ett pris vi är villiga att betala för bättre rela-

tioner i samhället. Svenska museer kan lära sig av den amerikanska erfarenheten att det är viktigt att arbeta proaktivt och transparent. Diskussionen i USA om de oidentifierbara kvarlevorna bör vara en påminnelse om att brist på tillit kan skapa fortsatta problem och konflikter. Det ligger nu på museerna och forskarsamhället att ta första steget. Det är statens ansvar att skjuta till de nödvändiga medel det kommer att kosta. Om vi inte gör detta viktiga arbete nu, kan såren som börjat läka rivas upp igen och förtroendet raseras. Det kan vi inte riskera.

Referenser

Litteratur

- Ahlström Arcini, C. Historien blir fattig utan skelett. *Forskning & Framsteg*. (2022-05-05.) <https://fof.se/artikel/2022/5/historien-bli-fattig-utan-skelett/> (hämtad 2024-09-09).
- Aird, M. Developments in the repatriation of human remains and other cultural items in Queensland, Australia. I Fforde, C., Hubert, J. & Turnbull, P. (red.). *The Dead and their Possessions. Repatriation in principle, policy and practice*. (Routledge, 2002), s. 303–311.
- Anderson, J. & Atalay, S. Repatriation as Pedagogy. *Current Anthropology*, 64:6 (2023): s. 670–691. DOI.org/10.1086/727786.
- Andersson Burnett, L. The "Lapland Giantess" in Britain: Reading Concurrences in a Victorian Ethnographic Exhibition. I Brydon, D, Forsgren, P. & Fur G. (red.). *Concurrent Imaginaries, Post-colonial Worlds. Toward revised histories*. (Brill, 2017), s. 123–143.
- Ariese, C. E. & Wróblewska, M. *Practicing Decoloniality in Museums. A Guide with Global Examples*. (Amsterdam University Press, 2022.)
- Aurelius, A. *Máhtsatiebmie liktemijne – Återbördande i försoning. En processbeskrivning över repatrieringen i Lycksele 2019*. (Liksjuon sámienšábrrie, 2019.)
- Barkan, E. Amending Historical Injustices. The Restitution of Cultural Property – An Overview. I Barkan, E. & Busch, R. (red.). *Claiming the Stones. Naming the Bones. Cultural Property and the Negotiation of National and Ethnic Identity*. (The Getty Research Institute, 2002), s. 16–46.
- Batty, P. White Redemption Rituals. Repatriating Aboriginal Secret-Sacred Objects. *Arena*. 23 (2005): s. 29–36.
<https://search.informit.org/DOI/10.3316/informit.813863272144287>.
- Bergman, J. Aktuellt om anatomiska samlingen vid Lunds universitet. *Ale*. 4 (2022): s. 44–46.
https://lup.lub.lu.se/search/files/134398236/ale_4_2022_s44_46_bergman.pdf (hämtad 2025-12-02).

- Bergman, J. *Samiska mänskliga kvarlevor och gipsavgjutningar i Lunds universitets anatomiska samling*. (Historiska museet vid Lunds universitet, 2022.)
<https://www.historiskamuseet.lu.se/sites/luhm.lu.se/files/2022-06/Samiska%20mänskliga%20kvarlevor%20och%20gipsavgjutningar%20i%20Lunds%20universitets%20anatomiska%20samling.pdf> (hämtad 2024-09-09).
- De nasjonale forskningsetiske komiteene. *Veileder ved funn av menneskelige levninger*. (2018.)
<https://www.forskningsetikk.no/retningslinjer/menneskelige-levninger/veileder-ved-funn-av-menneskelige-levninger/> (hämtad 2024-09-09).
- De nasjonale forskningsetiske komiteene. *Forskningsetisk veileder for forskning på menneskelige levninger*. (2022.)
<https://www.forskningsetikk.no/retningslinjer/menneskelige-levninger/forskningsetisk-veileder-for-forskning-pa-menneskelige-levninger/> (hämtad 2024-09-09).
- Drenzel, L., Gustafsson Reinius, L., Hauptman, K., Hejll, L. & Svanberg, F. *Mänskliga kvarlevor vid offentliga museer. En kunskapsöversikt*. (Statens Historiska Museer, 2016.)
<https://historiska.se/wp-content/uploads/2016/05/FoU-Rapport-15.pdf> (hämtad 2024-09-09).
- Fabian, A. *The Skull Collectors. Race, Science, and America's Unburied Dead*. (University of Chicago Press, 2010.)
- Frantzén, H. *Kroppar i förvandling. Obstetriska och embryologiska samlingar vid Uppsala universitet, ca 1830–1930*. Doktorsavhandling. (Uppsala universitet, 2022.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Auu%3Adiva-461122>.
- Friedman, J. *Cultural identity and Global Processes*. (Sage, 1994.)
- Gabriel, M. The return of cultural heritage from Denmark to
DOI.org/10.1111/j.1468-0033.2009.01664.x.
- Gould, S. J. *The Mismeasure of Man*. (W. W. Norton & Company, 1996.)

- Grønnow, B. & Lund Jensen, E. Utimut: Repatriation and Collaboration between Denmark and Greenland. I Gabriel, M. & Dahl, J. (red.). *Utimut: Past Heritage – Future Partnerships. Discussions on Repatriation in the 21st Century*. (International Work Group for Indigenous Affairs & The Greenland National Museums and Archives, 2008), s. 180–191.
- Hallgren, C. (red.). *Mänskliga kvarlevor – ett problematiskt kulturarv*. (Etnografiska museet, 2010.)
- Hicks, D. *The Brutish Museums: The Benin Bronzes, Colonial Violence and Cultural Restitution*. (Pluto Press, 2020.)
- Huntington, S. New NAGPRA rules: "We have an obligation to change". Part 3: Native curators offer a model for future Indigenous exhibits. *ICT News*. (2024-03-20.)
<https://ictnews.org/news/new-nagpra-rules-we-have-an-obligation-to-change> (hämtad 2024-09-09).
- Jaffe, L., Hudetz, M., Ngu, A. & Brewer, G. L. America's Biggest Museums Fail to Return Native American Human Remains. *Pro Publica*. (2023-01-11.)
<https://www.propublica.org/article/repatriation-nagpra-museums-human-remains> (hämtad 2025-12-02).
- Larsen, P. B. & Gilbert, J. Indigenous rights and the ILO Convention 169: learning from the past and challenging the future. *International Journal of Human Rights*. 24:2–3 (2020): s. 83–93.
DOI.org/10.1080/13642987.2019.1677615.
- Lehtola, V.-P. Our histories in the photographs of the others: Sámi approaches to visual materials in archives. *Journal of Aesthetics & Culture*. 10:4 (2018): s. 1–13.
DOI.org/10.1080/20004214.2018.1510647.
- Ljungström, O. *Oscariansk antropologi: etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal*. (Gidlunds förlag, 2003.)
- Lonetree, A. Decolonizing Museums, Memorials, and Monuments. *The Public Historian*. 43:4 (2021): s. 21–27.
DOI.org/10.1525/tph.2021.43.4.21.
- Macdonald, B. Pausing, Reflection, and Action: Decolonizing Museum Practices. *Journal of Museum Education*. 47:1 (2022): s. 8–17. DOI.org/10.1080/10598650.2021.1986668.

- Masterton, M. *Duties to Past Persons: Moral Standing and Posthumous Interests of Old Human Remains*. Doktorsavhandling. (Uppsala universitet, 2010.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Auu%3Adiva-122508>.
- Mulk, I.-M. Conflicts Over the Repatriation of Sami Cultural Heritage in Sweden. *Acta Borealia*. 26:2 (2009): s. 194–215.
DOI.org/10.1080/08003830903372092.
- Nagar, Y. Bone reburial in Israel: legal restrictions and methodological implications. I Fforde, C., Hubert, J. & Turnbull, P. (red.). *The Dead and their Possessions. Repatriation in principle, policy and practice*. (Routledge, 2002), s. 87–90.
- Nilsson Stutz, L. Archaeology, Identity, and the Right to Culture. Anthropological perspectives on repatriation. *Current Swedish Archaeology*. 15–16 (2007/2008): s. 157–172.
DOI.org/10.37718/CSA.2008.09.
- Nilsson Stutz, L. Caught in the Middle. An archaeological perspective on repatriation and reburial. I Gabriel, M. & Dahl, J. (red.). *Utimut: Past Heritage – Future Partnerships. Discussions on Repatriation in the 21st Century*. (International Work Group for Indigenous Affairs & The Greenland National Museums and Archives, 2008), s. 84–98.
- Nilsson Stutz, L. Legislating Multivocality: Drawing on the NAGPRA experience. I Olofsson, A. (red.). *Archaeology of Indigenous Peoples in the North*. (Umeå universitet, 2011), s. 9–50.
- Nilsson Stutz, L. Claims to the Past. A Critical View of the Arguments Driving Repatriation of Cultural Heritage and Their Role in Contemporary Identity Politics. *Journal of Intervention and Statebuilding*. 7:2 (2013), s. 170–195.
DOI.org/10.1080/17502977.2012.714243.
- Nilsson Stutz, L. To Gaze Upon the Dead. The Exhibition of Human Remains as Cultural Practice and Political Process in Scandinavia and the USA. I Williams, H. & Giles, M. (red.). *Archaeologists and the Dead. Mortuary Archaeology in Contemporary Society*. (Oxford University Press, 2016), s. 268–292.

- Nilsson Stutz, L. & Geber, J. "Att återlämna kvarlevor kan berika forskningen". *Forskning & Framsteg* (2022-05-17).
<https://fof.se/artikel/2022/6/att-aterlamna-kvarlevor-kan-berika-forskningen/> (hämtad 2024-09-09).
- Nilsson Stutz, L. Between Objects of Science and Lived Lives. The legal liminality of old human remains in museums and research. *International Journal of Heritage Studies*. 29:10 (2023): s. 1061–1074. DOI.org/10.1080/13527258.2023.2234350
- Nilsson Stutz, L. The Suspended Subject. Exploring the materiality and virtuality of human remains in collections and research. I Antenhofer, C., Gruber, E. & Zerfaß, A. (red.). *Materiality and Virtuality. Entanglements of Material and Virtual Worlds in Medieval and Early Modern Material Culture*. (Winter verlag, In Press.)
- Ojala, C.-G. *Insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen under 1800-tal och tidigt 1900-tal*. (Sannings- och försoningskommis-sionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset, 2022.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Auu%3Adiva-486254>.
- Ousley, S. D., Billeck, W. T. & Hollinger, E. R. Federal Repatriation Legislation and the Role of Physical Anthropology in Repatriation. *American Journal of Physical Anthropology*. 128:S 41 (2005): s. 2–32. DOI.org/10.1002/ajpa.20354.
- Pember, M. A. New NAGPRA rules: A sea change in federal regulations. Part 1: Museums, universities begin shuttering exhibits as federal requirements change for handling remains, cultural items. *ICT News*. (2024-03-18.) <https://ictnews.org/news/new-nagpra-rules-a-sea-change-in-federal-regulations> (hämtad 2024-09-09).
- Pember, M. A. New NAGPRA rules: "A State of Gozhoo". Part 2: Repatriation of ancestral remains and cultural items restores balance and healing to tribal communities and the rest of the world. *ICT News*. (2024-03-19.) <https://ictnews.org/news/new-nagpra-rules-a-state-of-gozhoo> (hämtad 2024-09-09).
- Pickering, M. *A Repatriation Handbook. A guide to repatriating Australian Aboriginal and Torres Strait Islander Ancestral Remains*. (National Museum of Australia Press, 2020.)

- Redman, S. J. *Bone Rooms. From Scientific Racism to Human Pre-history in Museums*. (Harvard University Press, 2016.)
- Retzius, G. The so-called North European Race of Mankind.
A review of, and views on, the development of some anthropological questions. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 39 (1909): s. 277–313.
DOI.org/10.2307/2843207.
- Riksantikvarieämbetet. *God samlingsförvaltning. Stöd för museer i återlämnandeärenden*. (Riksantikvarieämbetet, 2020.)
<https://www.raa.se/app/uploads/2020/02/Stöd-för-museer-i-återlämnandeärenden.pdf> (hämtad 2024-09-09).
- Riksantikvarieämbetet. *God samlingsförvaltning. Stöd i hantering av mänskliga kvarlevor i museisamlingar*. (Riksantikvarieämbetet, 2020.) <https://www.raa.se/app/uploads/2020/02/Hantering-av-mänskliga-kvarlevor.pdf> (hämtad 2024-09-09).
- Robbins Schug, G., Killgrove, K., Atkin, A., & Baron, K. 3D Dead: Ethical Considerations in Digital Human Osteology. *Bio-archaeology International*. 4:3–4 (2021): s. 217–230.
DOI.org/10.5744/bi.2020.3008.
- Sappol, M. *A Traffic of Dead Bodies. Anatomy and Embodied Social Identity in Nineteenth-Century America*. (Princeton University Press, 2002.)
- Sehlin MacNeil, K. Vad är urfolksmetodologier? *Kulturella perspektiv – Svensk etnologisk tidskrift*. 23:1 (2014): s. 50–57.
DOI.org/10.54807/kp.v23.21691.
- Sjögren, D. The Sami and the Church as an Authority. I Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *The Sami and the Church of Sweden. Results from a White Paper Project* (Gidlunds förlag, 2018), s. 59–76.
- Spangen, M. Without a trace? The Sámi in the Swedish History Museum. *Nordisk Museologi*. 2 (2015): s. 17–32.
DOI.org/10.5617/nm.3045.

- Spenneman, D. Skulls as curios, crania as science: Some Notes on the Collection of Skeletal Material during the German Colonial Period. *Micronesian Journal of the Humanities and Social Sciences*. 5:1–2 (2006): s. 70–78.
<https://marshall.csu.edu.au/MJHSS/index.html>
(hämtad 2025-12-02).
- Svanberg, F. *Människosamlarna. Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950*. (Historiska Museet, 2015.)
- Terry, J. & Urla, J. (red.). *Deviant Bodies: Critical Perspectives on Difference in Science and Popular Culture*. (Indiana University Press, 1995.)
- Thomas, D. H. *Skull Wars. Kennewick Man, Archaeology, and the Battle for Native American Identity*. (Basic Books, 2000.)
- Thorleifsen, D. Preface. I Gabriel, M. & Dahl, J. (red.). *Utimut: Past Heritage – Future Partnerships. Discussions on Repatriation in the 21st Century*. (International Work Group for Indigenous Affairs & The Greenland National Museums and Archives, 2008), s. 8–11.
- Tuhiwai Smith, L. *Decolonizing Methodologies: research and Indigenous Peoples*. (Zed Books, 1999.)
- Turnbull, P. Indigenous Australian people, their defence of the dead and native title. I Fforde, C., Hubert, J. & Turnbull, P. (red.). *The Dead and their Possessions. Repatriation in principle, policy and practice*. (Routledge, 2002), s. 63–86.
- Turnbull, P. International Repatriations of Indigenous Human Remains and Its Complexities: the Australian Experience. *Museum & Society*. 18:1 (2020): s. 6–19.
DOI.org/10.29311/mas.v18i1.3246.
- Wali, A. & Collins, R. K. Decolonizing Museums: Toward a Paradigm Shift. *Annual Reviews in Anthropology*. 52 (2023): s. 329–345.
DOI.org/10.1146/annurev-anthro-052721-040652.
- Weiss, E. & Springer, J. W. *Repatriation and Erasing the Past*. (University Press of Florida, 2020.)
- Weiss, E. *On the Warpath: My Battles with Indians, Pretendians, and Woke Warriors*. (Academica Press, 2024.)

Offentligt tryck

Congressional Research Service. *Repatriation of Native American Remains and Cultural Items: Requirements for Agencies and Institutions*. IF12523. (2024.)

<https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF12523>
(hämtad 2024-09-06).

Native American Graves Protection and Repatriation Act. 25 U.S.C. Ch. 32. (1990.)

Office of the Secretary, U.S. Department of the Interior. *Native American Graves Protection and Repatriation Act: Systematic Processes for Disposition or Repatriation of Native American Human Remains, Funerary Objects, Sacred Objects, and Objects of Cultural Patrimony*. Federal Register 88:238 (13/12 2023): s. 86452–86558. Final Rule. Kodifierad i 43 CFR 10.3 (2024).

<https://www.federalregister.gov/documents/2023/12/13/2023-27040/native-american-graves-protection-and-repatriation-act-systematic-processes-for-disposition-or> (hämtad 2024-09-06).

Internet

Hammar skjöld, A. *Christina Larsdotter återlämnad till Malå*. Nyheter från Karolinska Institutet. (2024-05-21.)

<https://nyheter.ki.se/christina-larsdotter-aterlamnad-till-mala>
(hämtad 2024-09-09).

DEL 3

Språk och skola

Den samiska språkkampen

Leena Huss

Vi vet inte hur framtiden för språkrevitaliseringen kommer att se ut, men det står klart att det här är en ny era för hotade språk. Urfolk och minoritiserade grupper har förnyat relationen till sina språk, oavsett om det är i form av arkiv som språkgrupper använder för att forska i sina egna språk, eller i form av nya talargenerationer, hur små de än är, som talar nya varianter av sina ursprungsspråk och använder dem på nya och kreativa sätt. Denna våg går inte längre att stoppa.¹

De samiska språken är hotade

De fem samiska språken som talas i Sverige – nord-, lule-, syd-, ume- och pitesamiska – har alla blivit klassificerade som hotade i Unescos interaktiva atlas över hotade språk.² Nordsamiskan omnämns som definitivt hotad, lule- och sydsamiska som allvarligt hotade, och pite- och umesamiska som kritiskt hotade. Definitivt hotad innebär att barn inte längre lär sig språket som sitt modersmål hemma. Allvarligt hotat innebär att språket talas av äldre generationer medan föräldrar eventuellt förstår, men inte talar språket med sina barn eller med varandra. Kritiskt hotad innebär att de yngsta som talar språket är mor- och farföräldrar som sällan och ofullständigt talar språket.³

¹ L. Hinton, L. Huss & G. Roche. Conclusion: What works in language revitalization? I L. Hinton, L. Huss & G. Roche (red.). *The Routledge handbook of language revitalization*. (Routledge, 2018), s. 501. Direkta citat från litteratur på annat språk än svenska som förekommer i denna artikel har översatts till svenska av författaren.

² UNESCO. *Map of the World's Languages in Danger*. (2009). <https://romanistik.uni-freiburg.de/pusch/Download/UNESCO-Map.pdf>.

³ UNESCO. *Atlas of the World's Languages in Danger*. 3. uppl. (2010), s. 6. <https://repositorio.minedu.gob.pe/bitstream/handle/20.500.12799/1756/Atlas%20of%20the%20World%C2%B4s%20Languages%20in%20Danger.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

Bilden av de samiska språkens tillstånd i Sverige är mörk. Det kan tyckas att det knappast finns något hopp om språkens överlevnad på sikt eftersom dagens familjer verkar ha slutat tala samiska med sina barn. Men i själva verket finns det andra tendenser. Bland många samer har det länge funnits en stark vilja att både återta, bevara och revitalisera sina ursprungsspråk. Min artikel vill visa den samiska kampen om språket så som den gestaltar sig i olika intervjuer, publikationer och andra dokument under tre olika språkideologiska perioder. Fokus ligger på de svenska samerna, men exempel och citat är även hämtade från norska och finska Sápmi.

Tolererad flerspråkighet i Sápmi

När flerspråkighet tolererades var samiskan samernas naturliga språk som inte ifrågasattes av överheten. Samerna var på den tiden nästan helt självförsörjande och nödvändiga kunskaper, färdigheter och språk lärdes ut hemma och i den närmaste omgivningen. På många håll var samerna i själva verket flerspråkiga. De talade eller förstod sitt eget samiska språk och även andra samiska varieteter. Många kände till och förstod lokala minoritetsspråk, och kanske något eller några av majoritetsspråken i området. I de första, religiösa skolformerna användes även samiska som undervisningsspråk.⁴ Enligt protestantismens grundprincip skulle folket bemötas på dess eget språk, vilket också ledde till att Bibeln och annan religiös litteratur översattes till samiska.

Vid sekelskiftet 1800/1900 fanns fasta och ambulerande former av undervisning för samer och all undervisning bedrevs i kyrkans regi. Det som oroade tidiga samiska förkämpar som Elsa Laula och Karin Stenberg var de sämre skolförhållandena för samebarnen jämfört med hur andra barn hade det. Laula tog upp den knappa undervisningen i missionsskolorna:

Skulle lappen däremot få tillägna sig den undervisning, som de svenska barnen åtnjuta, skulle nog bildning och intelligens äfven vinna insteg i Lappland. Till ofvan nämnda skolor – andra skolor finnas ej – bidrager staten endast med en ringa skärf, men männe ej den svenska staten äfven

⁴ D. Lindmark. Svenska undervisningsinsatser och samiska reaktioner på 1600- och 1700-talen. I D. Lindmark och O. Sundström (red.). De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi. Band 1. (Artos & Norma, 2016), s. 352.

har skyldighet att bland den lappska befolkningen inrätta skolor, om ej sådana som de svenska, så dock drägligare skolförhållanden?⁵

Karin Stenberg kritiserade det kåtaskolsystem som skapats och efterlyste liksom Laula skolor som skulle ge samernas barn lika goda och omfattande kunskaper som statens vanliga folkskolor.⁶

Varken Laula eller Stenberg nämnde undervisningsspråket i sina texter om skolan, men på samernas landsmöte i Östersund 1918 gjorde en tredje samisk rättighetskämpe, Gustav Park, det i samband med sin kritik mot nomadskolan. Förutom den korta undervisningstiden, undervisningens dåliga kvalitet och de torftiga läromedlen kritiserade han också att eleverna undervisades på ett språk som inte var deras modersmål.⁷

Sölve Anderzén nämner att det inom kyrkan mot slutet av 1800-talet fanns tecken på ett nytt förhållningssätt gentemot samerna. Det verkade finnas en önskan att öka den fasta bosättningen och främja en övergång från nomadliv till ett bofast liv. Kyrkan såg fördelar med ett språkbyte till svenska även om de fortfarande hävdade att samiska skulle vara undervisningsspråk. En komplicerande faktor var det så kallade samiska ”medelspråket” som inom kyrkan hade utvecklats för undervisning och översättning av religiös litteratur och läroböcker:

Resultatet blev ett språk vars kärna låg hos dialekterna i den nordliga delen av Ume lappmark (närmast Sorsele) och möjligen också den södra delen av Pite lappmark. Ordförrådet var huvudsakligen gemensamt för alla dialekter i Lule, Pite och Ume lappmarker. Nästan ingen hänsyn togs till nordsamiska.⁸

⁵ E. Laula. *Inför lif eller död? Sanningsord i de lappska förhållandena*. (Stockholm, 1904.) <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:eod-1159612>.

⁶ K. Stenberg & V. Lindholm. *Dat läh mijen situd! Det är vår vilja: en vädjan till den svenska nationen från samefolket*. (Svenska förlaget, 1920.)

⁷ B. Norlin & D. Sjögren. Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900. Inflytande, vägval och konsekvenser? I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi. Band 1*. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 427.

⁸ S. Anderzén. Kyrkans undervisning i Lappmarken under 1800-talet: En ständigt pågående process för att finna fungerande arbetsformer. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi. Band 1*. (Artos & Norma bokförlag, 2016.)

Mot en monokulturell språkpolitik

Den tillåtande språkpolitik mot minoriteterna som funnits fram till 1870-talet gav inom skolväsendet alltmer vika för en monokulturell språkpolitik. Något officiellt förbud mot samiska i skolan fanns aldrig, även om samiskan i praktiken så småningom försvann som undervisningsspråk i nomadskolan och lokala förbud mot användning av samiska infördes. Genom differentierade skolformer, så kallade nomadskolor och andra skolor, strävade kyrkan efter att skilja de renskötande samernas barn från den övriga samiska befolkningen. Syftet var att renskötarnas barn skulle bevara sin urgamla kultur och sitt speciella levnadssätt. Det paradoxala var att den autentiska samiska kulturen skulle bevaras utan vare sig samisk religion eller samiskt språk.⁹ De övriga samebarnen, de som inte kom från renskötande familjer, gick i vanliga, kommunala skolor där samiskan inte alls förekom.¹⁰

Lärarnas åsikter om samiskans plats i nomadskolan varierade. Otso Kortekangas (i den här forskningsantologin) ger flera exempel på lärare som var positiva till att använda samiska i klassrummet. Den samiska nomadskolelärarinnan Sigrid Rutfjell ansåg att det var slöseri med resurser att använda svenska om barnen inte förstod vad som sades.¹¹ Inrättandet av nomadskolefullmäktige 1925 gav samiska föräldrar möjlighet att uttrycka sina åsikter om undervisningen. Kortekangas nämner Israel Andreas Jonsson från Västerbotten, som enligt protokollet 1926 konstaterade att trots att nomadskolan skulle vara så samisk som möjligt lästes ingen samiska i skolorna. Han ansåg att det kunde ge eleverna uppfattningen att samiskan var ett mindervärdigt språk. Enligt honom borde barnen lära sig språket i skolan så att deras aktning för sitt modersmål ökade.

Patrik Lantto¹² beskriver hur samiskans utsatta situation från och med 1940-talet på allvar började uppmärksammas av samerna själva. Han nämner diskussioner i *Samernas Egen Tidning* där samisk kultur behandlades. Samen John Persson från Jämtland skrev 1951 om hotet

⁹ L. Elenius. Stiftsledningen och minoritetspolitiken. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi. Band 1.* (Artos & Norma bokförlag, 2016.)

¹⁰ Forskning om samebarns skolgång har hittills så gott som helt handlat om nomadskolan, medan samiska barn i kommunala skolor och arbetsstugor har knappast studerats alls. Här finns en klar forskningslucka.

¹¹ O. Kortekangas. Nomadskolans språkpolitik i princip och praktik 1909–1945. *Denna volym.*

¹² P. Lantto. *Att göra sin stämma hörd: Svenska samernas riksförbund, samerörelsen och svensk samepolitik 1950–1962.* (Kulturgräns norr, 2003), s. 74.

mot samiskan. Hotet var som störst i Jämtland och Västerbotten och i framtiden även i Norrbotten. Renskötaren Paulus Utsi från Jokkmokk hörde också till dem som höjde sin röst för samiskan och menade att ett folk som har mist sitt språk är dömt att försvinna. Språkförlusten skulle också innebära att allt fler samer lämnade rennäringen, vilket skulle innebära slutet för hela folket. Utan renskötsel skulle det inte finnas några samer och utan samerna ingen renskötsel, ansåg Utsi.¹³

En av de flitigaste skribenterna var Israel Ruong¹⁴ som uttryckte en stark oro för samiskans och den samiska kulturens överlevnad. Språkets betydelse för kulturen var enligt honom helt avgörande:

Det är nödvändigt att samerna bli sadelfasta i Svenska språket. Deras medborgerliga prestationer äro beroende av kunnighet i landets officiella språk och deras kulturbehov kunna ej tillgodoses utan förmedling av svenska språket. Men det är lika nödvändigt för dem att icke förlora sitt modersmål. Ett folks språk är en integrerande del av dess kultur. Försvinner lapskan är också samernas saga all.¹⁵

Ruong strävade efter att utvidga och förbättra den samiska undervisningen i nomadskolan och arbetade för att lärarna skulle få gå kurser i samiska. Ruong ansåg också att den samiska ungdomen hade ett speciellt ansvar för språket och kulturen. Om de inte gjorde sitt skulle samisk kultur endast bevaras på museer och arkiv. Om de strävade efter att behålla språket och kulturen skulle de berikas av ett dubbelt kulturarv i sin personliga utveckling.¹⁶

Sten Henrysson och Johnny Flodin nämner Ruongs aktiva arbete som sakkunnig i Nomadskoleutredningen från 1955. I en intervju berättar Ruongs efterlevande maka Maja Ruong också om hans arbete med 1957 års utredning om sameskolan. Ruong stred för samiskans ställning men mötte kraftigt motstånd från bland annat Skolöverstyrelsen. När det så småningom visade sig att många samer övergått till svenska som huvudspråk och att samiskan var akut hotad började Ruong arbeta intensivt med att öka samiskans andel i undervisningen. Han utvecklade läromedel i samiska och om samiska förhållanden.¹⁷

I olika utredningstexter framgår det hur samerna i allmänhet såg på frågan om det egna språket och dess värde i skolan. Det fanns de

¹³ P. Lantto. *Tiden börjar på nytt: en analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. (Umeå universitet, 2000), s. 242.

¹⁴ Ruong arbetade bland annat som nomadskoleinspektör, ordförande för Svenska Samernas Riksförbund och redaktör för tidningen Samefolket.

¹⁵ Ruong citerad i Lantto. *Att göra sin stämma hörd*, s. 74.

¹⁶ Lantto. *Tiden börjar på nytt*.

¹⁷ S. Henrysson & J. Flodin. *Samernas skolgång till 1956*. (Umeå universitet, 1992.)

som var oroade över att språket höll på att försvagas och andra som ansåg att det viktigaste var att barnen lärde sig svenska. Särskilt under första hälften av 1900-talet spelade de rashygieniska tankegångarna säkert en viktig roll när det gäller synen på samiskan. Rasforskarnas teorier och deras resor till Sápmi påverkade troligen många samers tankar om sin egen etnicitet och det samiska språket. Forskarna betraktade samerna och deras språk som främmande element i nationen Sverige. Journalisten och författaren Maja Hagerman, som tecknat den svenska rasbiologen Herman Lundborgs liv, beskriver de svenska rasbiologernas tankar om språk:

Sverige är alltså världens rasrenaste germanska land samtidigt som det alltid – just här – har funnits folk som rasforskarna menar inte ens går att räkna som européer, eftersom deras språk inte liknar de andra i Europa. De talar finska och samiska, som inte är indoeuropeiska språk utan hör till den finskugriska språkstammen, vilket får forskarna att anta att de snarare är besläktade med mongolerna.¹⁸

Stigmatisering och assimilation

Stigmatiseringen av språket och identiteten, liksom de negativa upplevelserna från skolan under assimilationstiden¹⁹ bar många samiska föräldrar med sig. Det resulterade i att många samer bytte språk till svenska och undertryckte sin egen kultur, ibland till den grad att de höll sina samiska rötter hemliga för sina egna barn. Den samiska författaren Annica Wennström har kallat det för ”en tystnad född ur omtänksamhet” eftersom man som förälder inte ville utsätta sina barn för samma svårigheter som man själv hade upplevt.²⁰ Men likväl blev skammen kring språket och identiteten för många ett trauma som gick i arv.

I utredningen *Att återta mitt språk – åtgärder för att stärka det samiska språket* beskriver en same på ett liknande sätt den skam och tystnad som omgav språket och identiteten, men också vikten av att återta det förlorade språket:

¹⁸ M. Hagerman. *Käraste Herman! Rasbiologen Herman Lundborgs gåta*. (Norstedts, 2015), s. 23.

¹⁹ Se till exempel K. Huuva & E. Blind (red.). *”När jag var åtta år lämnade jag mitt hem och jag har ännu inte kommit tillbaka”: minnesbilder från samernas skoltid*. (Verbum, 2016.)

²⁰ A. Wennström. Minns mig. Minns att vi överlevde. I P. Fjellgren & M. Nord (red.). *Inifrån Sápmi – Vittnesmål från stulet land*. (Verbal, 2021), s. 80.

Effektivt gjorde man språket och det samiska så fult och så bespottat att ingen ville eller orkade stå upp för det. Har endast hört samtalen i sammanhang när ingen trott att man hört på. Så djup var skammen. Det är detta som jag och många med mig i senare generationer nu försöker återta och återerövra.²¹

Torkel Rasmussen²² har påpekat att tystnaden och skammen kring språket inom den egna familjen eller släkten också kunde leda till negativa attityder gentemot samer som ville återta samiskan och överföra språket till sina barn.

Resultatet på många håll i det svenska Sápmi var ett snabbt språkskifte från samiska till svenska, vilket ledde till att samiskans existens särskilt i de sydliga delarna men även i norr fortfarande är klart hotad.

En tid av bejakad flerspråkighet

Mot slutet av 1960-talet började den officiella synen på samiskan bli positivare och när den svenska invandrapolitiken trädde i kraft 1975 påverkades samiskans situation ytterligare. Det så kallade valfrihetsmålet gav invandrare och minoriteter möjlighet att välja i vilken grad de ville behålla och utveckla sin ursprungliga kulturella och språkliga identitet. Hemspråksreformen 1977 gav eleverna rätt att få undervisning i sitt eget modersmål i den svenska skolan. För första gången hade alla barn med samiska som ett levande inslag i hemmet rätt att läsa språket i skolan. I praktiken uppstod svårigheter på grund av bland annat lärarbrist, men den nya rätten innebar att myndigheterna värdesatte samiskan som en del av den språkliga mångfalden i Sverige.

Under tiden hade de tidigare nomadskolorna bytt namn till same-skolor, och samiska blev i dessa skolor ett obligatoriskt ämne ett par timmar i veckan. Sameskolan öppnades för alla samiska barn, och samebarnen fick en nioårig skolgång. År 1980 inrättades en sameskolstyrelse där samerna var i majoritet och kunde påverka sina barns undervisning.

Trots att samiska nu förekom i skolan på ett annat sätt än tidigare var det många kritiska röster som höjdes. Mängden undervisning i

²¹ SOU 2006:19. *Att återta mitt språk – åtgärder för att stärka det samiska språket. Slutbetänkande av Utredningen av finska och sydsamiska språken*, s. 80.

²² T. Rasmussen & J. S. Nolan. Reclaiming Sámi languages: Indigenous language emancipation from East to West. *International Journal of the Sociology of Language*. 209 (2011). DOI.org/10.1515/ijsl.2011.020.

och på samiska var för liten även i sameskolorna. Det rådde stor brist på både lärare och läromedel och i många kommuner uppfylldes inte barnens rätt till undervisning i samiska. En studie med det talande namnet *Samiska skolbarns samiska. En undersökning av minoritetsspråksbehärskning i en språkbyteskontext* genomfördes åren 1987–1990 av Mikael Svonni. Trots att alla barn i undersökningen hade fått undervisning i eller på samiska så räckte det inte enligt författaren för att ge dem tillräckliga språkkunskaper. Orsaken var att språket i mycket liten utsträckning användes i det övriga samhället och saknade det stöd som behövdes. Han drog slutsatsen att samiskan verkligen var hotad i Sverige.²³

Samerörelsen och språket

När den öppna assimilationens tid tagit slut och de första stegen mot större språkliga rättigheter för samerna togs i Sverige växte oron över samiskans framtid bland samerna. På 1970-talet började hotet mot samiskan uppmärksammas av den nordiska samerörelsen. Den antog som en central målsättning att de samiska språken skulle bli officiella och börja användas i domäner som var viktiga för det moderna livet.²⁴ Samiskan skulle förvandlas från ett ”döende språk” till ett ”modersmål”²⁵ och bli erkänt som samernas modersmål värt att respekteras som ett värdefullt kulturarv.²⁶ Språket diskuterades som en mänsklig rättighet. Flerspråkiga samiska organisationer, konferenser, festivaler och andra arrangemang initierades. Den samiska kampen intensifierades på den norska sidan, vilket också påverkade språkens situation i Sverige och Finland. Stödet för de samiska språken från samhällets sida var dock fortfarande mycket litet, inte minst i den svenska delen av Sápmi.

²³ M. Svonni. *Samiska skolbarns samiska. En undersökning av minoritetsspråksbehärskning i en språkbyteskontext*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 1993), s. 178.
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-66617>.

²⁴ L. Huss & A.-R. Lindgren. The futures of Sami languages. I S. Valkonen, Å. Aikio, S. Alakorva & S.-M. Magga (red.). *The Sámi World*. (Routledge, 2022), s. 220.

²⁵ V. Stordal. Sami Generations. I H. Gaski (red.). *Sami Culture in a New Era. The Norwegian Sami Experience*. (Davvi Girji, 1997), s. 146.

²⁶ H. Eidheim. *Aspects of the Lappish minority situation*. (Oslo universitet, 1989), s. 75.

Den nationella minoritetspolitiken och samerna

Det var först när en nationell minoritets- och minoritetsspråkspolitik infördes 2000 som de samiska språken fick ett kännbart uppsving i Sverige. Nu fanns det ett statligt krav på att samiska skulle lyftas fram och stärkas som en del av det nationella kulturarvet. Samernas egen språkkamp fick stöd av lagar och resurser som inte hade funnits tidigare och det samiska språkarbetet blev mer legitimt och accepterat än tidigare. Införandet av ett förvaltningsområde för samiska och myndigheternas skyldighet att samråda med samerna ökade antalet engagerade samer. Även de unga samernas röst blev så småningom starkare.

En ny lag om nationella minoriteter och minoritetsspråk med skärpta förpliktelser för myndigheterna²⁷ trädde i kraft 2010. I den betonas särskilt barns och ungas språkliga och kulturella rättigheter. Lagen ger bland annat samer rätt till förskoleverksamhet helt eller till en väsentlig del på samiska, vilket möjliggör en språkrevitalisering i förskolan. Det finns numera ett antal förskolor där det utvecklats olika former av språkbadsliknande modeller²⁸, ofta som ett direkt resultat av engagerade föräldrars krav. Skolundervisning tas inte upp i lagen. Där har det inte heller hänt mycket även om kraven för deltagande i modersmålsundervisningen har lättats upp något för de nationella minoriteterna. I vissa skolor kan eleverna delta i så kallad integrerad samisk undervisning. Det innebär undervisning i samiska utöver det som den gängse modersmålsundervisningen erbjuder och undervisning i några kulturellt och identitetsmässigt relevanta ämnen.

Politikens nya inriktning, där behovet av språklig och kulturell revitalisering betonades, ledde till grundandet av Samiskt språkcentrum 2010. Det resulterade i mer resurser för, och mer möjligheter till, samiskt språkåtertagande. I dess uppdrag ingick att:

utveckla metoder för att stärka enskildas förutsättningar att bruka och återta det samiska språket och att aktivt främja och stimulera ökad användning av samiska i samhället.²⁹

²⁷ SFS 2009:724. *Lag om nationella minoriteter och minoritetsspråk.*

²⁸ Språkbad i dess ursprungliga betydelse innebär att språket används av pedagogerna/lärarna medan barnen/eleverna, som i början oftast inte kan språkbadsspråket, får välja vilket språk de vill använda.

²⁹ <https://www.sametinget.se/98817>.

Uppdraget kommenterades på följande sätt av en i personalen:

Uppdraget revitalisering – gav frihet, ingen kunde säga vad vi skulle göra utan vi fick komma på det själva. Bra med ett brett regleringsbrev, ingen detaljstyrning.³⁰

Medarbetare som redan hade varit aktiva i samiskt revitaliseringsarbete försökte inventera de språkliga behoven hos en mycket heterogen befolkning som bodde utspridda, talade olika samiska språk, var i olika åldrar och hade olika erfarenheter i bagaget. En verksamhet skulle skraddarsys för att gagna revitaliseringen på ett innovativt och heläckande sätt. Något som inte hade funnits tidigare skulle skapas, vilket ställde stora krav på personalen. Men som en tidigare medarbetare beskrev det var det viktigaste i början att bryta tystnaden, lyfta språkfrågan och göra den synlig för alla:

Det första som kommer upp i mitt sinne är att bara etableringen av Samiskt språkcentrum har gjort att det skapats en domän att samlas kring vad språk är, vad språkförlust är och det gör att människor känner sig mindre ensamma. För det är ett av problemen med den språksituation som vi har haft att människor ensamma har burit på sin sorg och språkförlust. Det är något som man absolut inte har talat om. Där tror jag språkcentrum har varit ett ovärderligt nav och en mötesplats med status och makt.³¹

En utvärdering av språkcentrums verksamhet³² visade att de, trots en liten personalstyrka och blygsamma resurser, hade åstadkommit mycket, inte minst när det gäller utvecklingen av flera fungerande revitaliseringsmodeller. Mentorprogrammet som hittills tillämpats på fyra samiska språk i Sverige och den så kallade språkspärrsmodellen, en vidareutveckling och anpassning av en ursprungligen norsk idé, är exempel på sådana.

Det finns flera faktorer som utan tvekan bidragit till att göra språkcentrets verksamhet så framgångsrikt. Trots att initiativet och finansieringen kom från regeringen så rekryterades personal bland erfarna och engagerade personer inom det samiska samhället. Arbetet var lokalt förankrat och personalen var medveten om vilka problem som fanns när det gällde språkbevarande i olika samiska kontexter. De

³⁰ SOU 2017:60. *Nästa steg? Förslag för en stärkt minoritetspolitik. Delbetänkande av Utredningen om en stärkt minoritetspolitik. Bilaga 2. Utvärdering av Samiskt språkcentrum i ett revitaliseringsperspektiv*, s. 374.

³¹ SOU 2017:60. *Nästa steg? Förslag för en stärkt minoritetspolitik*, s. 373–374.

³² SOU 2017:60. *Nästa steg? Förslag för en stärkt minoritetspolitik*.

strävade efter att bekanta sig med erfarenheter och idéer från urfolk i andra länder och att tillämpa och utveckla dem för att möta lokala behov. Personalen var också beredd att arbeta med de emotionella hinder som omgärdade språkrevitaliseringen. I dag finns det sammanlagt tre samiska språkcentrum på olika håll inom det svenska Sápmi. De fungerar som motorer för samisk revitalisering och ger en möjlighet för allt fler samer att bli medvetna om sina rättigheter och att ta del i språkrevitaliserande insatser. Samtidigt erbjuds samer i olika åldrar och med olika samiska språk samiska arenor som inte har funnits tidigare.

Situationen i dag – en mångfacetterad bild

Den nationella minoritetspolitiken har medfört att de samiska språken blivit synligare och att många fler samer än tidigare har blivit aktiva i det minoritetspolitiska arbetet, särskilt i kommuner som ingår i det samiska förvaltningsområdet. Men det finns faktorer som upplevs som problem av många samer. De är samiskan i skolan, de mindre samiska språkens situation och språkåtertagande bland vuxna samer.

Avsaknaden av starka utbildningsmodeller

Den nationella minoritetspolitiken har framför allt gagnat samiskan i förskolan. Enligt lagen ska de samiska förvaltningskommunerna erbjuda verksamhet helt eller till en väsentlig del på samiska. Det finns numera exempel på välfungerande förskoleavdelningar där samiska språket och kulturen är i fokus. Så är dock inte alltid fallet. David Kroik beskriver att det finns många exempel på en klyfta mellan styrdokument och praxis. Det betyder att det, lagen till trots, finns förskolor med endast enskilda pedagoger eller timmar som viks åt inlärn timer av samiska. Kroiks undersökning visar att samiskan fanns i förskolans språklanskap och att det fanns ett identitetsskapande kring samiska föremål och ord och uttryck. Däremot förekom inte praktisk språkrevitalisering. Samiskan användes mest symboliskt och inte i interaktionen mellan lärare och barn.³³

³³ D. Kroik. *The Construction of Spaces for Saami language use. Language revitalisation in educational contexts*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2023), s. XIII.
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-205392>.

Medan situationen för samiskan i förskolan har förbättrats något har inte mycket hänt när det gäller skolundervisningen. Sameskolan omfattar endast de första sex skolåren och även där dominerar svenskan som undervisningsspråk.³⁴ De samiska eleverna får inte det stöd som krävs för att utveckla en fungerande tvåspråkighet överallt i samhället. Deras samiska kunskaper är begränsade framför allt när det gäller läs- och skrivfärdigheter.³⁵

I de övriga skolorna har samebarnen rätt till några veckotimmars undervisning i samiska som modersmål eller som andraspråk, och i några skolor finns integrerad samisk undervisning. Den totala bristen på starka modeller för skolundervisning i och på samiska anses av många vara den största stötestenen för återtagande och stärkande av de samiska språken i Sverige.

År 2020 skickade samiska föräldrar ett öppet brev till Sameskolstyrelsen, Sametinget och regeringen där de påtalade bristerna i utbildningen i och på samiska. Enligt Samiskt språkcentrum är det tydligt att läget är allvarligt och att utbildningen inte möter kraven eller förväntningarna från vare sig föräldrar eller andra samer som vill utveckla sitt språk.³⁶ I Sameskolstyrelsens språkplan för åren 2022–2026 står det bland annat följande om dess vision:

Alla barn, elever och all personal inom Sameskolstyrelsen talar, läser och skriver på samiska. De samiska språken är levande språk som används i samhället. Alla samer har rätt till sitt språk och sin kultur. Alla barn och elever ska ha möjligheten att utveckla och använda sitt språk. Undervisningen i samisk förskola, förskoleklass, skola och fritidshem ska ge språkglädje och ske enligt beprövade språkmodeller och forskning.³⁷

För att visionen ska kunna förverkligas måste den nuvarande situationen förbättras avsevärt och tillräckligt stöd finnas till hands. Härtill kommer problemen med lärarrekryteringen. I årsrapporten för Samiskt språkcentrum 2022 står följande:

³⁴ M. Svonni, L. J. Hetteima & H. Outakoski. *Sámi: The Sámi Language in Education in Sweden*. 2. uppl. (Mercator European Research Centre on Multilingualism and Language Learning, 2020), s. 13.

³⁵ H. Outakoski. *Multilingual literacy among young learners of North Sámi: contexts, complexity and writing in Sápmi*. (Umeå universitet, 2015.)

³⁶ Sametinget. *Lägesrapport: De samiska språken i Sverige 2020*, s. 4. <https://sametinget.se/314> (hämtade 2025-11-23).

³⁷ Se Sameskolstyrelsen. *Sameskolstyrelsens vision för verksamheterna*. (2022.) <https://sameskolstyrelsen.se/app/uploads/2022/01/Sameskolstyrelsens-vision-f%C3%B6r-verksamheterna.pdf>.

Det råder en moment 22-situation i fråga om kompetensförsörjning inom utbildningskedjan. Eftersom kompetensförsörjningsproblemen inom utbildningskedjan är omfattande, kan huvudmännen ofta inte erbjuda förskoleverksamhet på samiska och om den erbjuds är omfattningen begränsad. Det innebär att få barn blir funktionellt tvåspråkiga i förskolan. Inte heller skolväsendet lyckas få ut tillräckligt många elever med god kompetens i samiska, för att det ska finnas nog många kvalificerade sökande för att en lärarutbildning i samiska ska starta. Eftersom det inte finns någon lärarutbildning i samiska i Sverige har det dessutom inte varit möjligt att fylla de luckor som uppstått när samisktalande lärare gått i pension eller när fler barn velat lära sig samiska.³⁸

Europarådet har sedan den svenska ratificeringen av minoritetsspråksstadgan och ramkonventionen kontinuerligt kritiserat situationen för minoritetsspråken inom utbildningen. Det har gällt det alldeles för låga antalet undervisningstimmar i och på minoritetsspråken i skolan, bristen på tvåspråkig undervisning, bristen på lärarutbildning i minoritetsspråken och bristen på adekvata läromedel. I de senaste rekommendationerna från Europarådets ministerkommitté 2023 togs samma utbildningsfrågor återigen upp som fyra av de fem mest akuta problemen som måste åtgärdas av svenska staten.³⁹ Trots den massiva kritiken genom åren har inte mycket hänt på utbildningsområdet, vilket tyder på att minoritetsspråkens ställning i skolan fortfarande är en mycket kontroversiell fråga för svenska myndigheter. Den är samtidigt förmodligen den viktigaste frågan när det gäller statens stöd till den samiska revitaliseringen.

Läget för de mindre samiska språken

Trots att alla samiska språk klassas som mer eller mindre hotade till sin existens lyftes bevarandet av de mindre språken tidigt fram som ett problem. Lars Elenius skriver hur kåtaskolreformen gynnade nord- och lulesamiska eftersom de flesta nomadskolorna låg i Norrbotten och barnen där kunde prata samiska på rasterna trots att undervisningsspråket i skolkåtan var svenska. Däremot förlorade många skogs-

³⁸ Sametinget. *Lägesrapport: De samiska språken i Sverige 2022*, s. 23.
<https://sametinget.se/2958> (hämtad 2025-11-23).

³⁹ Europarådets ministerkommitté. CM/RecChL(2023)2). *Recommendation of the Committee of Ministers on the application of the European Charter for Regional or Minority Languages by Sweden (Adopted by the Committee of Ministers on 19 April 2023 at the 1464th meeting of the Ministers' Deputies)*.
https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?objectid=0900001680aaf818.

samebarn i Tornedalen sitt språk till förmån för finskan, och barnen i Arvidsjaur och Malå, samt de bofasta samernas barn i Västerbotten, förlorade sitt språk till förmån för svenskan. Sydsamernas språk försvagades starkt av samma orsak.⁴⁰

När Sameradion startade sina sändningar 1952 kritiserade John Persson det faktum att de utestängde sydsamerna eftersom sändningarna bara var på nordsamiska och lulesamiska. Enligt honom fanns det en risk att intresset för samiska program skulle minska i det sydsamiska området. För att åtgärda detta beslutade Sameradion 1961 att vissa nyhetssändningar skulle göras på svenska, något som underlättade sydsamernas möjligheter att följa sändningarna, men inte förbättrade sydsamiskans utsatta position.⁴¹

Lantto nämner att tvångsförflyttningarna av nordsamisktalande Karesuandosamer till sydligare områden ökade den språkliga och kulturella utsattheten i södra Norrbotten, Västerbotten och Jämtland, vilket Lantto kallar för ytterligare en oförutsedd effekt av tvångsförflyttningarna.⁴²

I många fall fanns det praktiska fördelar med att satsa på nordsamiskan. I utredningen *Samerna i Sverige – Stöd åt språk och kultur* konstaterades att nordsamiskan dels var det mest spridda språket men också det mest vetenskapligt genomarbetade språket. Det gjorde att det satsades på nordsamiskan när samiskan skulle införas i nomadskolan och på grundskolans samiska högstadium. En viktig faktor var också det nordiska samarbetet om ett gemensamt nordsamiskt skriftspråk som skulle underlätta en gränsöverskridande användning av samisk litteratur i skolorna.⁴³

En ytterligare olycklig omständighet för sydsamiskan kom senare i och med utelämnandet av det traditionellt sydsamiska området när den nationella minoritetspolitiken trädde i kraft 2000 och förvaltningsområdet för samiska språket slogs fast. Europarådet uppmärksammade tidigt sydsamiskans utsatta situation och uppmanade Sverige att vidta bestämda åtgärder för att hindra att sydsamiskan skulle gå förlorad. Senare har allt fler sydsamiska kommuner anslutit sig till det samiska förvaltningsområdet, men de viktiga första årens mino-

⁴⁰ Elenius. Stiftsledningen och minoritetspolitiken, s. 486–487.

⁴¹ SOU 1975:99. *Samerna i Sverige. Stöd åt språk och kultur*, s. 8.

⁴² Lantto. *Tiden börjar på nytt*, s. 284.

⁴³ SOU 1975:99. *Samerna i Sverige. Stöd åt språk och kultur*.

ritetspolitiska framsteg gick till stor del sydsamiskan förbi.⁴⁴ Även lulesamiskan samt pite- och umesamiskan riskerar att hamna vid sidan av när samiskans framtid diskuteras och skymma de framsteg som ändå gjorts. Samtidigt finns ett starkt intresse att återta även dessa språk, något som syns när nya mentorprogram eller andra speciella aktiviteter anordnas.

De "nya talarnas" situation

"Ett modersmål är inte alltid språket du talar, det kan också vara ett språk som skulle ha varit ditt", skriver Patricia Fjellgren och Malin Nord i förordet till *Inifrån Sápmi. Vittnesmål från stulet land*.⁴⁵ Samisk identitet utan språket är ett ämne som har börjat intressera allt fler som skriver om samiska förhållanden. Även samer som har förlorat samiskan eller som aldrig har lärt sig språket själva kan känna att den är en central beståndsdel av den samiska identiteten.⁴⁶ Ibland kan språkets betydelse växa när man bor långt ifrån sin hembygd eller när man inte längre är del av den traditionella samiska kulturen. Det har också visat sig att ett nytt intresse för språket kan komma när man själv bildar familj och får barn.

Det är typiskt för försvagade och hotade språk att det är fler äldre än medelålders och unga som talar språken. För att revitaliseringen ska fortsätta är det därför viktigt att så många av de yngre som möjligt får chansen att både lära sig och att använda språken. I revitaliseringsforskningen har man börjat tala om de så kallade "nya talarna", personer som har lärt sig sitt ursprungsspråk utanför hemmet, på kurser eller i andra liknande sammanhang.

För många av de nya talarna öppnar kunskaper i språket en helt ny ingång till den lokala språkgemenskapen och gruppen i stort. En deltagare i ett samiskt mentorprogram i Sverige berättar:

⁴⁴ Kroik, D. Tegel, salt och den blomstrande eller "utrotningshotade" sydsamiskan. *Denna volym*.

⁴⁵ P. Fjellgren & M. Nord. Förord. I P. Fjellgren & M. Nord (red.). *Inifrån Sápmi – Vittnesmål från stulet land*. (Verbal, 2021), s. 17.

⁴⁶ L. Huss & S. Stångberg. The Yoke and the Candy Bowl: Beliefs and Emotions in South Sami Revitalisation. I G. Roche, H. Maruyama & Å. Virdi Kroik (red.). *Indigenous Efflorescence: Beyond Revitalisation in Sápmi and Ainu Mosir*. (ANU Press, 2018); Y. Sapir. Sveriges samiska språk: Revitalisering, utmaningar och möjliga lösningar. *Svenska landsmål och svenskt folkliv*. 143 (2020). <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Ahr%3Adiva-21817>.

Plötsligt befinner man sig i en större kontext tillsammans med andra som talar lulesamiska, och det sprider sig som ringar på vattnet att jag är en av dem som håller på att lära sig lulesamiska. Det betyder att alla vill hjälpa till, även de utanför mentorprogrammet. De förstår att jag är en nybörjare. Jag har en kontext.⁴⁷

I sin artikel om samiskan i Sverige lyfter Yair Sapir⁴⁸ behovet att stärka mellangenerationens språkliga kompetens så att föräldrar, förskolepedagoger, lärare med flera kan ge barnen ett rikt och varierat språk. Sapir hänvisar till CASLE,⁴⁹ det enaresamiska revitaliseringsprogrammet, där man framgångsrikt använt kurser och mentorprogram för vuxna yrkesverksamma för att öka användningen av samiska i samhället.

Många unga och vuxna samer i Sverige är nu i färd med att återta sitt språk och sätten att göra det är många. Det kan handla om att besöka arkiv och lära sig språket genom att lyssna på gamla inspelningar eller att gå på kurser, att lära sig på egen hand eller att delta i mentorprogram. Oavsett hur långt alla dessa initiativ kan leda är det klart att de redan i många fall har gett en känsla av en ny tillhörighet, nya relationer och annat som upplevs som något positivt och värdefullt. Alla individuella strävanden bidrar till att de samiska språken stärks och revitaliseringen framskrider. Själva arbetet ger en ökad känsla av välbefinnande för många. Svårigheter kan uppstå på grund av praktiska omständigheter eller omgivningens attityder och då kan den enskilde ge upp sina försök. Kanske kommer engagemanget tillbaka när situationen förändras, kanske inte.

De som lär sig samiska är sårbara. Kritiska kommentarer från självutnämnda språkpoliser kan få modet att sjunka även hos de mest entusiastiska nya talarna. Olika syn på vad som är rätt och riktigt språk och vem som behärskar den autentiska varieteten är frågor som kan försvåra språkåtertagandet och skrämja bort en del intresserade. Därför är det viktigt att det finns olika trygga arenor, där de kan träffa andra likasinnade och använda ett språk som de håller på att lära sig. Arenor där de möts av positiva attityder oberoende av hur långt de har kommit med språket.

⁴⁷ P. Fjellgren & L. Huss. Språk är relationer – erfarenheter från ett samiskt mentorprogram på svenska sidan av Saepmie. I K. Kvarfordt Nüa (red.). *Framgång för små språk. En översikt om varför små språk i Norden behöver stärkas och vad som bidrar till ett lyckat språkstärkande arbete. Innehåller en checklista med framgångsfaktorer.* (Institutet för språk och folkminnen, 2022.)

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Asprakochfolkminnen%3Adiva-2142>.

⁴⁸ Sapir. Sveriges samiska språk.

⁴⁹ CASLE = Complementary Aanaar Saami language Education project.

De samiska språkens framtid

Den samiska kampen om språket kan beskrivas som en kapplöpning mellan assimilation och revitalisering. Vi kan också se samiskan som målningen på omslaget av Joshua Fishmans verk *Reversing Language Shift*: ett skepp på ett stormigt hav, en uppenbar kamp på liv och död.⁵⁰

Vi vet att revitaliseringsarbetet för samiskan är en kamp utan slut även om vi kan se framsteg här och var.⁵¹ Kenneth Hyltenstam med flera kartlägger samiskans situation med hjälp av faktorer på samhälls-, grupp- och individnivå som antingen stöder eller hindrar samiskt språkbevarande. Trots att författarna ser att positiva saker har hänt på alla nivåer kommer de fram till att genomgången ”ger en mycket typisk bild av ett minoritetsspråk som befinner sig i en tämligen långt framskriden språkbytesprocess.”⁵² En nyare undersökning av Yair Sapir ger en liknande bild. Samhällsstödet som det ter sig 2020 räcker inte. Mer måste till för att stärka samiskan. Sapirs samiska informanter beskriver hur de – ibland förgäves – måste kämpa för att få kommunerna att ge deras barn det stöd i samiska som lagen fastslår. Angående samiskans fortlevnad är de flesta föräldrar överens om att utsikterna är mörka eller mycket mörka om inget mer görs. De fyra samiska aktivister som Sapir kontaktat anser dock att språket har vuxit i värde och nu används mer i samhället. Språkaktivisterna anser också att skammen över det samiska språket och den samiska identiteten har minskat.⁵³

Domedagsprofetiornas kraft

I litteraturen finns många tidiga uttalanden från myndighetspersoner om att samiskan var dömd att försvinna och att det därför inte behövde satsas på den i skolsammanhang.⁵⁴ Liknande profetior har

⁵⁰ J. A. Fishman. *Reversing language shift: theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages*. (Multilingual Matters, 1991.)

⁵¹ U. Aikio-Puoskari. *Gullos sámegiella! Saamen kielten elvyttämisen parhaita käytäntöjä ja kansallisen politiikan linjauksia Suomessa, Ruotsissa ja Norjassa*. (Sámediggi, 2016); L. Huss. *Revitalization through Indigenous Education: A Forlorn Hope?* I N. H. Hornberger (red.). *Can Schools Save Indigenous Languages? Policy and Practice on Four Continents*. (Palgrave Macmillan, 2008.)

⁵² K. Hyltenstam, C. Stroud, & M. Svonni. Språkbyte, språkbevarande, revitalisering. Samiskans ställning i svenska Sápmi. I K. Hyltenstam (red.). *Sveriges sju inhemska språk: ett minoritets-språkperspektiv*. (Studentlitteratur, 2010.)

⁵³ Sapir. Sveriges samiska språk.

⁵⁴ Exempelvis Henrysson & Flodin. *Samernas skolgång till 1956*; Lantto. *Tiden börjar på nytt*, s. 245.

förekommit senare och gör det även i dag. Ibland pekar man ut själva talargruppens eget agerande som orsaken till en annalkande språkdöd, som i Nationalencyklopedin, som under rubriken *Språkbyte och språkdöd* ger följande beskrivning:

[...] För närvarande förlorar ett stort antal minoritetsspråk talare i snabb takt. Många språk har försvunnit eller kommer mycket snart att försvinna genom att alla talare gör språkbyten. I Sverige tycks detta hända just nu med lulesamiskan.⁵⁵

Sedan slutet av 1990-talet har det skrivits mycket om en pågående språkdöd i världen som riskerar att utplåna hälften av världens språkliga mångfald inom de närmaste 100 åren. Inom den samiska världen har det flitigt hänvisats till ett antal omständigheter som kan bidra till att samiskan försvinner. Utflyttningen av de unga från de samiska kärnområdena, många språkbärares höga ålder, de ungas utbildning i majoritetens utbildningssystem och effekten på språket av interetniska familjer är några omständigheter. I sitt kapitel granskade Huss och Lindgren var och en av dessa faktorer och kom fram till att de inte alltid lett till det förväntade. Vissa av dem har till och med gagnat samiskan och det samiska folket.⁵⁶

Återkommande negativa prognoser påverkar dock människor och kan sprida en hopplöshet som kan bli ett av de största hindren för samisk revitalisering. Att hopplösheten måste bekämpas är ett viktigt inslag i språkåtertagandet. I ett öppet brev till det samiska samhället skrev äldre mentorer i det första mentorprogrammet som Samiskt språkcentrum anordnade:

[...] Tack vare minoritetslagen och förvaltningskommunerna har det samiska språket fått en ny chans att överleva i framtiden och till kommande generationer. Genom lagens stöd får vi förståelse att det vi drömt om kan bli verklighet. Men ingen annan än vi själva kan rädda vårt språk. Det är vi samer som själva måste tala vårt språk. Negativa tankar skapas om man hela tiden hör domedagsprofetior som säger att sydsamiskan kommer att dö ut men ungdomen har visat oss äldre att de har en stark vilja att lära sig språket och att även vi behövs. Vi antar utmaningen.

⁵⁵ *Nationalencyklopedin*. Språkbyte och språkdöd. Band 17. (Bokförlaget Bra Böcker AB, 1995), s. 159. Jag blev uppmärksam på denna text genom en lulesamisk väninna som blev mycket upprörd när hon läste texten. Jag vill tacka henne för exemplet som så tydligt visar hur lätt utomstående kan använda sig av sina egna farhågor i en text som ska representera forskningsläget på området.

⁵⁶ Huss & Lindgren. *The Futures of the Sami Languages*.

Vi är beredda att göra det som krävs för att sydsamiskan ska bli ett levande språk, även bland barn och unga igen. [...].⁵⁷

Vikten av hopp och ett positivt förhållningssätt betonas också i den enaresamiska aktivisten Matti Morottajas tankar:

När ett så väldigt litet folk som enaresamerna försöker främja sitt språk och sin kultur är det bättre att inte fundera allt för mycket på om det är möjligt. Du måste se långt bort och framåt, du måste våga. Det här arbetet är ingenting för pessimister. Du måste vara en optimist.⁵⁸

Det verkar som om liknande tankegångar redan märks i den akademiska världen. Något som anammats av flera samiska forskare i Norden är begreppet *Indigenous efflorescence* eller ”urfolkens (kulturella) uppblomstring” som antropologen Gerald Roche har applicerat på revitaliseringsforskningen. Kroik tolkar hans tankar på följande sätt:

Indigenous efflorescence sätter ljuset på hur urfolk i hela världen kliver fram från en position som inneburit marginalisering. I stället för att fokusera på förluster låter man blicken vandra mot det som finns kvar och som går att förändra. Synsättet och sättet att beskriva urfolk går från en position av hopplöshet och marginalisering till en position som innebär aktivitet, agens och resiliens.⁵⁹

Revitaliseringens vidare uppgift

Revitaliseringsforskaren Lenore Grenoble påminner oss om att revitaliseringen är så mycket mer än att bara öka antalet talare och bredda språkets användningsdomäner – något som ofta anges som själva definitionen av revitalisering. Hon beskriver hur människor ofta påbörjar sitt eget revitaliseringsprojekt med syftet att lära sig tala sitt ursprungsspråk men senare märker att fördelarna är så mycket större än språkkunskaperna. Revitaliseringen för ofta människorna närmare varandra och skapar tätare förbindelser inom språkgemenskapen. Revitaliseringens läkande kraft och dess möjligheter att ge talarna och de potentiella talarna egenmakt och möjlighet att påverka sina egna öden beskriver Grenoble så här:

⁵⁷ Sametinget. *De äldres upprop*. <https://sametinget.se/1611> (hämtad 2025-11-23).

⁵⁸ Matti Morottaja citerad i A. Pasanen. ”This Work is Not for Pessimists.” *Revitalization of Inari Sámi language*. I L. Hinton, L. Huss & G. Roche (red.). *The Routledge Handbook of Language Revitalization*. (Routledge, 2018), s. 364.

⁵⁹ Kroik. *The Construction of Spaces for Saami language use*.

Läkning genom revitalisering omfattar mer än språkspecifika trauman; den är ett viktigt medel för att kunna bygga motståndskraft. Att använda ett språk kan vara ett sätt att återta kontrollen över ens eget öde; det kan vara en politisk motståndshandling, ett motstånd mot språklig och kulturell assimilering, mot själva koloniseringen.⁶⁰

Från hopplöshet till hoppets narrativ

I Sverige upplever samerna i dag ett hårdnande politiskt klimat i fråga om främjandet av språklig och kulturell mångfald. Samernas rättigheter kritiserar öppet på ett annat sätt än tidigare och direkt hatretorik förekommer.⁶¹ Vi vet inte hur långt sådant kan bära och om denna tendens kommer att fortgå och stärkas i framtiden. Den utbredda okunskapen bland politiker och tjänstepersoner om samiska förhållanden, samt om urfolksrättigheter och statens minoritetspolitiska förpliktelser, är en försvårande omständighet.

I en sådan situation är det viktigt att lyfta fram hoppets narrativ, det vill säga att i linje med Indigenous efflorescence komma ihåg och stärka allt det positiva som faktiskt kan upplevas inom det samiska samhället. De ungas engagemang i revitaliseringen växer stadigt och det finns allt fler exempel i samiska medier på unga och unga vuxna som vill ansluta sig till den växande skaran nya talare av samiska. I Sametingets kartläggning av samiskan från 2015⁶² påpekas att trots att barn och unga inte använde samiska så mycket i sitt vardagsliv så var deras attityder till samiskan förvånansvärt positiva. Samiskt språkcentrums lägesrapport 2021 visar också på mycket positiva attityder till samiskan hos barn och unga. I rapporten görs bedömningen att intresset för och efterfrågan på samiska förskolor ökar. Föräldrars önskemål om samisk förskola för sina barn har fått fler kommuner att börja överväga hur en samisk förskola ska kunna erbjudas. Fler kommuner än tidigare uttrycker en ambition att rekrytera förskollärare och lärare med samisk kompetens.⁶³

⁶⁰ L. Grenoble. Why revitalize? I J. Olko & J. Sallabank (red.). *Revitalizing endangered languages. A practical guide*. (Cambridge University Press, 2021), s. 15.

⁶¹ Se exempelvis L.-O. Marakatt. Professorer vill att DN tar större ansvar. *Samefolket*. 7 (2023); T. Poggats. *Kartläggning av rasism mot samer i Sverige*. (Umeå universitet, 2018). Se även Mienna, A. Mediaexperter kritiska mot Kjöllers texter i DN. *Sveriges Radio – Sameradiön*. (2023-12-26). <https://sverigesradio.se/artikel/mediaexperter-kritiska-mot-kjollers-texter-i-dn>.

⁶² Sametinget. *Förstudie: Kartläggning av de samiska språken*. (Samiskt språkcentrum & Umeå universitet, 2015). <https://umu.diva-portal.org/smash/get/diva2:849033/FULLTEXT01.pdf>.

⁶³ Sametinget. *Lägesrapport: De samiska språken i Sverige 2021*. (Samiskt språkcentrum, 2021), s. 26. <https://sametinget.se/3041> (hämtad 2025-11-23).

Professor Mikael Svonni, som i sin avhandling från 1990-talet ansåg att samiskan framtid var mörk, intervjuas 2019 i ett medieinslag med rubriken ”Ljus framtid för samiskan enligt professorn.” Svonni konstaterar:

På 50-talet sa man att sydsamiskan skulle dö ut om femtio år. Ser man på situationen i dag är det en helt annan situation än ett språk som håller på att dö ut. Men [...] det finns en avgörande handling som påverkar språkets överlevnad och det är att man för över språket till nästa generation. Det är skillnaden mellan att ett språk försvinner eller lever vidare. Jag ser inga sådana tendenser överhuvudtaget att samiskspråkiga föräldrar låter bli att tala samiska med sina barn, snarare tvärtom.⁶⁴

Språk som relationer inom den egna gruppen⁶⁵ och revitalisering som ett eget samhällsbygge kring ursprungsspråket och kulturen⁶⁶ är sådant som gör revitaliseringen så positiv att många orkar fortsätta trots all den negativitet som finns i samhället. Att många vill ge sina egna barn och barnbarn möjlighet till allt detta är naturligt och har redan bekräftats av de samiska kartläggningar som nämns ovan. Det viktigaste är de nästan oförväntat positiva attityderna till samiskan som barn och unga visar i samma kartläggningar.

I en studie av sydsamisk revitalisering bland föräldrar, lärare och skolbarn⁶⁷ visade sig intresset för samiskan vara stort även bland skolbarnen. När de 50 barnen i åldrarna 7–14, varav en mindre del gick i den lokala sameskolan och de andra fick modersmålsundervisning i samiska i skolan, fick frågor om samiska och andra språk, överraskades projektteamet av svaren. Endast en tiondel av eleverna svarade att de talade samiska varje dag och ingen av dem ansåg sig tala samiska flytande. Omkring 60 procent ansåg att samiska var ett svårt språk. Trots detta verkade samiskan ge dem mycket positiva associationer. Runt 80 procent kommenterade att det var ”roligt”, ”kul”, ”coolt” eller liknande att tala samiska. Hälften av dem kommenterade att de kände sig ”som en same”, ”mer som en same”, ”som en same som kan sitt språk”, ”som mig själv”, ”som familjemedlem” eller liknande när de talade samiska. De flesta beskrev att samiskan kändes ”nyttig” och ”nära” (i motsats till ”onyttig” och ”avlägsen”). När eleverna fick frågan vilka språk de hoppades kunna tala i framtiden svarade över 70 pro-

⁶⁴ Hällgren, Katarina. *Ljus framtid för samiskan enligt professorn*. <https://www.samer.se/2516> (hämtad 2025-11-23).

⁶⁵ Fjellgren & Huss. Språk är relationer.

⁶⁶ Grenoble. Why revitalize?

⁶⁷ Huss & Stångberg. The Yoke and the Candy Bowl.

cent att de utöver andra språk hoppades kunna ”tala samiska”, ”tala mer samiska” eller ”tala flytande samiska.”⁶⁸ En 14-årig flicka skrev:

Jag tycker att alla samiska barn ska lära sej prata och skriva samiska så att det inte dör ut. Jag vill kunna prata samiska med andra som dom gjorde förr i tiden. Att jag ska lära mej samiska känner jag som en självklarhet. Att vara same är något dom flesta inte får vara med om. Jag tänker lära mina barn samiska. Då jag hör någon prata samiska med mej känner jag mej trygg. Hemma.⁶⁹

Samiskans framtid ligger i händerna på samiska barn, ungdomar och vuxna, på alla nivåer i det samiska samhället. Det som händer nu visar att engagemanget växer, nya krafter tar plats och nya sätt att revitalisera tas fram av samerna. För att citera mottot för artikeln hävdar jag att denna våg inte längre går att stoppa.

Det är de utomstående ansvar att se till att det svenska samhället ställer upp med det lagstadgade stöd som behövs för att stötta och stärka den samiska revitaliseringen. Särskilt inom utbildningsområdet krävs stora förbättringar för att Sverige på allvar ska kunna sägas värna om samernas språkliga mänskliga rättigheter.

⁶⁸ Huss & Stångberg. *The Yoke and the Candy Bowl*, s. 101–102.

⁶⁹ Huss & Stångberg. *The Yoke and the Candy Bowl*, s. 102.

Referenser

Litteratur

- Aikio-Puoskari, U. *Gullos sámegiella! Saamen kielten elvyttämisen parhaita käytäntöjä ja kansallisen politiikan linjauksia Suomessa, Ruotsissa ja Norjassa*. (Sámediggi, 2016.)
- Anderzén, S. Kyrkans undervisning i Lappmarken under 1800-talet: En ständigt pågående process för att finna fungerande arbetsformer. I Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi*. Band 1. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 371–402.
- Eidheim, H. *Aspects of the Lappish minority situation*. (Oslo universitet, 1989.)
- Elenius, L. Stiftsledningen och minoritetspolitiken. I Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi*. Band 1. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 469–515.
- Fishman, J. A. *Reversing language shift: theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages*. (Multilingual Matters, 1991.)
- Fjellgren, P. & Huss, L. Språk är relationer – erfarenheter från ett samiskt mentorprogram på svenska sidan av Saepmie. I Kvarfordt Niia, K. (red.). *Framgång för små språk. En översikt om varför små språk i Norden behöver stärkas och vad som bidrar till ett lyckat språkstärkande arbete. Innehåller en checklista med framgångsfaktorer*. (Institutet för språk och folkminnen, 2022), s. 101–105. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Asprakochfolkminnen%3Adiva-2142>.
- Fjellgren, P. & Nord, M. Förord. I Fjellgren, P. & Nord, M. (red.). *Inifrån Sápmi – Vittnesmål från stulet land*. (Verbal, 2021), s. 13–19.
- Grenoble, L. Why revitalize? I Olko, J. & Sallabank, J. (red.). *Revitalizing endangered languages. A practical guide*. (Cambridge University Press, 2021), s. 9–23.
- Hagerman, M. *Käraste Herman! Rasbiologen Herman Lundborgs gåta*. (Norstedts, 2015.)
- Henrysson, S. & Flodin, J. *Samernas skolgång till 1956*. (Umeå universitet, 1992.)

- Hinton, L., Huss, L. & Roche, G. Conclusion: What works in language revitalization? I Hinton, L., Huss, L. & Roche, G. (red.). *The Routledge handbook of language revitalization*. (Routledge, 2018), s. 495–501.
- Huss, L. Revitalization through Indigenous Education: A Forlorn Hope? I Hornberger, N. H. (red.). *Can Schools Save Indigenous Languages? Policy and Practice on Four Continents*. (Palgrave Macmillan, 2008), s. 125–135.
- Huss, L. & Stångberg, S. The Yoke and the Candy Bowl: Beliefs and Emotions in South Sami Revitalisation. I Roche, G., Maruyama, H. & Virdi Kroik, Å. (red.). *Indigenous Efflorescence: Beyond Revitalisation in Sapmi and Ainu Mosir*. (ANU Press, 2018), s. 129–150.
- Huss, L. & Lindgren, A.-R. The futures of Sami languages. I Valkonen, S., Aikio, A., Alakorva, S. & Magga, S.-M. (red.). *The Sámi World*. (Routledge, 2022), s. 217–231.
- Huuva, K. & Blind, E. (red.). ”När jag var åtta år lämnade jag mitt hem och jag har ännu inte kommit tillbaka”: minnesbilder från samernas skoltid. (Verbum, 2016.)
- Hyltenstam, K., Stroud, C. & Svonni, M. Språkbyte, språkbevarande, revitalisering. Samiskans ställning i svenska Sápmi. I Hyltenstam, K. (red.). *Sveriges sju inhemska språk: ett minoritetsspråksperspektiv*. (Studentlitteratur, 2010.)
- Kortekangas, O. Nomadskolans språkpolitik i princip och praktik 1909–1945. *Denna volym*.
- Kroik, D. *The Construction of Spaces for Saami language use. Language revitalisation in educational contexts*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2023.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-205392> (hämtad 2025-11-23).
- Kroik, D. Tegel, salt och den blomstrande eller ”utrotningshotade” sydsamiskan. *Denna volym*.
- Lantto, P. *Tiden börjar på nytt: en analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. (Umeå universitet, 2000.)
- Lantto, P. *Att göra sin stämman hörd: Svenska samernas riksförbund, samerörelsen och svensk samepolitik 1950–1962*. (Kulturgräns norr, 2003.)

- Laula, E. *Inför lif eller död? Sanningsord i de lappska förhållandena.* (Stockholm, 1904.)
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:eod-1159612>.
- Lindmark, D. Svenska undervisningsinsatser och samiska reaktioner på 1600- och 1700-talen. I Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi.* Band 1. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 341–366.
- Marakatt, L.-O. Professorer vill att DN tar större ansvar. *Samefolket.* 7 (2023), s. 16–17.
- Mienna, A. Mediaexperter kritiska mot Kjöllers texter i DN. Sveriges Radio – Sameradion. (2023-12-26.)
- Nationalencyklopedin. Språkbyte och språkdöd. Band 17. (Bokförlaget Bra Böcker AB, 1995), s. 159.
- Norlin, B. & Sjögren, D. Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900. Inflytande, vägval och konsekvenser? I Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi.* Band 1. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 403–435.
- Outakoski, H. *Multilingual literacy among young learners of North Sámi: contexts, complexity and writing in Sápmi.* (Umeå universitet, 2015.)
- Pasanen, A. "This Work is Not for Pessimists." Revitalization of Inari Sámi language. I Hinton, L., Huss, L. & Roche, G. (red.). *The Routledge Handbook of Language Revitalization.* (Routledge, 2018), s. 364–372.
- Poggats, T. *Kartläggning av rasism mot samer i Sverige.* (Umeå universitet, 2018.)
- Rasmussen, T. & Nolan, J. S. Reclaiming Sámi languages: Indigenous language emancipation from East to West. *International Journal of the Sociology of Language.* 209 (2011): s. 35–55.
 DOI.org/10.1515/ijsl.2011.020.
- Sameskolstyrelsen. *Sameskolstyrelsens vision för verksamheterna.* (2022).
<https://sameskolstyrelsen.se/app/uploads/2022/01/Sameskolstyrelsens-vision-f%C3%B6r-verksamheterna.pdf>.

- Sametinget. *Förstudie: Kartläggning av de samiska språken*. (Samiskt språkcentrum & Umeå universitet, 2015.) <https://umu.diva-portal.org/smash/get/diva2:849033/FULLTEXT01.pdf>.
- Sametinget. *Lägesrapport: De samiska språken i Sverige 2020*. (Samiskt språkcentrum, 2020.) <https://sametinget.se/3154> (hämtad 2025-11-23).
- Sametinget. *Lägesrapport: De samiska språken i Sverige 2021*. (Samiskt språkcentrum, 2021.) <https://sametinget.se/3041> (hämtad 2025-11-23).
- Sametinget. *Lägesrapport: De samiska språken i Sverige 2022*. (Samiskt språkcentrum, 2022.) <https://sametinget.se/2958> (2025-11-23).
- Sapir, Y. Sveriges samiska språk: Revitalisering, utmaningar och möjliga lösningar. *Svenska landsmål och svenskt folkliv*. 143 (2020): s. 63–120.
- Stenberg, K. & Lindholm, V. *Dat läh mijen situd! Det är vår vilja: en vädjan till den svenska nationen från samefolket*. (Svenska förlaget, 1920.)
- Stordahl, V. Sami Generations. I Gaski, H. (red.). *Sami Culture in a New Era. The Norwegian Sami Experience*. (Davvi Girji, 1997), s. 143–154.
- Svonni, M. *Samiska skolbarns samiska. En undersökning av minoritetsspråksbehärskning i en språkbyteskontext*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 1993.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-66617> (hämtad 2025-11-23).
- Svonni, M., Hetta, L. J. & Outakoski, H. *Sámi: The Sámi Language in Education in Sweden*. 2. uppl. (Mercator European Research Centre on Multilingualism and Language Learning, 2020.)

- UNESCO. *Map of the World's Languages in Danger*. (2009.)
<https://romanistik.uni-freiburg.de/pusch/Download/UNESCO-Map.pdf>.
- UNESCO. *Atlas of the World's Languages in Danger*. 3. uppl. (2010).
<https://repositorio.minedu.gob.pe/bitstream/handle/20.500.12799/1756/Atlas%20of%20the%20World%C2%B4s%20Languages%20in%20Danger.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Wennström, A. Minns mig. Minns att vi överlevde. I Fjellgren, P. & Nord, M. (red.). *Inifrån Sápmi – Vittnesmål från stulet land*. (Verbal, 2021), s. 79–87.

Offentligt tryck

- Europarådets ministerkommitté. CM/RecChL(2023)2).
Recommendation of the Committee of Ministers on the application of the European Charter for Regional or Minority Languages by Sweden (Adopted by the Committee of Ministers on 19 April 2023 at the 1464th meeting of the Ministers' Deputies).
https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?objectid=0900001680aaf818.
- Prop. 1975:26. *Regeringens proposition om riktlinjer för invandrar- och minoritetspolitiken m.m.*
- SFS 2009:724. *Lag om nationella minoriteter och minoritetsspråk.*
- SOU 2006:19. *Att återta mitt språk – åtgärder för att stärka det samiska språket. Slutbetänkande av Utredningen av finska och sydsamiska språken.*
- SOU 2017:60. *Nästa steg? Förslag för en stärkt minoritetspolitik. Delbetänkande av Utredningen om en stärkt minoritetspolitik. Bilaga 2. Utvärdering av Samiskt språkcentrum i ett revitaliseringsperspektiv, s. 319–382.*

Internet och media

Hällgren, Katarina. Ljus framtid för samiskan enligt professorn.
<https://www.samer.se/2516> (hämtad 2025-11-23).

Sametinget. De äldres upprop. <https://sametinget.se/1611>
(hämtad 2025-11-23.)

Nomadskolans språkpolitik 1909–1945

Otso Kortekangas

Inledning

Nomadskolan var en skolform som var avsedd för barn vars föräldrar var fjällrenskötare. Ett viktigt motiv bakom grundandet av det nya skolsystemet 1913 var skolauktoriteters oro för att det ”genuint” fjällsamiska levnadssättet höll på att försvinna i och med ökad kontakt med svensktalande och finsktalande jordbrukare och moderna näringar. Nomadskolans funktion var att bibehålla och samtidigt modernisera och effektivisera fjällrenskötseln. Begreppen modern, modernism och modernisering används i kapitlet i en bemärkelse som innefattar det tidiga 1900-talets starka tro på modernisering som en lösning på många upplevda samhälleliga utmaningar.¹

De utbildningsauktoriteter som planerade nomadskolan ansåg att fjällrenrenskötseln var gynnsam för samerna ur ett ekonomiskt perspektiv, för fjällregionerna, och för hela nationen. Renskötseln gjorde den sista ”outnyttjade” ytan i riket produktiv. Därför skulle näringen tas tillvara och effektiviseras.²

¹ Om modernism och modernisering i förhållande till samer, och modernismens progressiva och reaktiva sidor under tidigt 1900-tal, se till exempel S. Sörlin, *Rituals and Resources of Natural History*. I M. Bravo & S. Sörlin (red.). *Narrating the Arctic. A cultural history of Nordic scientific practices* (Science History Publications, 2002), s. 73–122; och L. Lien & M. Zetterlund Stenhammer, ’De fremmede’ i pressen. Omtale av nasjonale minoriteter og urfolk i media fra 1900 til andre verdenskrig. I N. Brandal, C. A. Døving och I. Thorson Plesner (red.). *Nasjonale minoriteter og urfolk i norsk politikk fra 1900 til 2016* (Cappelen Damm, 2017), s. 46–48.

² D. Sjögren. *Den säkra zonen: Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*. (Umeå universitet, 2008), s. 8, 12, 223; B.

Denna nationalekonomiska förklaring kan kompletteras med andra förklaringar. Sten Henrysson och Simone Pusch har identifierat ett socialdarwinistiskt motiv. Det inbegrep att samisk biologi och kultur lämpade sig bäst för renskötsel, och samerna var ”lyckligast” då de höll sig till denna näring.³ David Sjögren har visat vilken roll pedagogisk teori och i synnerhet reformpedagogik spelade för utformandet av nomadskolan.⁴ Julia Nordblad har diskuterat en tanke om att ett ojämnt medborgarskapsideal har varit en bakomliggande faktor för nomadskolans segregation. I likhet med andra minoritetsbefolkningar, men till skillnad från de finsktalande i norra Sverige, ansågs samer inte likvärdiga nog för att bli assimilerade till en fullständig svenskhet.⁵

Medan det samiska språket⁶ i viss mån verkar ha tolererats av utbildningsauktoriteterna, var tanken om rennäringens modernisering så stark att ”modernitetens språk” svenska, fick en allt starkare ställning i nomadskolorna.⁷ Denna artikel anlägger ett nytt perspektiv och studerar både styrdokumentens principer kring användningen av samiska, och utbildningsauktoriteters, lärares, och samiska föräldrars formuleringar om undervisningsspråket samiska i praktiken.

Charlotta Svonni har skrivit en avhandling om den samiska skolutbildningens ambitioner och praktiker under den senare halvan av 1900-talet. I avhandlingen beskriver hon diskussionerna med samiska elever som hade gått i nomadskolan. Svonni återger hur de beskrivit en av nomadskolans centrala paradoxer. Eleverna gick i en skola som skulle vara så samisk som möjligt, men de kom ur skolan med en känsla av att ”de kommit längre bort från renskötseln, det samiska språket och vad de uppfattade som samisk kultur.”⁸

Uppman, *Samhället och samerna 1870–1925* (Umeå universitet, 1978), s. 90–94; O. Kortekangas, *Language, citizenship, and Sámi education in the Nordic North, 1900–1940* (McGill-Queen's University Press, 2021), s. 20–23.

³ S. Henrysson, *Darwin, ras och nomadskola. Motiv till kåtaskolreformen 1913*. (Umeå universitet, 1993); S. Pusch, *Nomadskolinspektörerna och socialdarwinismen 1917–1945*. (Umeå universitet, 1998).

⁴ Sjögren, *Den säkra zonen*.

⁵ J. Nordblad, *Jämlikhetens villkor: Demos, imperium och pedagogik i Bretagne, Tunisien, Tornedalen och Lappmarken 1880–1925*. (Göteborgs universitet, 2013) s. 279–280.

⁶ Artikelnen använder begreppet samiska språket som en kollektiv term för de samiska språkvarieteterna förutom i fall där det är av vikt att betona vilken varietet som avses.

⁷ L. Elenius, *Minoritetsspråken i nationalistisk växelverkan. Samiska och finska som kyrkspråk och medborgarspråk*. I D. Lindmark (red.). *Nationsöverskridande kyrkohistoria. De språkliga minoriteterna på Nordkalotten*. (Umeå universitet, 2016), s. 34–35; O. Kortekangas, *Tools of teaching and means of managing: Educational and sociopolitical functions of languages of instruction in elementary schools with Sámi pupils in Sweden, Finland and Norway 1900–1940*. Stockholms universitet (Iloinen tiede, 2017), s. 123.

⁸ C. Svonni, *Utbildning för samer: ambitioner och praktiker i nomad- och sameskolan från 1950-tal till 2010-tal*. (Umeå: Umeå universitet, 2023), s. 18.

Denna artikel studerar nomadskolans språkpolitik från 1909 och fram till 1945. År 1909 var året då propositionen för nomadskolan lades fram och 1945 markerar slutet av Axel Callebergs period som nomadskolinspektör och början på en gradvis förändringsperiod inom nomadskolsystemet.

Artikelns huvudsakliga forskningsfråga är följande: Hur såg nomadskolans språkpolitik ut i princip, enligt styrdokument och propositioner och i praktiken, i nomadskolinspektörernas rapporter och anteckningar, i lärarnas brev och memoarer och i nomadskolfullmäktiges protokoll? Artikeln fokuserar alltså på skolauktoriteter, lärare, och i liten utsträckning också på samiska föräldrar. Det mycket viktiga elevperspektivet har tidigare belysts i en antologi som publicerades i samband med Svenska kyrkans vitboksprojekt. Den innehåller elevberättelser som tyder på att samiska förbjöds i vissa skolor medan språket fick användas i andra skolor.⁹ Genom att besvara forskningsfrågorna kan artikeln bidra med ny kunskap om, och nya perspektiv på, nomadskolans stora paradox att den ”samiska” skolan utbildade elever som kände sig alienerade gentemot sin kultur.

Missionspolitik och nationalekonomi – vägen till nomadskolan

Sekelskiftet 1900 bevitnade en skiftande syn på samisk utbildning, med den viktiga nomadskolreformen. De kyrkliga missionsskolor som tidigare haft huvudansvaret för utbildningen av samer ersattes med statligt styrda skolor. Björn Norlin och David Sjögren har behandlat övergångsperioden och visat att den organisatoriska förändringen gick ut på att en mångfald olika skolformer för samer stöptes om till en enda, nomadskolan. Det administrativa ansvaret lades på Skolöverstyrelsen. Samtidigt var kyrkans roll mycket viktig i planeringsfasen av nomadskolan. Även efter reformen skulle Skolöverstyrelsen vid alla beslut som handlade om läroplan och undervisningsinnehåll konsultera stiftsledningen i Härnösand och Luleå.¹⁰

⁹ K. Huuva & E. Blind (red.). *”När jag var åtta år lämnade jag mitt hem och jag har ännu inte kommit tillbaka”: minnesbilder från samernas skoltid.* (Verbum, 2016.)

¹⁰ B. Norlin & D. Sjögren. Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi* vol. 1 (Artos, 2016), s. 403, 414–431.

En stor del av de samiska barnen ansågs inte vara ”riktiga samer”, det vill säga fjällrenskötare, på grund av den så kallade kategoriklyvningen. Dessa barn skickades i de allra flesta fall till vanliga svenska folkskolor. Där togs ingen hänsyn till elever med andra modersmål än svenska. Konsekvensen blev språkassimilering. Denna del av samisk utbildningshistoria är alltså tämligen outforskad. Det är svårt att med säkerhet veta hur många samiska barn som gick i vanliga svenska folkskolor. David Sjögren har sammanställt en tabell av vilken det framgår att elevantalet i nomadskolorna på 1930–1940-talen var relativt stabilt, kring 400 barn. I vissa undantagsfall gick även barn som inte ansågs vara ”nomader” i nomadskolorna, på 1930–1940-talen cirka 60–140 barn.¹¹

Inom lappfolkskolorna, de stationära missionsskolorna och de ambulerande kateketskolorna hade skolspråket varierat. Utöver de samiska språkvarieteterna användes svenska, liksom finska, det traditionella kyrkospråket i norra Norrbotten. Början av 1900-talet förde med sig en förändring. Skolformerna skulle göras mer enhetliga och även språkpolitiken bli tydligare. Samtidigt kunde samiska i vissa fall ha roller som också utbildningsauktoriteterna ansåg vara värdefulla. Samiska ansågs, till skillnad från finska¹², ha en viss legitimitet och ett existensberättigande som ett gammalt språk i landet. Här var också den lutherska traditionen viktig. Den betonade att förkunnelsen skulle genomföras så förståeligt som möjligt, och därför ofta på folkspråket. Användningen av samiska i de sydligare delarna av de samiska regionerna i Sverige hade gamla anor. I norra Norrbotten var användningen av finska vanligare.¹³

¹¹ Se Sjögren, *Den säkra zonen*, s. 111.

¹² Se nästa sida och fotnot 13.

¹³ Elenius, *Minoritetsspråken i nationalistisk växelverkan*, s. 34–43; Kortekangas, *Tools of Teaching and Means of Managing*, s. 121–124.

Figur 1 Skolkåta i Stora Axhögen, Härjedalen

Foto: Rosenberg, C. G.

Nordiska museet

Språkpolitik i princip – utredningar, propositioner och stadgar 1909–1938

Den proposition som publicerades 1909 och som låg till grund för 1913 års nomadskolreform innehöll en gedigen genomgång av skolväsendets historia i de samiska områdena. Propositionen skrevs av Luleåbiskopen Olof Bergqvist med hjälp av två folkskoleinspektörer, Vitalis Karnell och K. Lor. Österberg.

Propositionens historiska bakgrund bildar motiv för beslutet att inrätta en ny skolform, nomadskola. Bland de viktigaste motiven märks tanken att nomadskolan kan bidra till att fler samer kommer till skolan, eftersom nomadskolan skulle vara anpassad till fjällsamer-
nas halvnomadiska livsstil. Nomadskolan organiserades för de högre klassernas del i stationära skolor med internat. Skolgången för de lägre klasserna var organiserad genom ambulerande skolor som ännu i 1909 års proposition enligt gammal missionsmodell kallades för kateketskolor.

Ett annat viktigt motiv var att nomadskolan skulle bidra till rennäringens bevarande och effektivisering. Genom undervisningsformer och undervisningsinnehåll som var anpassade till den samiska livsstilen skulle samerna stanna kvar i den ”traditionella” näringen till nytta för sig själva, för norra Sverige och för hela riket genom det lilla bidrag som rennäringen kunde ge till nationalekonomin i stort.¹⁴

Den stadga som grundade nomadskolsystemet 1913 utgick från propositionen 1909. Medan propositionsformatet verkar ha gett utrymme för diskussion och resonemang, var stadgan kortfattad och byråkratisk. Stadgan från 1913 säger ingenting om undervisningsspråket. Däremot skrivs det en hel del om samiska som undervisningsspråk i 1909 års proposition, till skillnad från finska som under flera sekel hade varit ett viktigt språk i nordligaste Sverige. Finska spelade en central roll inom kyrkan, laestadianismen och i kommunikationen med den finskspråkiga majoritetsbefolkningen i området. Att finska inte nämns tyder på utbildningsauktoriteternas mer negativa inställning till finska. Det var ett språk som inte ägde historisk legitimitet i Sverige, medan samiska ansågs vara ett språk som talats sedan långt tillbaka.¹⁵

I 1909 års proposition beskrivs tydligt det samiska språkets roll i bevarandet av samisk kultur och samer som en folkgrupp: ”ett af de verksammaste medlen att bevara lappstammen från att uppslukas af andra folkelement och gå under genom beröringen med deras kultur.”¹⁶ Författarna till 1909 års proposition ansåg därför att i områden där föräldrarna önskade fortsatt undervisning i samiska språket skulle detta tillåtas. Där svenska språket redan blivit etablerat som undervisningsspråk skulle enbart svenska användas i skolorna.

Med tanke på detta hade 1909 års proposition en mer positiv syn på bruket av samiska språk som undervisningsspråk jämfört med tidigare stadgor om samisk undervisning. Förordningen från 1896 fastställde nämligen att svenska språket skulle användas ”så vitt ske kan”, alltså där eleverna var kapabla att förstå och ta till sig undervisning på svenska.¹⁷

¹⁴ O. Bergqvist. *Förslag till omorganisation af lappskoleväsendet*. (Ruuth, 1909), s. 17–18.

¹⁵ Nordblad, Jämlikhetens villkor 332; L. Elenius, *Nationalstat och minoritetspolitik: Samer och finskspråkiga i ett jämförande nordiskt perspektiv*. (Studentlitteratur, 2006), s. 130–134, 177.

¹⁶ Bergqvist. *Förslag till omorganisation af lappskoleväsendet*, 21.

¹⁷ ”så vitt ske kan”: citerad i S. Henrysson & J. Flodin. *Samernas skolgång till 1956*. (Umeå universitet, 1992), s. 7, 10.

Propositionen från 1909 nämner också det samiska språket som ett ämne som ska studeras i kateketskolorna, alltså i de lägre nomadskolorna. Enligt propositionen skulle det också ingå studier i samiska i kateketernas seminarieutbildning. Av lärare för de högre klasserna förutsattes inte studier i samiska men om kunskaper i samiska och finska var ”erforderliga” var något som domkapitlen skulle bestämma från fall till fall. Enligt propositionen var det också viktigt att samiska elever i de högre klasserna skulle inackorderas hos samiska familjer för att få en naturlig kontakt med den samiska kulturen.¹⁸

Redan åren efter att de första nomadskolorna inlett sin verksamhet initierades planeringsarbetet för en ny stadga som trädde i kraft 1916. Den största administrativa förändringen av 1916 års stadga var att nomadskolinspektörsposten etablerades. Det handlade om en ny centraliserad ledningsposition inom systemet. Biskop Bergqvist och utbildningsministern Fridtjuv Berg som ledde planeringen av den nya stadgan ansåg att styrning och organisation av nomadskolsystemet behövde bli tydligare. Nomadskolinspektören skulle på ett bättre sätt genomföra och kontrollera segregationen. Bergqvist och Berg ansåg med andra ord att det var centralt att enbart barn till fjällrenskötare skulle gå i nomadskolorna.¹⁹

I likhet med stadgan från 1913 konstaterade 1916 års stadga ingenting om undervisningsspråket. Däremot diskuterades detta i den debatt som föregick författandet av själva stadgan. I sitt remissvar till Ecklesiastikdepartementet, som ledde planeringsarbetet, skrev folkskoleinspektören för norra Norrbotten Albin Neander att det enligt honom var viktigare att lärarna kände till de lokala förhållandena och kunde samiska än att dessa skulle vara formellt utbildade eller kunna flytande svenska. Enligt Neander var det svårt för lärare som inte kunde samiska att jobba med barn som inte talade flytande svenska. Trots Neanders svar och några andra positiva uttalanden om bruket av samiska konstaterade själva stadgan ingenting om undervisningsspråket.²⁰

Nästa uppdatering av regelverket kring nomadskolan kom 1925. Den utgick från en proposition från 1923, som en kommission tillsatt 1919 lade fram. Till skillnad från de tidigare nomadskolstadgorna valde författarna nu att inkludera propositionens formulering om

¹⁸ Bergqvist. *Förslag till omorganisation af lappskeleväsendet*, s. 4–8.

¹⁹ Norlin och Sjögren. Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900, s. 426–427; Sjögren. *Den säkra zonen*, s. 70–72.

²⁰ Albin Neander till Ecklesiastikdepartementet den 3 juni 1915, E:1: A22, Ecklesiastikdepartementet (ED). Riksarkivet (RA).

undervisningsspråket. I en mening som för tankarna till 1909 års proposition fastställde både propositionen och stadgan att svenska skulle användas ”där ej särskilda förhållanden annat föranleda.”²¹ Vilka dessa särskilda förhållanden var utvecklades inte i stadgan. Men antagligen handlade det precis som i 1909 års proposition om områden där samiska hade en stark ställning och kunde användas som undervisningsspråk i varje fall i de lägre stadierna.

Propositionen 1923 hade också en positiv inställning till att anställa samiska lärare för nomadskolorna, även om undervisningsspråket i regel skulle vara svenska. En av medlemmarna i 1919 års kommission för reformerandet av nomadskolan var dess blivande inspektör Erik Bergström. Artikelns återkommer till honom gällande språkpraktiker under hans mandatperiod. Det är redan nu viktigt att konstatera att han hade en positivare syn på samiska som undervisningsspråk än föregångaren Karnell.

En mycket viktig reform som 1925 års stadga förde med sig var grundandet av nomadskolfullmäktige. Det var ett organ där samiska föräldrar fick uttrycka sina tankar och åsikter om skolgången och organiseringen av skolorna. För studerandet av undervisningsspråken i praktiken är nomadskolfullmäktiges efterlämnade protokoll av mycket stort värde.

Ännu en stadga gavs ut 1938, men utan ändringar i formuleringarna om undervisningsspråket. Däremot påbörjade 1938 års stadga en process där nomadskolan gradvis närmade sig folkskolans innehåll, struktur och organisering.²²

Språkpraktiker i nomadskolinspektörernas rapporter

När det gäller studiet av språkpraktiker är det befogat att börja med nomadskolinspektörernas dokument. Dels blir det möjligt att studera hur de stadgor och regelverk som nomadskolinspektörerna i många fall planerade och beredde efterlevdes i praktiken. Dels är det intressant att ställa frågan hur inspektörerna förhöll sig till fall där realiteten och språkpraktikerna skilde sig från det som stod skrivet i propositionerna och stadgorna.

²¹ SFS 1925:511. Kungl. Maj:ts stadga ang. nomadundervisningen i riket. Stockholm: Nordstedts, 1926, 1377.

²² Elenius, *Nationalstat och minoritetspolitik*, s. 164–165; Sjögren, *Den säkra zonen*, s. 139.

Vitalis Karnell var den första nomadskolinspektören. Han tillträdde ämbetet 1917, direkt efter att denna post hade grundats av 1916 års stadga. Det har skrivits mycket om Karnell och han är känd för att ha varit en mycket aktiv, nitisk och energisk nomadskolinspektör. Han blev dock nedslagen av den kritik som samer, och i synnerhet det samiska landsmötet 1918, framförde mot nomadskolan. Samiska deltagare på det första samiska landsmötet i Östersund 1918 kritiserade de kultursegregerande argumenten bakom grundandet av nomadskolorna. Också utbildningens lägre kvalitet i jämförelse med folkskolan kritiserades, liksom det faktum att nomadiserande samer inte hade någon valmöjlighet gällande deras barns skolgång utan var tvungna att skicka sina barn till nomadskolorna.²³

Som Karnell uttryckte sig under sagda möte, tyckte han att samer missförstått nomadskolans funktion. År 1919 lämnade han posten som nomadskolinspektör och återgick till sin tidigare tjänst som folkskoleinspektör i Tornedalen. Karnell var också en av författarna till 1909 års proposition som ledde till första stadgan för nomadskolan. Hans roll i utformandet och det tidiga styrandet av nomadskolan var mycket viktig.²⁴

I Karnells inspektörsberättelser uttryckte han sig rätt sparsamt om språkfrågan. I rapporten för 1918 kommenterar han dock språksituationen i tre kommuner: Gällivare, Arjeplog och Jokkmokk. I dessa kommuner användes samiska fortfarande som undervisningsspråk och eleverna läste samiska läroböcker. Enligt Karnell innebar detta att eleverna var ”till ingen nytta vare sig för sig själva eller andra.”²⁵ Med tanke på att 1909 års proposition hade en rätt så positiv syn på kommuner där samiska ännu användes är Karnells negativa uppfattning överraskande. Simone Pusch har tolkat Karnells övertygelse, att svenska skulle utgöra det enda undervisningsspråket i nomadskolorna, som ett uttryck av att han önskade bevara den samiska rennärningen men inte kulturen i sig.²⁶

Karnell ansåg att användningen av samiska stod i vägen för en förhöjd undervisningskvalitet, mer professionella lärare och en moder-

²³ Elenius, *Nationalstat och minoritetspolitik*, s. 162.

²⁴ Elenius, *Nationalstat och minoritetspolitik*, s. 161–164; Sjögren, *Den säkra zonen*, s. 67–70; Olle Franzén. K. Vitalis Karnell. Svenskt biografiskt lexikon, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/12393>, hämtad 2024-03-28.

²⁵ Inspektörsrapport 1918, D:IV:1, Rikets nomadskolor (RN), Riksarkivet i Härnösand (RAH).

²⁶ S. Pusch. Nationalismen och kåtaskolan. Remissvaren till O. Bergqvists Förslag till kåtaskolereform 1909–1912. I Peter Sköld & Kristina Kram (red.). *Kulturkonfrontation i Lappmarken: Sex essäer om mötet mellan samer och svenskar*. (Umeå: Umeå universitet, 1998), s. 120.

niserad rennäring. Bilden som framträder är en tjänsteman fullständigt ägnad åt sin uppgift att få fler samer att gå i skolan och att samtidigt bevara och modernisera rennäringen. Också Karnells nedslagenhet efter den svidande kritiken som framfördes under det samiska landsmötet 1918 tyder på detta. Han trodde på sitt uppdrag och blev besviken då han upplevde att samerna inte förstod vikten av hans arbete. Mitt i allt detta kunde han inte begripa varför man skulle bereda utrymme för samiska språkvarieteter som undervisningsspråk. Dessa kunde ju enligt honom varken bidra till mer professionella lärare eller till mer kvalitativt undervisningsinnehåll. Samiska kunde inte heller, enligt Karnell, underlätta moderniseringen av rennäringen som ju var nomadskolans centrala uppgift. Han ansåg att denna modernisering på bästa sätt kunde genomföras på svenska, utifrån kunskap och expertis från svenska utbildningsauktoriteter.

David Sjögren har visat att ett av de viktigaste argumenten för etablerandet av nomadskolan var ett funktionalistiskt motiv. Skolan skulle uppfylla sitt syfte att utbilda renskötare till att utföra sitt yrke så professionellt och effektivt som möjligt. Det samiska språket och dess fortlevnad spelade en underordnad roll i sammanhanget.²⁷

Karnell efterträddes som nomadskolinspektör av Erik Bergström. Han var tidigare lappfogde²⁸ i Västerbottens län och hade en akademisk bakgrund med doktorsgrad i zoologi från Uppsala universitet. Bland den teologtunga kåren av ledande auktoriteter inom det samiska skolväsendet utgjorde han ett undantag. Bergström var inte lika innerligt inblandad i planerandet av nomadskolsystemet som företrädaren Karnell. Men han hade insyn i organiserandet av nomadskolor från sin tid i Västerbotten och som medlem i 1919 års kommitté. Bergströms ambition var att höja undervisningens kvalitet i nomadskolorna. Han ville också hörsamma den samiska kritiken mot nomadskolorna. Det gjordes bland annat genom nomadskolfullmäktige som grundades av 1925 års stadga. Bergström hade också redan tidigare kommenterat och uttryckt sin oro över de tvångsförflyttningar som drabbade många samer från Karesuandoområdet. Staten gav order om dessa flyttningar i och med att antalet renhjordar i den regionen ansågs vara för högt. Bergström tyckte att det var problematiskt att flytta renskötare från

²⁷ Kortekangas, *Tools of teaching and means of managing*, s. 90–95; Sjögren, *Den säkra zonen*, s. 49.

²⁸ Statens representant på regional nivå gällande framför allt renskötsel.

nordligaste Sverige till de mer sydligare delarna av sameområdet.²⁹ Jämfört med Karnell hade Bergström alltså en något mer öppen inställning till samernas situation och den kritik som det samiska landsmötet 1918 riktat mot nomadskolorna.³⁰

I sina inspektörsrapporter kommenterade Bergström språkfrågan mycket mer än Karnell hade gjort. Bergström ansåg att det framför allt inom kristendomsundervisningen var till stor nytta att läraren kunde samiska. En samiskskunnig lärare kunde hjälpa barnen med de viktigaste begreppen. Inom svenskundervisningen var kunskaper i samiska dock, enligt Bergström, ”av långt mindre betydelse.”³¹ Även inom kristendomsundervisningen var målet att reducera antalet skolor med behov av samiska som hjälpspråk. Bergströms argument var att en icke-samisktalande, men formellt utbildad lärare, kunde undervisa minst lika bra som en samisktalande lärare utan utbildning.

Den professionaliseringstanke som var tydlig redan hos Karnell styrde även Bergströms verksamhet som nomadskolinspektör. Bilden nyanseras en aning då man studerar protokollen från nomadskolfullmäktiges sammanträden. Bergström noterade vid flera sammanträden föräldrarnas önskan om att mer samiska skulle ingå i nomadskolornas undervisning. Till föräldrarna meddelade han att han delade deras oro och i fortsättningen tänkte stödja ökad undervisning i samiska. På sammanträdet i Tuorpon 1927 sade han enligt protokollet att ”det vore avsikten att nu införa undervisning i lapska språket i så stor utsträckning, att barnen skulle lära sig läsa i lapsk bok, så att de ej stode rådlösa inför det som är tryckt på deras eget modersmål.”³² I ett annat sammanhang lovade Bergström att utreda om det vore möjligt att införa regelbunden undervisning i samiska i Arjeplog. Föräldrarna där hade önskat detta, en önskan Bergström ansåg var välmotiverad.³³

I de officiella inspektörsrapporterna tycks Bergström ha föredragit att betona hur viktigt det var med formellt utbildade lärare som undervisade på svenska. Men i rapporten från 1925 skrev han ändå att han sett till att alla nomadskolor skulle ha böcker på de samiska språk-

²⁹ T. Andersson Hjulman. *Ett med naturen. En studie av hur naturen omförhandlades i mellankrigstidens konflikter mellan naturskydd och samiska rättigheter*. Luleå. (Luleå tekniska universitet, 2017), s. 43–47.

³⁰ *Svenska lapparnas landsmöte i Östersund den 5–9 februari 1918*. (Almqvist&Wiksell, 1918), s. 130–149.

³¹ Inspektörsberättelse 1929–1930, Erik Bergström D:IV:1 (RN), (RAH).

³² Nomadskolfullmäktiges protokoll den 15 juli 1927, Tuorpons lappby, A1 (RN), (RAH).

³³ Nomadskolfullmäktiges protokoll den 11 juli 1927, Luokta-Mávas lappby, A1 (RN), (RAH).

varianter som talades i Sverige. Motivet var ”att lära barnen känna den litteratur som finnes på deras modersmål respektive deras religiösa språk.”³⁴ Det religiösa språket var oftast finska, framför allt i de nordligare områdena. Därför såg Bergström till att även finskspråkiga böcker ”av äldre datum” fanns tillgängliga i nomadskolornas bibliotek. Precis som de samiska böckerna var också de finska handplockade av nomadskolinspektören.³⁵

Efter Erik Bergström tog Axel Calleberg över som nomadskolinspektör. Calleberg, nomadskolinspektör 1933–1945, var en teolog som aktivt deltog i debatten kring samisk utbildning. Han visade ett stort intresse för den samiska kulturen. Han hade en samling av framför allt sydsamiska föremål. Den finns i dag på Västernorrlands museum och Murbergets friluftsmuseum i Härnösand.

Henrysson och Flodin har beskrivit att både Calleberg och Bergström ansåg att det var viktigt att höja kvaliteten på nomadskolorna, både i frågan om själva undervisningen och om lokalerna.³⁶ David Sjögren har konstaterat att Calleberg föredrog ännu tydligare än sina företrädare utbildade svenskspråkiga lärare inom nomadskolan.³⁷

Calleberg ansåg också att fullständiga kunskaper i svenska var ett kriterium som alla nomadskollärare skulle uppfylla. Å andra sidan kan man utifrån inspektörsrapporten för 1936–1937 tolka att han förutsatte att även ”svenskfödda” lärare i vissa fall skulle lära sig samiska. Calleberg skrev att dessa svensktalande lärare i de flesta fall lärde sig samiska relativt snabbt. Bruket av samiska var alltså i viss mån utbredd i nomadskolorna i och med att Calleberg kommenterade de ”svenskfödda” lärarnas samiska språkkunskaper på ett så neutralt och självklart sätt.³⁸

Calleberg uttryckte även en viss oro för att den sydsamiska språkvarieteteten helt och hållet höll på att försvinna. För att råda bot på den negativa utvecklingen ansåg han att man borde ”bereda [...] ett om än litet utrymme” för samiska som ”ämne” i nomadskolorna. Citatet tyder på att samiskan i viss mån användes som hjälpspråk i skolorna

³⁴ Inspektörsberättelse 1925, Erik Bergström D:IV:1 (RN), (RAH).

³⁵ Ibid.

³⁶ Henrysson och Flodin. *Samernas skolgång till 1956*, s. 44–45.

³⁷ Sjögren, *Den säkra zonen*, s. 114.

³⁸ Inspektörsberättelse 1936–1937, Axel Calleberg D:IV:1 (RN), (RAH).

i och med att han ansåg att det var viktigt att språket även skulle få ett ”litet utrymme” som eget skolämne.³⁹

Teologen Calleberg kommenterade också samiska språkvarieteternas bruk inom religionsundervisningen. I inspektionsrapporten för 1938–1939 noterade han att morgonbönen hölls på samiska i Arjeplogs högre nomadskola. Han ställde sig positiv till detta och önskade att samma praxis kunde gälla i alla nomadskolor.⁴⁰ Samtidigt är det värt att notera att han i en annan, något senare text, gav uttryck för en annan åsikt. Calleberg ansåg inte att de samiska språkvarieteterna i sig var särskilt intressanta att bevara. Snarare var det kristendomsundervisningen som skulle ske så effektivt som möjligt. Under en övergångsperiod var det önskvärt att samiska användes i religionsundervisningen. Men i takt med att elevernas svensk-kunskaper förbättrades kunde lärarna övergå till svenska även inom kristendomsundervisningen.⁴¹

Språkpraktiker hos lärare och elever i nomadskolan

Utifrån nomadskolinspektörernas rapporter och andra publicerade texter är det möjligt att se vilka gränser de ansåg att samiska språket skulle ha i nomadskolorna. Medan Vitalis Karnell hade en negativ uppfattning kring bruket av samiska, ansåg hans efterträdare Erik Bergström och Axel Calleberg att samiska kunde spela en viss roll inom utbildningen. Men även om både Bergström och Calleberg ansåg att samiskan i viss mån kunde få användas var båda solklara över att svenskan var det viktigaste undervisningsspråket. Båda tyckte också att professionaliseringen av lärarkåren innebar att behovet av samiska som ett pedagogiskt hjälpmedel gradvis minskade.⁴² Mot denna bakgrund är det särskilt intressant att studera både nomadskollärares texter och nomadskolfullmäktiges protokoll. Hur såg språkpraktikerna ut ute på fältet? En heltäckande bild är omöjlig att uppnå. Men exemplen som här presenteras kan belysa vilka typer av språk-användning som förekom i nomadskolorna.

³⁹ Inspektörsberättelse 1933–1934, Axel Calleberg D:IV:1 (RN), (RAH).

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ C. A. Calleberg, *Nomader och nomadskolor*. I M. Lundqvist (red.), *Norrland: Natur, befolkning och näringar*. (Geografiska förbundet and Industriens utredningsinstitut, 1942), s. 368–370.

⁴² Kortekangas, *Tools of Teaching and Means of Managing*, s. 121–124.

Karin Stenberg, Sigrid Rutfjäll och Sara Nutti var tre samiska lärare som under olika tidpunkter kommenterade språkanvändningen i nomadskolorna. Karin Stenberg var en skogssamisk lärare vars engagemang i den tidiga samiska rörelsen i början av 1900-talet är väl känt.⁴³ En bok som Stenberg skrev tillsammans med författaren Valdemar Lindholm⁴⁴ beskriver Sveriges politik gentemot samerna som kolonialistisk i en kontext som jämför samerna med Irland och Indien under brittiskt styre.⁴⁵ Författarna skriver att medan Sverige mer än gärna kritiserade andra länder för deras koloniala attityder så insåg få svenskar att staten bedrev en liknande politik mot samerna. Gällande undervisningsspråket gjorde författarna inga längre kommentarer. Men de presenterade en mycket intressant och viktig kritik mot den ”Karnellska kåtaskolan”, alltså nomadskolan. Enligt författarna hade Karnell i samband med nomadskolreformen lovat att samiskan skulle användas i högre utsträckning inom det nya skolsystemet. Var och huruvida ett sådant löfte getts är oklart. Kritiken gällde det lärarseminarium där nomadskollärare utbildades. Stenberg raljerade över det faktum att det var en skånsk lärare som skulle undervisa de samiska lärarstudenterna i samiska. Dessutom var språket som läraren använde så kallad ”Viklundlapska”, ett på lulesamiska baserat skriftspråk som enligt Stenberg var oförståeligt för de flesta samer i Sverige. Boken kommenterade sarkastiskt att ”då vi så bli undervisade av skåningar [...] i det nya tungomålet, bli vi väl så ’riktiga’, som svenskarna tyckas vilja ha oss.”⁴⁶

Sigrid Rutfjäll var lärare i Unna tjerusj, Sörkaitum i Norrbotten. Hon beskrev i sina memoarer den situation som många nomadskollärare lär ha mött i arbetet med samiska barn. Det viktigaste ämnet i veckoschemat skulle vara svenska, men barnen förstod knappt språket. Situationen var naturligtvis emotionellt tung för både barnen och

⁴³ Å. Össbo, B. Marklund, L. M. Nilsson & K. Stoor (red.), *Skogssamisk vilja En jubileumsantologi om skriften ”Dat läb mijen situd”, Karin Stenberg och skogssamisk historia och nutid. (Vårdduo – Centrum för samisk forskning vid Umeå universitet, 2020.)*

⁴⁴ Om Lindholms författarskap och engagemang i skogssamiska frågor, se Å. Össbo. Hans själ är nomadens: Valdemar Lindholms författarskap och engagemang för skogssamiska frågor. I Å. Össbo, B. Marklund, L. M. Nilsson & K. Stoor (red.), *Skogssamisk vilja*.

⁴⁵ K. Stenberg & V. Lindholm. *Dat läb mijen situd! – Det är vår vilja – En vädjan till den svenska nationen från samefolket.* (Svenska förlaget, 1920), s. 69–70.

⁴⁶ Stenberg och Lindholm. *Dat läb mijen situd!*, 91; se även O. Korhonen, Här har ni mig: om Karin Stenberg, samernas förkämpe i Arvidsjaur. I U. Boström (red.), *År av liv: Luleå stift 1904–2004.* (Luleå stift, 2003), s. 174.

läraren. Ur ett funktionellt perspektiv var det också slöseri med tid och resurser att undervisa eleverna på ett språk som de inte förstod.⁴⁷

Rutfjäll beskrev också hur hon gjorde för att handskas med situationen. Hon använde samiska som hjälpspråk så att barnen skulle förstå mer av undervisningen och så småningom lära sig svenska. Rutfjälls text är förstås bara ett enskilt exempel, men det är sannolikt att samiska och samiskskunniga lärare allmänt använde samiska just som hjälpspråk även om det inte entydigt uppmuntrades i nomadskolans regelverk. Tolkningen stöds av det oproblematiska sätt som Rutfjäll framställde användningen av samiska. Det verkar inte ha varit något förbjudet eller noga övervakat. I vissa fall kunde lärarens och elevernas olika samiska språkbakgrunder vara ett problem, enligt Rutfjäll. Hon beskrev att hon använde en lokal samisk flicka som tolk när hennes sydsamiska språkvarietet ibland kunde vara svår för barnen att förstå.⁴⁸

Min tolkning – utifrån Rutfjäll – att samiskan i viss utsträckning användes som hjälpspråk i skolorna stöds av Callebergs redan refererade kommentar att svensktalande lärare ofta lärde sig samiska rätt snabbt. Det fanns alltså en förväntan att åtminstone vissa svensktalande lärare skulle lära sig samiska. I varje fall infördes det inte systematiska sanktioner mot detta.

Terese Torgrim var en svensktalande lärare som arbetade som nomadskollärare från 1910 till in på 1950-talet. I sina biografiska anteckningar, redigerade av Bo Lundmark 1972, berättar hon att det var självklart för henne att lära sig samiska. Det gjorde hon också, och hennes kunskaper blev så pass uppskattade att hon senare arbetade som tolk åt rasbiologen Herman Lundborg.⁴⁹

Sara Nutti var en nomadskollärare från Kiruna. På 1930-talet kom hon i kontakt med Ernst Manker, etnografen och senare föreståndaren för de samiska samlingarna på Nordiska museet. I en text som Nutti skrev och som publicerades i en omarbetad version i *Stockholms-Tidningen* beskrev hon förhållandena på sin arbetsplats. Hon kommenterade även användningen av samiska. Enligt Nutti var det en stor

⁴⁷ Se även E.-O. Oscarsson. Kåtasystemet ägde det allra närmaste samband med lapparnas sedvänjor. I Huuva & Blind. *"När jag var åtta år lämnade jag mitt hem och jag har ännu inte kommit tillbaka": minnesbilder från samernas skoltid.*

⁴⁸ S. Rutfjäll & B. Lundmark. *ABC bland fjällen: Nomadlärarinnan Sigrid Rutfjäll berättar.* (Lindfors, 1990), s. 41–46, 92–105.

⁴⁹ B. Lundmark. Terese Torgrim: Från en nomadlärarinnas minnesanteckningar. I B. Lundmark (red.), *Från skolkåtor och renfjäll: Terese Torgrim och Johan Turi berättar.* (Luleå: Norrbottens museum, 1972), s. 20–21.

brist att samiskan inte användes mer allmänt i nomadskolans undervisning.⁵⁰

Det är förstås viktigt att ställa frågan hur pass representativa dessa exempel på ett rätt så oproblematiskt bruk av samiskan egentligen är. I Rutfjälls och Stenbergs fall handlar det om respekterade och välkända personer vars betydelse för samer också allmänt har varit stor. Det är möjligt att de lärare som använde samiska fått mer utrymme i tidigare forskning och blivit föremål för biografier och andra böcker. Inom nomadskollärarkåren fanns också röster som inte ansåg att samiska skulle användas. Två exempel på detta är nomadlärarinnorna Laila Jääskeläinen och Kally Holmström. I sina memoarer konstaterar Holmström rätt kortfattat att hon som nomadskollärare utgick från att barnen så snabbt som möjligt lärde sig svenska för att kunna kommunicera med henne.⁵¹ Jääskeläinen, vars efternamn tyder på en finskspråkig koppling, kritiserade i sitt relativt upprörda brev till Ernst Manker att Sara Nuttis ”lappromantik” bara skulle låsa fast samerna vid ett lägre kulturellt utvecklingsstadium än resten av svenskarna. Jääskeläinen påstod i brevet att inte heller tornedalingarna ville lära sina barn finska, och samerna borde inte heller drömma om det.⁵²

För att stärka tolkningarna om språkpraktikerna går det att ur nomadskolfullmäktigemötens protokoll utläsa i vilken utsträckning samiska användes i nomadskolorna. Från 1920- och 1930-talen finns flera dokumenterade fall där föräldrarna klagade på bristen av samiska i undervisningen.⁵³ Det är alltså rimligt att utifrån protokollen dra slutsatsen att användning av samiska i skolorna inte var heltäckande eller ens särskilt utbredd. Med tanke på att nomadskolinspektörerna prioriterade svensktalande formellt utbildade lärare framför samisktalande är det rimligt att anta att bruket av samiskan också minskade över tid. En tabell sammanställd utifrån Callebergs inspektionsrapport för 1938–1939 visar å andra sidan att nästan hälften av nomadskollärarna ännu i slutet av 1930-talet behärskade samiska.⁵⁴

Ett belysande exempel som jag gärna lyfter fram ur nomadskolfullmäktiges protokoll är Israel Andreas Jonsson som deltog i mötet

⁵⁰ Sara Nutti den 11 november 1935, L:2:1, Ernst Mankers arkiv (EMA), Nordiska museets arkiv (NMA).

⁵¹ K. Holmström. *Nomadskola: en lapplärarinnas upplevelser*. (Norstedts, 1938), s. 7–12, 41.

⁵² Laila Jääskeläinen till Ernst Manker den 19 december 1935, E:1:A:3 (EMA), (NMA).

⁵³ Kortekangas, *Tools of Teaching and Means of Managing*, s. 102.

⁵⁴ Kortekangas, *Tools of Teaching and Means of Managing*, s. 113.

av nomadskolfullmäktige för Gran och Rans byar i Västerbotten. Jonsson kritiserade på ett klarsynt sätt den uppenbara paradox inom nomadskolsystemet som jag inledningsvis hänvisade till och som Svonni skrivit om 2023. Han vände sig emot att skolan skulle vara ”så samisk som möjligt” men att den samtidigt utbildade elever som tappade sin känsla för språk och i vissa fall kultur. Jonsson kritiserade den av nomadskolinspektörerna förespråkade tanken att samiska barn alltid skulle gå klädda i samiska kläder.

Beträffande klädedräkten ansåg Jonsson att det spelade liten roll huru barnen äro klädda, och menade att föräldrarna borde ha frihet att kläda sina barn, hur de vilja. Däremot ansåg han, att det förhållandet, att lapska ej läses i skolorna, lätt kan bibringa barnen den föreställningen, att lapskan är mindervärdig. Han önskade därför, att tillfälle måtte beredas barnen att i skolan lära sig läsa sitt modersmål, lapskan. Därigenom skulle barnens aktning för sitt modersmål ökas.⁵⁵

Samiska som skolspråk i princip och i praktik

Slutsatsen för artikeln blir något dubbeltydig. Å ena sidan visar studien av språkpraktikerna i både inspektörsprotokollen och i lärarnas texter att användningen av samiska aldrig var systematiskt förbjudet. Å andra sidan är det däremot tydligt att användningen av samiska inte prioriterades högt även om andra ”typiskt renskötersamiska”⁵⁶ kulturella element prioriterades inom nomadskolsystemet. Utifrån andra källor och nedtecknade elevminnen är det tydligt att i många andra fall, som inte fångats upp i källmaterialet för denna artikel, har elevernas användning av samiska sanktionerats negativt.

I alla fall existerade det en viss pluralism i hur undervisningsspråket rättsligt reglerades, och hur det praktiskt användes i skolorna. Denna instabilitet och mångtydighet i hur lagar stiftades och efterlevdes berodde på flera saker. Dels existerade flera formuleringar om undervisningsspråket samtidigt. Det visar en jämförelse mellan propositioner och styrdokument och mellan styrdokument och rapporter från skolauktoriteter.

Dels samexisterade en uppfattning om samiska språkets värde och legitimitet som ett gammalt språk i Sverige med en modernistisk tanke om svenska som det enda språket i landet. För det tredje visar

⁵⁵ Nomadskolfullmäktiges protokoll den 23 april 1932, Grans och Rans lappby, A1 (RN), (RAH).

⁵⁶ Det ”typiskt samiska” definierades i sammanhanget framför allt av icke-samiska utbildningsauktoriteter.

en genomgång av samiska lärares och samiska skolföräldrars argument att det existerade en äldre samisk *doxa* – en uppfattning om självklarhet – som gällde bruket av samiska. Det var ett språk som skulle användas i det samiska området.

Även om vissa halvhjärtade försök gjordes för att öka användningen av samiska i nomadskolorna var det alltid en fråga med låg prioritet. Vi känner till de negativa inställningarna mot elevernas användning av samiska och kan anta att den låga prioritet som utbildningsauktoriteter tillmätte samiska bidrog till en allmänt negativ inställning till språket. Samiska blev sett som något sekundärt, oviktigt och ibland även skamrelaterat. Samiska blev ett språk som föräldrar i många fall valde att inte föra vidare till sina barn.

Å andra sidan lyfter jag gärna fram de exempel som denna artikel presenterar på en mer positiv syn på samiska hos lärarkåren. De kan fungera som hoppfulla exempel på hur tidigare generationer navigerat i ett mycket svårt och ofta repressivt attitydklimat för att göra det som var möjligt för samiska språkets fortlevnad och utveckling.

Referenser

Arkiv

Nordiska museets arkiv (NMA).

Ernst Mankers arkiv (EMA).

Riksarkivet (RA).

Ecklesiastikdepartementet (ED).

Riksarkivet i Härnösand (RAH).

Rikets nomadskolor (RN).

Litteratur

Andersson Hjulman, T. *Ett med naturen. En studie av hur naturen omförhandlades i mellankrigstidens konflikter mellan naturskydd och samiska rättigheter*. Doktorsavhandling (Luleå tekniska universitet, 2017). <https://ltu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1056901&dswid=415>.

Bergqvist, O. *Förslag till omorganisation af lapps-koleväsendet*. (Ruuth, 1909.)

Calleberg, C. A. Nomader och nomadskolor. I M. Lundqvist (red.) *Norrländ: Natur, befolkning och näringar* (Geografiska förbundet och Industriens utredningsinstitut, 1942), s. 367–402.

Elenius, L. Minoritetsspråken i nationalistisk växelverkan. Samiska och finska som kyrkospråk och medborgarspråk. I D. Lindmark (red.). *Nationsöverskridande kyrkohistoria. De språkliga minoriteterna på Nordkalotten* (Umeå universitet, 2016), s. 13–47.

Elenius, L. *Nationalstat och minoritetspolitik: Samer och finskspråkiga i ett jämförande nordiskt perspektiv*. (Studentlitteratur, 2006.)

Franzén, O. K Vitalis Karnell. *Svenskt biografiskt lexikon*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/12393>, hämtad 2024-03-28.

Henrysson, S. *Darwin, ras och nomadskola. Motiv till kåtaskolreformen 1913*. (Umeå universitet, 1993.)

Henrysson, S. & Flodin, J. *Samernas skolgång till 1956*. (Umeå universitet, 1992.)

- Holmström, K. *Nomadskola: en lapplärlarinnas upplevelser*. (Norstedts, 1938.)
- Huuva, K. & Blind, E. (red.). ”När jag var åtta år lämnade jag mitt hem och jag har ännu inte kommit tillbaka”: minnesbilder från samernas skoltid (Verbum, 2016).
- Korhonen, O. Här har ni mig: om Karin Stenberg, samernas förkämpe i Arvidsjaur. I U. Boström (red.). *År av liv: Luleå stift 1904–2004*. (Luleå stift, 2003), s. 172–177.
- Kortekangas, O. *Tools of teaching and means of managing: Educational and sociopolitical functions of languages of instruction in elementary schools with Sámi pupils in Sweden, Finland and Norway 1900–1940*. Doktorsavhandling. (Stockholms universitet, 2017). <https://research.abo.fi/sv/publications/tools-of-teaching-and-means-of-managing-educational-and-sociopoli>.
- Kortekangas, O. *Language, citizenship, and Sámi Education in the Nordic North, 1900–1940*. (McGill-Queen’s University Press, 2021.)
- Lien, L. & Zetterlund Stenhammer, M.. ’De fremmede’ i pressen. Omtale av nasjonale minoriteter og urfolk i media fra 1900 til andre verdenskrig. I N. Brandal, C. A. Døving & I. Thorson Plesner (red.). *Nasjonale minoriteter og urfolk i norsk politikk fra 1900 til 2016* (Cappelen Damm, 2017), s. 45–62.
- Lundmark, B. Terese Torgrim: Från en nomadlärlarinnas minnesanteckningar. I Lundmark, B. (red.). *Från skolkåtor och renfjäll: Terese Torgrim och Johan Turi berättar*. (Norrbottnens museum, 1972), s. 13–41.
- Nordblad, J. *Jämlikhetens villkor: Demos, imperium och pedagogik i Bretagne, Tunisien, Tornedalen och Lappmarken 1880–1925*. (Göteborgs universitet, 2013.) <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/32277>.
- Norlin, B. & Sjögren, D. Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi* vol. 1. (Artos, 2016), s. 403–438.

- Oscarsson, E.-O. "Kåtaskystemet ägde det allra närmaste samband med lapparnas sedvänjor". I K. Huuva & E. Blind (red.) *"När jag var åtta år lämnade jag mitt hem och jag har ännu inte kommit tillbaka": minnesbilder från samernas skoltid*. (Verbum, 2016), s. 85–108.
- Pusch, S. Nationalismen och kåtaskolan. Remissvaren till O. Bergqvists Förslag till kåtaskolereform 1909–1912. I P. Sköld & K. Kram (red.). *Kulturkonfrontation i Lappmarken: Sex essäer om mötet mellan samer och svenskar*. (Umeå universitet, 1998), s. 95–136.
- Pusch, S. *Nomadskolinspektörerna och socialdarwinismen 1917–1945*. (Umeå universitet, 1998.)
- Rutfjäll, S. & Lundmark, B. *ABC bland fjällen: Nomadlärarinnan Sigrid Rutfjäll berättar*. (Lindfors, 1990.)
- SFS 1925:511. Kungl. Maj:ts stadga ang. nomadundervisningen i riket. Stockholm: Nordstedts, 1926.
- Sjögren, D. *Den säkra zonen: Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*. (Umeå universitet, 2008.)
- Stenberg, K. och Lindholm, V. *Dat läh mijen situd! – Det är vår vilja – En vädjan till den svenska nationen från samefolket*. (Svenska förlaget, 1920.)
- Svenska lapparnas landsmöte i Östersund den 5–9 februari 1918*. (Almqvist&Wiksell, 1918.)
- Svonni, C. *Utbildning för samer: ambitioner och praktiker i nomad- och sameskolan från 1950-tal till 2010-tal*. Doktorsavhandling (Umeå universitet, 2023). <https://umu.diva-portal.org/smash/record.jsf?language=sv&pid=diva2%3A1794177&dswid=-3323>.
- Sörlin, S. Rituals and Resources of Natural History. I Michael Bravo & Sverker Sörlin (red.). *Narrating the Arctic. A cultural history of Nordic scientific practices*. (Science History Publications, 2002), s. 73–122.
- Uppman, B. *Samhället och samerna 1870–1925*. (Umeå universitet, 1978). <https://umu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A609433&dswid=3109>.

Össbo, Å., Marklund, B., Nilsson, L. M. & Stoor, K. (red.). *Skogssamisk vilja. En jubileumsantologi om skriften "Dat läh mijen situd", Karin Stenberg och skogssamisk historia och nutid.* (Vårdduo – Centrum för samisk forskning vid Umeå universitet, 2020.)

Vad staten ville lära samer 1956–2011

Charlotta Svonni

Utbildningens centrala roll

Utbildning för samer har under 1900-talet skett genom olika skolformer. En av dessa var nomadskolan som skapades under 1910-talet. Elevunderlaget utgjordes av barn tillhörande den fjällrenskötande befolkningen. Elever i nomadskolan fick inte delta i andra skolformer och svenska barn eller andra samiska barn, fick inte delta i nomadskolan. Detsamma gällde även för den skogsrenskötande befolkningen.¹ Nomadskolväsendet har sedan mitten av 1900-talet genomgått förändringar för att bli mer likställt det allmänna skolväsendet i Sverige. Den mest påtagliga förändringen var att den tidigare segregeringen, mellan skolelever från olika bakgrund, upphörde 1962. Då fick samer välja om deras barn skulle gå i ett utbildningsväsende för samer eller i den allmänna grundskolan.² Nomadskolan omvandlades till sameskola först under 1960-talet med formellt namnbyte 1977.

Kapitlet handlar om denna skolforms undervisningsinnehåll, förändringsprocesser och hur detta har varit en del i att överföra och reproducera utbildningsinnehåll som potentiellt påverkat samiska identiteter och grupperingar. Det övergripande syftet är att ge en historisk överblick av nomad- och sameskolans utveckling från mitten av 1900-talet fram 2000-talets början. Det syftar till att lyfta vad

¹ C. Svonni. *Utbildning för samer: Ambitioner och praktiker i nomad- och sameskolan från 1950-tal till 2010-tal*. (Umeå universitet, 2023), s. 52–63.

² Svonni. *Utbildning för samer*.

eleverna i nomad- och sameskolan skulle lära sig utifrån undervisningsinnehållet i läroplaner och kursplaner.

Att studera utbildningens innehåll i den separata skolformen för samer är relevant i förhållande till Sanningskommissionens granskning av politiken som förts gentemot samer och dess konsekvenser. Utbildning är tydligt kopplat till vad samhället är och ska bli i framtiden. Det finns också en stark koppling mellan utbildning, kunskapsförmedling och social identitet eftersom utbildning har en central funktion i att forma och stärka samhällets, gruppens och individens kunskapsbas.³ Läroplansstudier med fokus på den separata skolformen för samer bidrar med ökad kunskap och förståelse för hur samiska sociala identiteter förmedlades genom nomad- och sameskolsystemet. Detta är viktigt för att belysa samhällsfenomenet där många samer, och särskilt unga, upplever att de ofta måste förklara och berättiga sin samiska kultur och sitt levnadssätt.⁴ Dessutom är frågan om vad samiskhet är och vem som är same komplex och laddad. Den skapar tidvis motsättningar inom den samiska befolkningen.⁵ Att analysera läroplaner bidrar med att lyfta fram utbildningsinnehållets förhållande till dessa problemområden.

Motiven bakom utbildningsväsenden för samer

Forskning som berört de tidigaste utbildningsformerna för samer i Sverige ingår bland annat i Svenska kyrkans vitboksprojekt. I den antologin framgår kyrkans förehavanden i förhållande till samer under perioden 1500-talet fram till slutet av 1800-talet. Det var en period då kyrkan bar huvudansvaret för utbildning av samer. Genom utbildningen i kyrklig regi var det viktigt att eleverna präglades av den kristna läran. För att kunna göra det behövde elever bland annat lära sig att läsa och skriva, viktiga kunskaper för att kunna ta till sig av kyrkans budskap. Vid sekelskiftet 1900 övergick skoluppgdraget för samer från kyrklig till statlig regi.⁶

³ Jfr B. Bernstein. *Pedagogy, Symbolic Control and Identity: Theory, Research, Critique*. (Rowman & Littlefield Publishers, 2000), s. xix–xxvi.

⁴ L. Omma. *Ung same i Sverige: Livsvillkor, självvärdering och hälsa*. (Umeå universitet, 2013), s. 28–30.

⁵ C. Åhrén. *Är jag en riktig same? En etnologisk studie av unga samers identitetsarbete*. (Umeå universitet, 2018), s. 12–13.

⁶ D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. (Artos & Norma bokförlag, 2016.)

Tidigare forskning som behandlat tidsperioden från tidigt 1900-tal fram till 1900-talets mitt har undersökt motiven bakom skapandet av nomadskolan, skolformen för barn till fjällrenskötare. Motiven bakom skapandet av nomadskolan 1913 har betraktats vara reformpedagogiska,⁷ nationalekonomiska och paternalistiska.⁸ Nomadskolsystemet bär även spår av socialdarwinism.⁹ Björn Norlin och David Sjögren har lyft fram de reformpedagogiska motiven som del i skapandet av nomadskolväsendet. Reformpedagogiska strömningar präglade skolsverige i början av 1900-talet och innebar att barns behov och erfarenhetsvärld skulle sättas i centrum. Utbildningen skulle utformas i förhållande till det som betraktades vara barnens ”sanna natur”.¹⁰ Det nationalekonomiska motivet har bland annat lyfts fram av Sten Henrysson, Ulf Mörkenstam och Patrik Lantto.¹¹ Det handlade om att maximera nyttjandet av svenska fjällområdet och att minska risken för social utarmning av fjällrenskötande samer. Det var därmed viktigt att bibehålla renskötseln i fjällområdena och skapandet av nomadskolan handlade därmed om att skapa en utbildning som skulle få samer att stanna kvar inom fjällrenskötseln.¹² De paternalistiska motiven är kopplade till att samer inte ansågs kunna sköta sina egna frågor. Det har kommit att kallas för ”lapp-skall-vara-lapp”-politik och innebar att samer skulle skyddas från att hamna i ett liv i misär.¹³ Skapandet och utvecklingen av nomadskolan fram till 1956 har överskådligt presenterats av Sten Henrysson och Johnny Flodin. De har utifrån utredningar och mötesprotokoll lyft fram organisering av tidigare

⁷ D. Sjögren. *Den säkra zonen. Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*. (Umeå universitet, 2010); B. Norlin & D. Sjögren. Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900. Inflytande, vägval och konsekvenser? I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 403–438.

⁸ S. Henrysson & J. Flodin. Samernas skolgång till 1956. *Scriptum* 35. (Umeå universitet, 1992); P. Lantto. *Tiden börjar på nytt: En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. (Umeå universitet, 2000); P. Lantto. *Att göra sin stämman hörd. Svenska Samernas Riksförbund, samerörelsen och svensk samepolitik 1950–1962*. (Umeå universitet, 2003); U. Mörkenstam. *Om ”Lapparnes privilegier”. Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997*. (Stockholms universitet, 1999.)

⁹ S. Pusch. Nomadskolinspektörerna och socialdarwinismen. *Scriptum* 47. (Umeå universitet, 1998.)

¹⁰ Norlin & Sjögren. Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900, s. 403–438.

¹¹ S. Henrysson. Darwin, ras och nomadskola: Motiv till kåtaskolreformen 1913. *Scriptum* 37 (Umeå universitet, 1993); Mörkenstam, *Om ”Lapparnes privilegier”*; Lantto, *Tiden börjar på nytt*; P. Lantto. *Lappväsendet: Tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971*. (Umeå universitet, 2012.)

¹² Henrysson. *Darwin, ras och nomadskola*.

¹³ Lantto. *Tiden börjar på nytt*; Lantto. *Att göra sin stämman hörd*.

skolformer för samer, elevantal och skolämnen samt motiv till skapandet av nomadskolsystemet.¹⁴ David Sjögren har satt nomadskolans skapande i en kontext av romers och resandes utbildning under samma tidsperiod. Sjögren har i sin studie visat att det fanns en rädsla för det som var annorlunda och detta bidrog till särskilda utbildningssystem för vissa minoritetsgrupper. Detta gällde främst romer och resande. Sjögren menar att för samer handlade det i högre grad om att utbildningen skulle knyta an till det som då uppfattades vara samers inboende förmågor.¹⁵

Tidigare forskning har kopplat ihop frågan om samers utbildning med den politik som fördes om samer och samers samhällsfrågor. I en sådan kontext har Ulf Mörkenstam lyft fram att nomadskolan fick finnas kvar som särskild utbildningsinstans, trots att motivet att bibehålla samer inom renskötseln inte längre gällde i mitten av 1900-talet. Mörkenstam anser att ett nytt motiv lyftes fram som i stället var kopplat till att bevara samiskt språk och samisk kultur.¹⁶ Vad detta innebar i faktiskt mening och vad det var tänkt att samer skulle lära sig i nomad- och sameskolan mellan 1956–2011 har studerats i avhandlingen *Utbildning för samer: Ambitioner och praktiker i nomad- och sameskolan mellan 1950-tal till 2010-tal*.¹⁷

Kyrkans styrning till statens styrning

Utbildningsväsenden avsedda för samisk befolkning har skapats av svenska institutioner sedan 1600-talet och då i kyrkans regi. Utbildning för samer drevs på den tiden av ekonomiska och försvarsrelaterade skäl tillsammans med en vilja att sprida kristendomen.¹⁸ Under 1800-talet förstärktes nationsbyggandet och nationalistiska ideologier. I slutet av 1800-talet började den även inkludera den språkliga dimensionen.¹⁹ Det medförde en försvagning av samiskans ställning efter-

¹⁴ Henrysson & Flodin. *Samernas skolgång till 1956*.

¹⁵ Sjögren. *Den säkra zonen*.

¹⁶ Mörkenstam. Om "Lapparnes privilegier", s. 168–175.

¹⁷ Svonni. *Utbildning för samer*.

¹⁸ Exempelvis: D. Lindmark. Svenska undervisningsinsatser och samiska reaktioner på 1600- och 1700-talen. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 341–344.

¹⁹ L. Elenius. *Nationalstat och minoritetspolitik: Samer och finskspråkiga minoriteter i ett jämförande nordiskt perspektiv*. (Studentlitteratur, 2006), s. 26, 75–81.

som majoritetsspråket standardiserades och blev centralt i nationen. Det var också svenska som eleverna skulle lära sig i skolan.²⁰

De första utbildningsförsöken handlade om att utbilda unga samiska män till kateketer, till icke prästvigda missionärer och för att under 1700-talet skapa så kallade ”lappskolor”. Det var en utbildningsform, enligt lappskolans instruktion, som skulle lära eleverna flit, lydnad och foglighet. De skulle även övervakas och isoleras och det var fokus på tidsdisciplin.²¹ Denna typ av utbildning har sammankopplats med ett övergripande mål att dominera och ekonomiskt exploatera Sápmi.²² Under denna period inrättades en rad församlingar i det samiska området.²³

Under 1800-talet fanns flera olika undervisningsmodeller för samer som syftade till att kristna dem och ge dem olika former av grundläggande utbildning.²⁴ En av dessa undervisningsmodeller var lappskola och en annan bestod av att kateketer reste runt till samiska hushåll för att undervisa. En tredje form var ”priemieundervisning” där någon i ett hushåll undervisade andra hushåll.²⁵ Förutom dessa skolformer undervisades samer via Svenska missionssällskapet, vilka i likhet med lappskolorna förde en pietistisk pedagogik.²⁶ Trots flera olika utbildningsförsök ansågs utbildningen för samer vara bristfällig vid sekelskiftet. Dessutom hade hälften av samerna inte deltagit i någon av utbildningsformerna.²⁷

²⁰ S. Ahonen & J. Rantala. *Nordens' Present to the World*. I S. Ahonen & J. Rantala (red.). *Nordic Lights: Education for Nation and Civic Society in the Nordic Countries, 1850–2000*. (Finnish Literature Society, 2001), s. 14. Här beskrivs att dessa processer skedde i alla de länder som innefattas i Sápmi.

²¹ D. Lindmark. *Pietism and Colonialism. Swedish Schooling in Eighteenth-century Sápmi*. *Acta Borealia*. 23:2, (2006): s. 116–129.

²² G. Fur. *Kolonisation och kulturmöten under 1600- och 1700-talen*. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 247–248. Här har ekonomiska exploateringen beskrivits handla om bland annat handel på Nordkalotten, beskattning av folk i området och gruvexploatering.

²³ S. Andrezen. *Kyrkans undervisning i Lappmarken under 1800-talet: En ständigt pågående process för att finna fungerande arbetsformer*. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 372–373.

²⁴ Se exempelvis: Lindmark & Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*; Henrysson och Flodin, *Samernas skolgång till 1956*.

²⁵ Anderzen. *Kyrkans undervisning i Lappmarken under 1800-talet*, s. 374–387; Henrysson & Flodin, *Samernas skolgång till 1956*, s. 4.

²⁶ B. Norlin. *Kolonial utbildning och omvändelsepedagogik vid svenska missionssällskapets lappländska skolinrättningar under 1840-talet*. I D. Sjögren & J. Westberg (red.). *Norrlandsfrågan: Erfarenheter av utbildning, bildning och fostran i nationalstatens periferi*. (Kungl. Skytteanska samfundet, 2015.)

²⁷ Henrysson & Flodin, *Samernas skolgång till 1956*, s. 7–11.

Skapandet av nomadskolan

Samernas bristande deltagande i undervisningen var en viktig orsak till att skolväsendet för samer förändrades i början av 1900-talet. Precis som för den övriga utbildningen i Sverige ändrades huvudmannaskapet från kyrkan till staten.²⁸ Utbildningsväsendet för samer var också påverkat av den svenska politik som fördes i andra samiska frågor.²⁹

Den skolform som infördes genom 1913 och 1916 års kåtaskolsreformer kom att kallas nomadskola.³⁰ Skolformen skulle ge fjällrenskötarnas barn en tillräckligt bra utbildning utan att det skulle leda till att de skulle lämna renskötelsen.³¹ Israel Ruong, en samepolitiker och den första samiska nomadskolinspektören, ansåg att nomadskolförordningen från 1913 gav uttryck för att svenska myndigheter ”visste bäst hur samefolkets liv och kultur lämpligen skulle gestalta sig”.³² Ruong ansåg att nomadskolans utbildning enbart syftade till att samerna skulle leva ett nomadiserande liv.³³

Nomadskolan ifrågasattes inte bara av Ruong utan hade fått kritik ända från starten. Bland annat lyftes problemen med nomadskolan upp på det första samiska landsmötet i Sverige 1918. Kritiken handlade om att nomadskolans undervisning hade lägre kvalitet än folkskolans undervisning, som stora delar av den övriga befolkningens barn gick i.³⁴ En annan kritik var att internaten var ohygieniska och ohälsosamma.³⁵ Detta bidrog till att nomadskolväsendet utreddes av 1919 års Lappkommitté. De föreslog en ökad utbildningskvalitet genom krav på seminarieutbildning för lärarna, ökad flexibilitet i undervisningens omfattning och undervisningsperiod samt ökat föräldrainflytande över skolgången.³⁶ Även bofasta samers barn föreslogs få gå i nomadskolan om särskilda skäl förelåg.³⁷

²⁸ Svonni. *Utbildning för samer*, s. 52.

²⁹ Lantto. *Tiden börjar på nytt*, s. 40–45.

³⁰ Exempelvis: Lantto. *Tiden börjar på nytt*; Sjögren. *Den säkra zonen*.

³¹ Lantto. *Tiden börjar på nytt*, s. 45; Sjögren. *Den säkra zonen*, s. 50.

³² I. Ruong. *Samerna i historien och nutiden*. (Bonnier Fakta, 1982), s. 134–135. Israel Ruong blev nomadskolinspektör 1945.

³³ Ruong. *Samerna i historien och nutiden*, s. 135.

³⁴ Före 1962 fanns ett parallellskolesystem i Sverige. Det innebar att det fanns flera skolformer, såsom realskola, folkskola, flickskola osv. Nomadskolan följde samma stadgar som utfärdades för folkskolan fram till 1962.

³⁵ Henrysson & Flodin. Samernas skolgång till 1956, s. 28. Även om nomadskolan kritiserades för boendet, ansåg många fjällrenskötande samer i Norrbotten stöd för nomadskolans boendeform.

³⁶ Seminarieutbildning var en lärarutbildning.

³⁷ Henrysson & Flodin. Samernas skolgång till 1956, s. 8, 35–38.

Det skedde gradvisa förbättringar av innehållet i nomadskolan och kring internatboende under 1940-talet. Det berodde bland annat på den kritik som framförts på samernas landsmöte 1937.³⁸ Nomadskolans standard förbättrades över tid och samtidigt började legitimeringsbasen för nomadskolan, att hålla fjällrenskötarnas barn avskilda från övriga befolkningens barn, betraktas som något ur det förflutna.³⁹ Dessa förändringar kan kopplas till de processer som skedde i stora delar av Europa efter andra världskriget. Demokrati- och jämlikhetsideal hade ökat efter andra världskrigets slut.⁴⁰ Ett förändrat synsätt på minoriteter skedde och var en reaktion på tidigare folkmord och förföljelser av olika etniska grupper.⁴¹ I Sverige hade de rasbiologiska argumentens giltighet börjat falna,⁴² och det förmyndaraktiga förhållningssätt som präglat svensk administration gällande samiska frågor hade försvagats.⁴³ Dessa förändringsprocesser och övergripande ideologiska förskjutningar bidrog med stor sannolikhet till ökad inkludering av samer i välfärdssamhället och därmed också till en indirekt effekt som blev den succesiva omdaning av utbildningsväsendet för samer.⁴⁴

Utbildningsväsendet för samer reformeras

Den tydligaste förändringen av nomadskolan skedde 1962 och innebar att nomadskolan inte längre var ett imperativt skolsystem för den fjällrenskötande befolkningens barn.⁴⁵ Processen som föregick nomadskolväsendets reformerande var en reform av det svenska skolväsendet som gick från ett parallellskolesystem till grundskola 1962.⁴⁶ Det var en del av de demokrati- och likvärdighetsideal som ledde till

³⁸ Lantto. *Att göra sin stämma hörd*, s. 206, 241–242.

³⁹ Lantto. *Att göra sin stämma hörd*, s. 86, 243.

⁴⁰ Svonni, *Utbildning för samer*, s. 57; För en allmän diskussion om demokrati och utbildningsutveckling se: B. Lindensjö & U. P. Lundgren. *Utbildningsreformer och politisk styrning*. (HLS förl., 2014).

⁴¹ Lantto. *Lappväsendet*, s. 269.

⁴² Svonni. *Utbildning för samer*, s. 57–58. Se även: Mörkenstam, *Om "Lapparnes privilegier"*, s. 151–152.

⁴³ Lantto. *Lappväsendet*, s. 358–381.

⁴⁴ Dessa processer är sammankopplade till svenska skolväsendets reformer i mitten av 1900-talet och del i skapandet av grundskolan. Se exempelvis: Svonni. *Utbildning för samer*, s. 52–60.

⁴⁵ Riksdagsbeslut 1962 (Prop. 1962:51; Protokoll första kammaren 25:5; Protokoll andra kammaren 24:191).

⁴⁶ Beslut om nioårig allmän enhetsskola togs av Riksdagen 1950; Riksdagstryck, Prop. 1950:70, Kungl. Maj:ts proposition nr 1:10, punkt 246; Riksdagstryck, Utskottsutlåtanden 1950, Statsutskottets utlåtande nr 8, punkt 238; Riksdagstryck, Skrivelser 1950, Riksdagen skrivelse nr 8.

att utbildning skulle vara tillgänglig och likvärdig för alla barn i Sverige. I denna anda blev nomadskolväsendet ifrågasatt eftersom det var en separat skolform och därmed föremål för en utredning samtidigt som övriga skolväsenden i Sverige också utreddes.⁴⁷

I Nomadskolutredningen framkom att det rådde oenighet om nomadskolans framtid. De olika ståndpunkterna gällde bibehållande eller nedläggning av nomadskolan. Den senare baserades på argumenten om att alla barn i Sverige skulle ha likvärdig utbildning och att det var för kostsamt att ha ett eget skolväsende för samers barn eftersom de var så få.⁴⁸

Nomadskolan fick finnas kvar trots att majoriteten av olika utbildningsvarianter togs bort i Sverige till förmån för ett gemensamt grundskolväsende. Nomadskolans fortsatta existens byggde på att den skulle vara frivillig, likställd med grundskolan, med den skillnaden att nomadskolan skulle ge stöd för samiska språk och samisk kultur.⁴⁹ En kompromiss mellan olika idéer gjorde att utbildningsväsendet för samer fick finnas kvar.

Nomadskolans existens föranledde en ny utredning på 1970-talet. Även denna gång var frågan om det var ekonomiskt försvarbart att behålla skolformen med det som betraktades vara ett för lågt elevunderlag. Utfallet blev återigen att nomadskolan fick finnas kvar så länge som samerna själva önskade detta.⁵⁰

Samhällsmedborgare och samiska gemenskaper

Den kamp som finns mellan ideologier i ett samhälle påverkar utbildningens innehåll. Processer påverkar tolkning och urval av kunskaper, samt vilken kunskap som ska räknas som giltig och eftersträvningsvärd inom utbildningen. I detta kapitel har en läroplansteoretisk fond använts för att analysera och kontextualisera utbildningen för samer. Det innebär att begreppet läroplan har en mycket vidare betydelse än det skrivna dokument som organiserar och uttrycker förväntningar

⁴⁷ Av de fem sakkunniga i SOU 1960:41. Samernas skolgång. Betänkande av 1957 års nomadskolutredning. Stockholm 1960, fanns två samer med. Dessa var Ibba Åstot och Israel Ruong.

⁴⁸ SOU 1960:41, 64–86; Lantto. *Att göra sin stämma hörd*, s. 77–87; Sjögren. *Den säkra zonen*, s. 131.

⁴⁹ Svonni. *Utbildning för samer*, s. 59–65; Riksdagsbeslut 1962; SFS 1967:216. Kungl. Maj:ts nomadskolstadga.

⁵⁰ SOU 1975:99, 195. Hänvisning till Skolöverstyrelsens (SÖ:s) utredningsgrupp (Vissa frågor angående den regionala ledningen av skolväsendet i Norrbottens län. Stencil 1974-03-21).

på kunskaper.⁵¹ Läroplansforskning kan handla om idéer om vad ett samhälle är, vad den formella läroplanen är ett uttryck för, hur lärare förstår den formella läroplanen, hur den implementeras i undervisningen eller hur elever upplever och förhåller sig till läroplanen.⁵² Läroplanen kan inte anses vara direkt styrande för hur utbildningspolitiska mål når ut till undervisningen. Den kan betraktas som en brygga mellan politiska mål och undervisning.⁵³ Studien är främst gjord på den formella läroplanens innehåll och inkluderar i begränsad omfattning implementering i undervisning.

För att kunna analysera vilka gemenskaper som framträtt i läroplanerna och vad de skapat för grund till identitet, har Thomas Hylland Eriksens och Benedict Andersons teorier om identifikation och föreställda gemenskaper använts. Identifikation är grundat på samhörighet och kan göras av andra eller självvalt. När det görs av andra kallas det för kategorisering, yttre identifikation, och när det är självvalt kallas det inre identifikation.⁵⁴

Enligt Rogers Brubaker har en majoritetsbefolkning ofta möjlighet att kategorisera andra än den egna gruppen.⁵⁵ Föreställda gemenskaper syftar på att människor inom en nation exempelvis känner en viss grad av samhörighet trots att de aldrig har träffats.⁵⁶ Hylland Eriksen inkluderar även etniciteter i begreppet eftersom han menar att både nationella och etniska identiteter är skapade i relation till andra kollektiva identiteter. Det innebär att det inte kan finnas en nation eller etnicitet om det inte finns andra nationer eller etniciteter.⁵⁷ För denna studie innebär det att samer i Sverige skulle kunna identifiera sig både inom ramen för nationen Sverige och en etnisk gemenskap som sträcker sig över de fyra nationerna Norge, Sverige, Finland och Ryssland. Utöver detta innebär den etniska dimensionen att man kan känna samhörighet med exempelvis en grupp, etnicitet eller minoritet.

⁵¹ T. Englund. *Läroplanens och skolkunskapens politiska dimension*. (Daidalos, 2005), s. 143.

⁵² J. I. Goodlad et al. *The Domains of Curriculum and Their Study*. Curriculum Inquiry. I J. I. Goodlad et al. (red.). *The Study of Curriculum practice*. (McGraw-Hill Book Company, 1979), s. 43–76.

⁵³ B. Lindensjö & U. P. Lundgren. *Utbildningsreformer och politisk styrning*. (HLS Förlag, 2000), s. 15–16.

⁵⁴ T. Hylland Eriksen. *Etnicitet och nationalism*. (Nya Doxa, 2007), s. 14.

⁵⁵ R. Brubaker. Ethnicity without groups. *European Journal of Sociology*, 2 (2002).

⁵⁶ B. Anderson. *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. (Verso, 2006.)

⁵⁷ T. Hylland Eriksen. *Rötter och fötter: Identitet i en ombytlig tid*. (Nya Doxa, 2004); Hylland Eriksen, *Etnicitet och nationalism*, 2004, s. 14.

Den tidsmässiga avgränsningen är 1950-talet till 2010-talet där den innehållsmässiga avgränsningen utgörs av läroplans-, kursplansinnehåll och reseberättelser för nomad- och sameskolan. Materialet är läroplaner och kursplaner för nomad- och sameskolan 1956, 1969, 1994/1996 och 2011. Det ingår dessutom arkivmaterial som rör sommarundervisning för nomadskolan under 1950- och 1960-talet.⁵⁸

Komparativ metod har använts för att tydliggöra likheter och skillnader mellan olika tidsmässiga kontexter.⁵⁹ En annan metod är tematisk analys som använts för att definiera övergripande teman i kursplaner för nomad- och sameskolan.⁶⁰ Kursplansinnehåll inom en och samma läroplan slogs samman till en textmassa för att möjliggöra jämförelser mellan de olika läroplanerna. Teman skapades i en process med flera steg där bland annat liktydig information sammanfördes till teman.⁶¹ Analys av tema gjordes i relation till de teoretiska ramverken.⁶²

Textanalys gjordes av *Läroplan för sameskolan, förskoleklassen och fritidshemmet 2011 (Lsam11)* i syfte att identifiera utbildningsinnehåll och samiska gemenskaper utifrån specifika ord, meningar och textpassager. Ytterligare material var nationell och internationella lagstiftningstexter kopplade till utbildning, urfolk och minoriteter. Dessa texter jämfördes med analys av läroplaner för att undersöka hur de harmoniserar med lagstiftning som gäller samer. Arkivmaterialet processades genom initial genomgång, urval av relevant empiri för att kunna analysera utbildningsinnehåll och utbildningsmetoder.⁶³

⁵⁸ Svonni, *Utbildning för samer*, s. 88.

⁵⁹ D. Cohen & M. O'Connor. *Comparison and History: Europe in Cross-National Perspective*. (Taylor & Francis Group, 2004), s. xi; H-G. Haupt & J. Kocka. *Comparative History: Methods, aims, problems*. I D. Cohen & M. O'Connor (red.). *Comparison and History: Europe in Cross-National Perspective*. (Taylor & Francis Group, 2004), s. 24.

⁶⁰ V. Braun & V. Clarke. Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*, 3:2 (2006), s. 77–101.

⁶¹ V. Braun & V. Clarke. Using thematic analysis in psychology.

⁶² T. Englund. *Läroplanens och skolkunskapens politiska dimension*. (Göteborg: Daidalos, 2005); J. I. Goodlad et al. *The Domains of Curriculum and Their Study*. I. J. I. Goodlad et al. (red.). *Curriculum Inquiry. The Study of Curriculum practice* (McGraw-Hill Book Company, 1979); B. Lindensjö & U. P. Lundgren. *Utbildningsreformer och politisk styrning*. (HLS Förlag, 2000); B. Anderson. *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. (Verso, 2006); Hylland Eriksen. *Rötter och fötter*; Hylland Eriksen. *Etnicitet och nationalism*.

⁶³ Svonni. *Utbildning för samer*, s. 93.

Etiska överväganden

De etiska perspektiv som använts är utvecklade av exempelvis Linda Tuhiwai Smith, Margaret Kovach och Martin Nakata.⁶⁴ Dessa etiska perspektiv har kompletterat de nationella forskningsetiska principerna och bidragit med reflektioner över hur forskning kan bidra till samisk utbildning och det nationella utbildningssystemet som samisk utbildning ingår i.⁶⁵ För att lyfta fram samisk representation har ett läroplanskomplement med samiska perspektiv (*Sák96*) inkluderats i studien. Ovan nämnda forskare med flera har också bidragit med insikter om att tankar, kunskaper, världsåskådningar och historiska skeenden är tolkningar. Dessutom är det viktigt att nämna att de som besitter makt att besluta om vad som räknas som giltig kunskap är oftast de som koloniserat urfolks områden.⁶⁶

Det samer skulle lära sig

Utbildningsinnehåll som gäller samisk tematik har minskat och förändrats i nomad- och sameskolan från 1950-talet fram till 2010-talet. Det har skett genom reducering av antalet kursplaner för nomad- och sameskolan (se figur 1). I läroplanen från 1956 fanns fyra kursplanerna; hembygds kunskap för nomadskolan, nomadkunskap, samisk slöjd och samiska språk.⁶⁷ I läroplanen från 1969 fanns tre kursplaner; samiska, samisk slöjd och konsthantverk och en samiskt anpassad kursplan i orienteringsämnet. I och med införandet av en ny läroplan 1994 hade antalet kursplaner med samisk tematik minskat till en kursplan för ämnet samiska. Sedan dess har det fortsatt vara

⁶⁴ L. T. Smith. *Decolonizing Methodologies: Research and Indigenous Peoples*. (Zed Books, Bloomsbury Publishing Plc., 2021); M. Kovach. *Indigenous Methodologies: Characteristics, Conversations, and Contexts*. (University of Toronto Press, 2009); M. Nakata. *Disciplining the Savages: Savaging the Disciplines*. (Aboriginal Studies Press, 2014.)

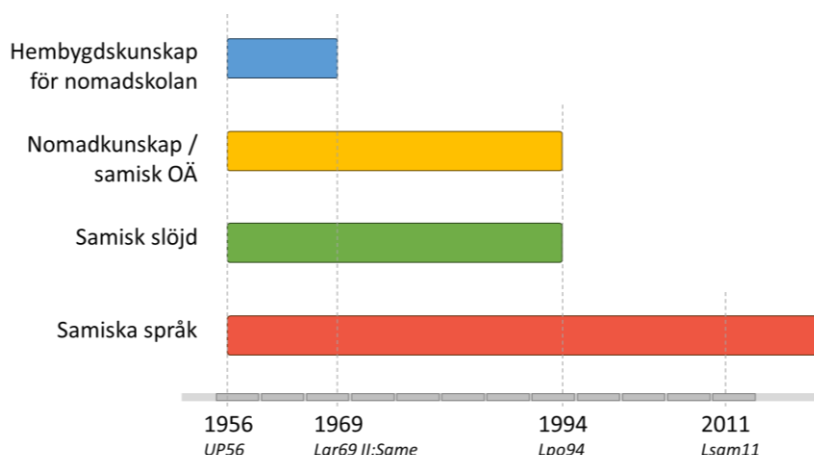
⁶⁵ B. Evjen & D. R. M. Beck. Growing indigenous influence on research, extended perspective, and a new methodology: A historical approach. Mapping Indigenous Presence: North Scandinavian and North American Perspectives. (The University of Arizona Press, 2015), s. 48–51; L. T. Smith. *Decolonizing Methodologies. Research and Indigenous Peoples*, (New York Zed Books, New York, 2012).

⁶⁶ Smith. *Decolonizing Methodologies*; Kovach. *Indigenous Methodologies: Characteristics, Conversations, and Contexts*; B. Chilisa. *Indigenous Research Methodologies*. (Sage Publications, Inc., 2012.)

⁶⁷ Hembygds kunskap var ett ämne som också fanns i folkskolan, men den var anpassad för nomadskolan och därav räknas som en egen kursplan. Den gällde årskurs 1–3. Nomadkunskap gällde för årskurs 4–6, eller 7 om de skolor som hade ett sjunde läsår. Samisk slöjd kallades i Up56 för "Lappslojd" och Samiska språk för "Lappska".

enbart en läroplan med samisk tematik.⁶⁸ Det gäller även för den senast utgivna läroplanen *Läroplan för sameskolan samt för förskoleklassen och fritidshemmet, 2022 (Lsam22)*.⁶⁹ Förutom minskat antal kursplaner har även kunskapsstoffet i läroplaner och kursplaner minskats och förändrats över tid.⁷⁰

Figur 1 Förändring av kursplaner i nomad- och sameskolan 1956–2011

Figuren visar på hur antalet kursplaner minskat från fyra till en kursplan och att benämningen på kursplaner förändrats över tid.

Källa: Figur tagen från Svonni *Utbildning för samer*, s. 110.

Renskötsel i skolpraktik

På 1950-talet var renskötselkunskaper och socialisering till ett renskötersamhälle relevant i nomadskolan. Det har framkommit genom studier av både läroplaner och arkivmaterial om nomadskolans avslutande fältstudiekurs i årskurs sex och sju som fanns under 1950- och 1960-talen. Utformningen av fältstudiekursen innebar att eleverna bodde i fjällmiljö under sommaren i fem veckor. Kursen byggde på kunskaper som presenterats i klassrummet och inkluderade exempelvis växtlighet, landskapsformationer och renarnas vandringsleder. Fältstudiekursen planerades av lärare och utfördes i nära samarbete med samebyar och renskötare i området där kursen hölls. Kursupp-

⁶⁸ C. Svonni. The Swedish Sámi boarding school reforms in the era of educational democratisation, 1956 to 1969, *Paedagogica historica*, 59:5 (2023): s. 799–817.

⁶⁹ Lsam22, *Läroplan för sameskolan, förskoleklassen och fritidshemmet*, Skolverket, 2022, s. 204–218.

⁷⁰ Svonni. *Utbildning för samer*, s. 109–111.

lägget innebar exkursioner med lärare, uppförande av herbarium och modeller av exempelvis rengården samt skrivande av texter. Metoderna känns igen från reformpedagogiken. Den andra delen var elevdeltagande i renskötelsarbete och att lära sig om renskötarens berättelser om exempelvis renskötsel i andra områden eller äldre tid. Det var ett traditionsburet förmedlingssätt som utgick från renskötselpraktik och gick att sammanföra med reformpedagogiska metoder.⁷¹ I undervisningen fanns ett samiskt inflytande genom att renskötare ledde delar av undervisningen.⁷²

Från renskötellagstiftning till samisk kultur

I läroplanerna från 1956 (*Up56*) och 1969 (*Lgr69 II: Same*)⁷³ var renskötselinnehåll centralt. Eleverna skulle bland annat få lära sig om renens biologi, renbete i relation till berggrund, jordmån och växtlighet. Renskötselekunskaper innebar också kunskaper om gränserna för betesområden både i relation till andra renskötselgrupper och i förhållande till renbetesområdena i renskötargrupper i Norge. Något överraskande var att elever i årskurs fem, sex och sju skulle lära sig om nationell och internationell lagstiftning i form av 1928 års renbeteslag och 1919 års renbeteskonvention. Förutom ovanstående framgick det att den sociala kontexten i *Up56* var ett renskötarsamhälle med dess bostadsformer, klädskick och omgivningsbeskrivningar.⁷⁴

Läroplansinnehåll speglar samhällsförändringar

De ideologiska och konkreta samhällsförändringar som skedde i mitten av 1900-talet har avspeglats i läroplanerna. Ett tydligt exempel är att skolreformen, med en grund i demokratisering och jämlikhetsideal, bidrog till att samiska elever med olika bakgrund efter 1962 hade rätt att välja mellan utbildningsväsendet för samer eller grundskola.⁷⁵ I och med reformen skulle dessutom utbildningsväsendet för

⁷¹ Svonni. *Utbildning för samer*, s. 101–102.

⁷² D. Sjögren & C. Svonni. Samiska fältstudier: undervisningspraktiker och principer för kunskapsöverföring i nomadkunskapsämnets implementering 1950–1970. Artikel i Svonni, *Utbildning för samer*.

⁷³ Lgr69 II: Same kommer i den fortsatta texten att benämnas Lgr69.

⁷⁴ Svonni. The Swedish Sámi boarding school reforms.

⁷⁵ Riksdagsbeslut 1962; SFS 1967:216. Kungl. Maj:ts nomadskolstadga.

samer bli likvärdig med grundskolan.⁷⁶ Det kan ifrågasättas om så blev fallet eftersom grundskolans omfattning i tid var nio år medan nomadskolans och sameskolans omfattning ända sedan 1962 varit sex år.⁷⁷

En parentes i samisk skolhistoria var samehögstadiet i Gällivare som fanns mellan mitten av 1960-talet till mitten av 1980-talet. Dit flyttade samiska elever från olika orter i landet efter att ha gått ut nomadskolans årskurs sex.

Genom nomadskolreformen och det fria valet av skolgång för samiska elever förändrades elevunderlaget. Det avspeglades i kursplansinnehållen genom att eleverna inte längre skulle socialiseras till att bli renskötare utan i stället få kunskaper om renskötsel. Men det är värt att notera att renskötseln fortsatte att betraktas som central för samisk kultur även efter reformen. Andra centrala kulturelement som skrevs fram var *duodji*, samisk slöjd och konsthantverk och naturen.⁷⁸ Ett annat var politiken som gällde renskötselns rationalisering, något som var aktuellt under 1960-talet.⁷⁹ I Lgr69 ingick kunskaper om: ”Renen som köttproducent [...] försäljning till slakterier [...] renslakterier, besiktning och klassificering samt prisbildning på renkött”.⁸⁰

Ytterligare ett exempel var det ökade antalet intrång i Sápmi. Intrången som fanns med i läroplanen 1956 var jakt, fiske, vattenregleringar och skogsindustri vilket 1969 kompletterades med gruvindustri, vägar, turism, fritidsintressen och nationalparker. Dessa ämnen beskrevs som intressekollisioner med rennäringen. De samiska barnen skulle lära sig att renskötseln skulle anpassas till samhällseliga förändringar.⁸¹ Innehållet som anger att renskötseln skulle anpassas till övriga industrier ger även ett implicit budskap om att samiska näringar och samiskt samhällsliv var av sekundär betydelse i relation till majoritetssamhällets industrier och intressen.

⁷⁶ C. Svonni. Samisk utbildning i förändring: nomadskolan och processen för samer att bli likvärdiga samhällsmedborgare. I M. Liliequist & C. Cocq (red.). *Samisk kamp: kulturförmedling och rättviserörelse*. (Bokförlaget H: ström – Text & Kultur, 2017), s. 223–251.

⁷⁷ C. Svonni. Att öka samiskt inflytande och återaktualisera traditionella kunskaper: Säk96 och den samiska utbildningsambitionen i relation till Lpo94. *Nordic Journal of Educational History*, 10:1 (2023): s. 115–143; Vissa nomadskolors undervisning omfattade sju år.

⁷⁸ Svonni, *The Swedish Sámi boarding school reforms*, s. 799–817.

⁷⁹ Ex: *Renutredningen, Renskötselns organisation och renprodukternas marknadsförande*. Betänkande avgett av Renutredningen, 1960.

⁸⁰ *Läroplan för grundskolan 1969 II Supplement Sameskolor*. Lgr69 II: Same. Skolöverstyrelsen 1970, 11.

⁸¹ *Läroplan för grundskolan 1969 II Supplement Sameskolor*. Lgr69 II: Same. Skolöverstyrelsen 1970, 7, 11–14; Svonni, *Utbildning för samer*, s. 100.

Samiska språkets förändringar i läroplaner

Genom att följa läroplaner över tid kan vi se att förändringen i attityd gentemot samiska språket i läroplaner exponerats. På 1950-talet betraktades samiskan som en sammanhållande faktor mellan samiska grupper, men undervisades i maximalt en timme per vecka och kunde även tas bort. Från slutet av 1960-talet skulle undervisningen i samiska ge eleverna en positiv attityd gentemot samisk kultur och samiska språk. Det undervisades maximalt i två timmar per vecka. Från och med 1994 blev samiska språk det enda ämnet med egen kursplan i sameskolan. Samiska var formulerad för att användas i hemmet, medan svenska var till för att användas i bland annat akademiska sammanhang och i övriga samhället. En annan skillnad mellan de svenska och samiska kursplanerna gällde organisering av första- och andraspråksundervisning. För svenska fanns det två skilda kursplaner för de olika varianterna, medan det för samiska bara fanns en kursplan som omfattade båda varianterna. En annan skillnad mellan språkundervisning i samiska och i svenska var att den samiska undervisningen skulle ske inom ramen för kurserna skolans val, språkval och elevens val medan svenska var inlagd som ett obligatoriskt ämne i läroplanen.⁸² Detta visar på skillnader i utbildningsstatus mellan de två olika språken.

Även i läroplanen från 2011 fanns det enbart en kursplan för samiska, medan det fanns två för svenska. Det gäller även för den nuvarande läroplanen *Lsam22*. Samiska språk är också fortsatt den enda unika kursplanen för sameskolan i förhållande till grundskolans kursplaner.⁸³

Samiskt aktörskap påverkar utbildningsinnehåll

Det tog över 80 år från nomadskolans grundande innan Sameskolstyrelsen formellt fick utforma kursplansinnehållet för den samiska undervisningen. Det skedde i form av ett kursplanskomplement.⁸⁴ Komplementet, här kallat *Såk96*, till *Läroplan för det obligatoriska skolväsendet 1994 (Lpo94)*, syftade till att ge förslag på hur ”samiska

⁸² Svonni. Att öka samiskt inflytande, s. 125.

⁸³ Svonni. *Utbildning för samer*, s. 99–105, 110, 116–117; Lgr 11; Lsam11; Lgr 22; Lsam22.

⁸⁴ Kursplanskomplementet gavs ut av Sameskolstyrelsen och Skolverket 1997.

perspektivet” skulle kunna tas tillvara i undervisningen.⁸⁵ Det var första gången i samisk skolhistoria som lärare i nomad- eller same-skolan fick en officiellt antagen skriftlig vägledning om hur samiska undervisningsinslag kunde implementeras i relation till den svenska läroplanen. Tillägget var dock inte obligatoriskt.⁸⁶

Det fanns fem framträdande teman i *Såk96*. De var samisk språkutveckling, naturbundenhet, kritik av storsamhället, samiska samhällskontexter och samisk kultur.⁸⁷ Första temat, samisk språkutveckling, var i *Såk96* viktigt i både privata och offentliga kontexter, medan samiska i *Lpo94* syftade till att användas i den privata sfären. Andra temat, naturbundenhet, lyfte fram ett nära samband mellan samiska levnadssätt i relation till naturmiljöer. Naturen skrevs även fram som en viktig pedagogisk arena för överföring av traditionella kunskaper. Detta skiljde sig från *Lpo94* som i stället presenterade lärandemiljöer i förhållande till västerländska, europeiska och svenska samhällssystem. I tredje temat, kritik av storsamhället, fanns en kompletterande historieskrivning som inkluderade kolonial inverkan på Sápmi. Det inbegrep intrång på samiska marker som lett till förluster av traditionella kunskaper, språk, kultur och näringar. Temat inkluderade ökat samiskt samhällsinflytande i samiska frågor. Det fjärde temat, samiska samhällskontexter, erbjöd en vidgad syn på samer i förhållande till den relativt generella beskrivningen av samer i *Lpo94*. I *Såk96* framkom tre nivåer av samhällskontexter, lokal, nationell och global. Lokala kontexter var kopplade till renskötarsamhället, *duodji*, olika boendeformer, matkultur och närliggande natur. Nationella var i relation till Sápmi, som sågs som en gemensam samhällsplatå, uppdelad i fyra länder. Eleverna skulle få kunskaper om att samer hade olika former av livsnäring och olika samhälleliga villkor. Den globala kontexten handlade om samer som urfolk i en internationell kontext.⁸⁸ Det femte temat, kultur, beskrev olika dimensioner av samisk kultur. Den första dimensionen handlade om samisk livsföring såsom renskötsel, jakt, fiske och *duodji* – alla kopplade till natur och naturresurser och del av samisk kultur. Andra dimensio-

⁸⁵ *Sameskolan: Kursplaner, timplan och kommentarer* (Skolverket, 1996), 5, härafter kallat *Såk96*. Valet av förkortning med *á* i *Såk96* markerar att det är samiska kursplaner med samiska perspektiv. Jfr Sápmi och Sámi i nordsamiska (det språkområde författaren tillhör).

⁸⁶ Svonni. Att öka samiskt inflytande och återaktualisera traditionella kunskaper, s. 125.

⁸⁷ Svonni. Att öka samiskt inflytande och återaktualisera traditionella kunskaper, s. 125; Svonni, *Utbildning för samer*, s. 102.

⁸⁸ Svonni. Att öka samiskt inflytande och återaktualisera samiska traditionella kunskaper, s. 125–135.

nen av samisk kultur handlade om traditionella livsmönster som hur kunskapsöverföring sker mellan generationer. Exempel på delar av livsmönstret var maträtter, jojk och språk. Den tredje dimensionen var sociala relationer, tankar, känslor, erfarenheter och värderingar. Detta var kopplat till den första dimensionen. Skillnaden mellan *Lpo94* och samiskt perspektiv på samisk kultur var att *Sák96* nyanserade bilden av samisk kultur medan *Lpo94* förhöll sig mer övergripande till samisk kultur, vilken skulle ses på i relation till majoritetskulturen.⁸⁹

I den följande läroplanen från 2011 och den nu gällande från 2022 finns inte något samiskt perspektiv. Som nämnts ovan finns en kursplan som är specifik för sameskolans undervisning. De övriga direktiven som särskiljer sameskolan från grundskolan är direktivet att "Sameskolan ska förmedla det samiska samhällets och urfolket samernas, normer, värdegrund, traditioner och kulturarv till eleverna".⁹⁰ För sameskolans elever gäller även att eleverna efter genomgången sameskola "kan tala, läsa och skriva samiska samt är funktionellt tvåspråkig".⁹¹ I sammanhanget kan nämnas att eleverna efter sameskolans avslut ska kunna "använda det svenska språket i tal och skrift på ett rikt och nyanserat sätt".⁹² Citaten är exempel från de olika kursplanerna och visar på att det ställs högre krav på kunskapsnivå i det svenska språket än i samiska språk.

Läroplanens roll i formandet av samiska gemenskaper

Utbildning för samer har ur ett läroplansteoretiskt perspektiv bidragit med underlag för samiskt identitetsskapande och samisk samhällsyn. Det har att göra med att läroplanen som dokument är en brygga mellan politiska beslut och undervisningspraktik.⁹³ Studier av kontinuiteter och förändringar av nomad- och sameskolans läroplaner har visat att läroplanerna har speglat både samhällsomdaning och strömlinjeformning av svenskt skolväsende. Samtidigt har det specifikt samiska kunskapsstoffet minskats till förmån för ett mer allmänt kunskapsstoff.⁹⁴

⁸⁹ Svonni. Att öka samiskt inflytande och återaktualisera samiska traditionella kunskaper, s. 133.

⁹⁰ Lsam22, 1. Skolans värdegrund och uppdrag.

⁹¹ Lsam22, 2.2 Kunskaper, Mål.

⁹² Ibid.

⁹³ Jfr Lindensjö & Lundgren. *Utbildningsreformer och politisk styrning*, s. 15–16.

⁹⁴ Svonni. *Utbildning för samer*, s. 111.

Att nomadskolan gick från att vara en skola för undervisning av fjällrenskötarens barn till att bli en skola för att stödja språk och kultur har lyfts fram både i utredningar och av flera forskare.⁹⁵ Läroplansstudierna har bidragit med att visa att renskötselkunskaper var centrala under 1900-talets mitt, men har sedan minskat i omfång. Läroplansanalyser har dessutom skapat förståelse för var renskötselkunskaper innebar. Det är viktigt eftersom tidigare elever i nomadskolan uttryckt att de trodde att de skulle lära sig att bli renskötare, men egentligen kom längre ifrån renskötseln genom nomadskolutbildningen.⁹⁶ Det kan tänkas bero på två orsaker. Den ena orsaken kan vara att utbildningen främst var utformad för en klassrumsmiljö och den praktiska renskötselutbildningen var mycket begränsad. Den andra kan bero på att innehållet i läroplanerna hade ett stort fokus på renens och växternas biologi, geografi och ekologi, kunskaper om samebyarnas administration, men också kunskapsstoff om gränser. Det sistnämnda innebar undervisning i vart renarna fick beta under olika årstider. Det innebar gränser mellan olika samebyar, mellan samebyar och andra näringar samt gränsdragning till det norska renbetet.⁹⁷ Fokus på rennäringslagstiftningar har suddats ut i läroplaner från 1990-talet och framåt. I de senare läroplanerna har i stället samers urfolksrättigheter aktualiserats.⁹⁸

Utbildningsdirektiven kan även förstås i relation till att skapa kollektiva gemenskaper, i det här fallet samiska gemenskaper. Kategorisering, yttre identifikation, av fjällrenskötare som ”äktasamer”, som är synbara i renbeteslagarna från 1886 och 1898, har genomsyrat nomadskolans utformning.⁹⁹ Att eleverna under 1950- och 1960-talen även var på fem fältstudieveckor vid olika renskötselarenor där samers kunskapspraktiker inlemmades i nomadskolpraktiken, kan även ha medfört en inre identifikation till renskötselgemenskapen.¹⁰⁰ Från 1960-talet aktualiserades renskötseln rationalisering och blev del av utbildningsstoffet i nomadskolan. Det medförde att eleverna även i skolan fick med sig att renskötseln skulle moderniseras och det bildar därmed en ny form för renskötselgemenskapen. Även fler samiska

⁹⁵ SOU 1960:41; Lantto, *Tiden börjar på nytt*; Lantto, *Lappväsendet*; Mörkenstam, *Om "Lapparnes" privilegier*; Sjögren, *Den säkra zonen*.

⁹⁶ Svonni, *Utbildning för samer*, s. 18.

⁹⁷ Svonni, Att öka samiskt inflytande och återaktualisera samiska traditionella kunskaper.

⁹⁸ Svonni, Att öka samiskt inflytande och återaktualisera samiska traditionella kunskaper, s. 116.

⁹⁹ Svonni, *Utbildning för samer*, s. 118.

¹⁰⁰ Svonni, *Utbildning för samer*, s. 101–102, 112; Hylland Eriksen, *Rötter och fötter*; Hylland Eriksen, *Etnicitet och nationalism*.

grupper inkluderades i läroplanen från 1969 vilket bidrog till ett vidgat synsätt på samiska gemenskaper.

Den samiska gemenskapen som uttrycktes i läroplanen från 1994 var främst en språklig gemenskap. Det beror dels på att det samiska kunskapsstoffet nu hade övergått till enbart en kursplan – samiska språk.¹⁰¹ Dessutom har samiska språk varit ett viktigt motiv till ett särskilt utbildningsväsende för samer sedan 1962. En samisk gemenskap baserad på samiska språk är inkluderande eftersom det är något alla kan studera. Men det kan också betraktas som exkluderande då förutsättningarna för att studera samiska är omgärdade av olika hinder.

Det samiska komplementet *Såk 96* erbjöd flera olika samiska gemenskaper, trots att renskötselgemenskapen var tydligast. De andra gemenskaperna som framstod i analysen var språkliga, samer som del av kolonial historia och flera olika samhällskontexter där den vidaste formen av gemenskap var urfolksgemenskapen.

I *Lsam11* fanns en ny logik för undervisningen. Till skillnad från de tidigare läroplanerna, som på olika sätt försökt anpassa innehållet till det som betraktats vara samiska kollektiva gemenskaper, var *Lsam11* i stället uteslutande baserad på språkliga kunskaper, med något omnämnande om vad samisk kultur kunde vara. Den samiska gemenskapen ramades tydligt in av den nationella läroplansstrukturen, vilket gjorde att ”samiska kulturspecifika kunskaper, tanke-sätt, och omvärldssyn fick ett högst avgränsat utrymme”.¹⁰²

Slutsats

Denna studie har visat att utbildning för samer har speglat både renskötselns förändringar och de övergripande samhällsidealen om demokratisering och likvärdighet. Renskötselns förändring, från att vara ett sätt att leva i början av 1900-talet till att börja betraktas som ett yrke från och med 1960-talet, har tydligt påverkat utbildningen för samer. Även ökade intrång på samiska traditionella marker blev en del av undervisningsinnehållet i nomad- och sameskolan. Utbildningsfrågan för samer har sedan 1980-talet separerats från renskötsel-frågorna för att i stället behandlas i överensstämmelse med svenska

¹⁰¹ Svonni. *Utbildning för samer*, s. 118.

¹⁰² Svonni. *Utbildning för samer*, s. 119.

skolfrågor. Sameskolans undervisning blev inkluderad i grundskolans utformning och utveckling, vilket har lett till minskat specifikt innehåll i sameskolans läroplan.

Det tycks vara en svår uppgift att skapa läroplansinnehåll för skolorformer som ska ta hänsyn till flera olika kollektiva gemenskaper, som den nationellt svenska och samiska gemenskapen. I skapandet av läroplanerna förefaller innehåll som kopplas till samisk gemenskap fått stå tillbaka. Det har medfört att samisk kunskapslogik och samiska sätt att betrakta historiska processer och händelser ihop med samtida samhällsfenomen utelämnats från läroplanen. Bristen gör att samiska barn och ungdomar inte får stöd för identifikation med det samiska genom utbildningen, något de har rätt till enligt svensk lag.¹⁰³ Det väcker oundvikligen frågan om vilka följder det får när eleverna inte får kunskaper i exempelvis historia och samhällskunskap utifrån samiska perspektiv. Jag menar att även om det arbetas med att öka inkluderingen inom utbildning, behövs det bättre stöd för samiska kunskapsgoods och kunskapslogiker. Det kan göras genom att skapa nationella kursplaner där både urfolks- och minoritetskunskaper inkluderas. Utbildning reproducerar bilden av vad samhället är och vad som är viktigt, vilket också leder till skapande och reproduktion av samers syn på sig själva och sin plats i samhället.

Inom utbildningsforskning finns det behov av mer forskning för att förstå kopplingen mellan det allmänna kunskapsgodset i utbildningen i relation till samers syn på sig själva och samiska samhällen. Andra forskningsprojekt som skulle bidra med kunskaper om samisk utbildning är de processer som föregått skapandet av läroplaner för samisk utbildning. Sådan forskning skulle ge kunskaper om vilka idéer som medverkat till undervisningsstoffet för samisk utbildning. Ett relativt outforskat fält är utbildning för samer utanför nomad- och sameskolsystemet och samers erfarenheter av folkskola och grundskola.

¹⁰³ Jfr SÖ 2000:2 artikel 5, artikel 12.

Åtgärdsförslag

- Utveckla nationella kursplaner för urfolks- och minoritetskunskaper. Dessa bör inkluderas i både sameskola och övriga skolformer för att öka förståelsen för samers livsvillkor och historia, och för att uppfylla samers rätt till utbildning på sina egna villkor.
- Inför fler obligatoriska kursplaner med samiska perspektiv i sameskolan. Den nuvarande sameskolan har endast en unik kursplan – i samiska språk – vilket innebär att övrigt samiskt kunskapsinnehåll är marginellt. Flera obligatoriska kursplaner med samiska perspektiv skulle bidra till att säkra överföring av samiska kunskapssystem, samhällssyn, historieuppfattningar och kulturella praktiker.
- Stärk samiskt inflytande vid utformning av läroplaner och kursplaner. Varaktigt samiskt inflytande bör säkerställas och formaliseras för att kultur- och samhällsrelevanta kunskaper för samer ska kunna överföras i den formella undervisningen.

Referenser

- Ahonen, S. & Rantala, J. Nordens's Present to the World. I Ahonen, S. & Rantala J. (red.). *Nordic Lights: Education for Nation and Civic Society in the Nordic Countries, 1850C2000* (Finnish Literature Society, 2001), s. 9–28.
- Anderson, B. *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. (Verso, 2006.)
- Andrezén, S. Kyrkans undervisning i Lappmarken under 1800-talet: En ständigt pågående process för att finna fungerande arbetsformer. I Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna* (Artos & Norma bokförlag), s. 371–402.
- Bernstein, B. *Pedagogy, Symbolic Control and Identity: Theory, Research, Critique*. Revised Edition. (Rowman & Littlefield Publishers, inc, 2000.)
- Braun, V. och Clarke, V. "Using thematic analysis in psychology". *Qualitative research in psychology*, 3:2 (2006): s. 77–101.
- Brubaker, R. Ethnicity without groups. *European Journal of Sociology*. 2. (2002.)
- Chilisa, B. *Indigenous Research Methodologies*. (Sage Publications, Inc., 2012.)
- Cohen, D. & O'Connor, M. *Comparison and History: Europe in Cross-National Perspective*. (Taylor & Francis Group, 2004.)
- Elenius, L. *Nationalstat och minoritetspolitik: Samer och finskspråkiga minoriteter i ett jämförande nordiskt perspektiv*. (Studentlitteratur, 2006.)
- Englund, T. *Läroplanens och skolkunskapens politiska dimension*. (Daidalos, 2005.)
- Evjen, B. & Beck, D. R. M. Growing indigenous influence on research, extended perspective, and a new methodology: A historical approach. *Mapping Indigenous Presence: North Scandinavian and North American Perspectives*. (The University of Arizona Press, 2015), s. 40–69.
- Goodlad, John I. et al. The Domains of Curriculum and Their Study. I Goodlad, J. et al. (red.). *Curriculum Inquiry: A Study of Curriculum practice*. (McGraw-Hill Book Company, 1979), s. 43–76.

- Haupt, H-G. & Kocka, J. Comparative History: Methods, aims, problems. I Cohen, D. & O'Connor, M. (red.). *Comparison and History: Europe in Cross-National Perspective*. (Taylor & Francis Group, 2004), s. 51–69.
- Hylland Eriksen, T. *Etnicitet och nationalism*. (Nya Doxa, 2007.)
- Hylland Eriksen, T. *Rötter och fötter: Identitet i en ombyttlig tid*. (Nya Doxa, 2004.)
- Henrysson, S. & Flodin, J. Samernas skolgång till 1956. *Scriptum* 35. (Umeå universitet, 1992.)
- Henrysson, S. Darwin, ras och nomadskola: Motiv till kåtaskolreformen 1913. *Scriptum* 37. (Umeå universitet, 1993.)
- Kovach, M. *Indigenous Methodologies: Characteristics, Conversations, and Contexts*. (University of Toronto Press, 2009.)
- Lantto, P. *Tiden börjar på nytt: En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. (Umeå universitet, 2000.)
- Lantto, P. *Att göra sin stämman hörd. Svenska Samernas Riksförbund, samerörelsen och svensk samepolitik 1950–1962*. (Umeå universitet, 2003.)
- Lantto, P. *Lappväsendet: Tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971*. (Umeå universitet, 2012.)
- Lindensjö, B. & Lundgren U. P. *Utbildningsreformer och politisk styrning*. (HLS Förlag, 2000.)
- Lindensjö, B. & Lundgren, U. P. (2014.) *Utbildningsreformer och politisk styrning*. (HLS förl., 2014.)
- Lindmark, D. Pietism and Colonialism. Swedish Schooling in Eighteenth-century Sápmi. *Acta Borealia*.2006, 23:2 (2006): s. 116–129.
- Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. (Artos & Norma bokförlag, 2016.)
- Mörkenstam, U. *Om "Lapparnes privilegier". Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997*. (Stockholms universitet, 1999.)
- Nakata, M. *Disciplining the Savages: Savaging the Disciplines*. (Aboriginal Studies Press, 2014.)

- Norlin, B. Kolonial utbildning och omvändelsepedagogik vid svenska missionssällskapets lappländska skolinrättningar under 1840-talet. I Sjögren, D & Westberg, J. (red.). *Norrlandsfrågan: Erfarenheter av utbildning, bildning och fostran i nationalstatens periferi*. (Umeå: Kungl. Skytteanska samfundet, 2015), s. 195–222.
- Norlin, B. & Sjögren, D. Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900. Inflytande, vägval och konsekvenser? I Lindmark, D & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 403–438.
- Omma, L. *Ung same i Sverige: Livsvillkor, självvärdering och hälsa*. (Umeå universitet, 2013.)
- Pusch, S. Nomadskolinspektörerna och socialdarwinismen. *Scriptum* 47. (Umeå universitet, 1998.)
- Renutredningen, *Renskötselns organisation och renprodukternas marknadsförande*. Betänkande avgivet av Renutredningen, 1960.
- Riksdagsbeslut 1962. (Prop. 1962:51; Protokoll första kammaren 25:5; Protokoll andra kammaren 24:191.)
- Riksdagstryck. (Prop. 1950:70, Kungl. Maj:ts proposition nr 1:10, punkt 246.)
- Riksdagstryck. (Utskottsutlåtanden 1950, Statsutskottets utlåtande nr 8, punkt 238.)
- Riksdagstryck. (Skrivelser 1950, Riksdagen skrivelse nr 8.)
- Ruong, I. *Samerna i historien och nutiden*. (Stockholm: Bonnier Fakta, 1982.)
- Skolverket. *Sameskolan: Kursplaner, timplan och kommentarer 1996*, (1997).
- SFS 1967:216 Kungl. Maj:ts nomadskolstadga.
- SFS 1985: 1100. Skollag.
- Sjögren, D. *Den säkra zonen: Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken form inhemska minoriteter 1913–1962*. (Umeå universitet, 2010.)
- Skolverket. *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet 2011*, Lgr11. (2011.)
- Skolverket. *Läroplan för sameskolan, förskoleklassen och fritidshemmet*, Lsam11. (2011.)

- Skolverket. *Läroplan för grundskolan samt för förskoleklassen och fritidshemmet*, Lgr22. (2022.)
- Skolverket, *Läroplan för sameskolan, förskoleklassen och fritidshemmet i vissa fall*, Lsam22. (2022.)
- Skolöverstyrelsen. *Läroplan för grundskolan 1969 II Supplement Sameskolor*, Lgr69 II: Same (1970).
- Smith, L. T. *Decolonizing Methodologies. Research and Indigenous Peoples*. 2nd edition. (New York Zed Books, New York: Distributed in the USA exclusively by Palgrave Macmillan, 2012.)
- Smith, L. T. *Decolonizing Methodologies: Research and Indigenous Peoples*. 3rd edition. (Zed Books, Bloomsbury Publishing Plc, 2021.)
- SOU 1960:40. *Samernas skolgång. Betänkande av 1957 års nomadskolutredning*.
- SOU 1975:99. *Samerna i Sverige. Stöd åt språk och kultur*. Stockholm.
- Svonni, C. Samisk utbildning i förändring: nomadskolan och processen för samer att bli likvärdiga samhällsmedborgare. I Liliequist, M. & Cocq, C. (red.). *Samisk kamp: kulturförmedling och rättviserörelse*. (Bokförlaget H: ström – Text & Kultur, 2017), s. 223–251.
- Svonni, C. The Swedish Sámi boarding school reforms in the era of educational democratisation, 1956 to 1969. *Paedagogica historica*. 59:5 (2023): s. 799–817.
- Svonni, C. Att öka samiskt inflytande och återaktualisera traditionella kunskaper – Sák96 och den samiska utbildningsambitionen i relation till Lpo94. *Nordic Journal of Educational History*. 10:1 (2023): s. 115–143.
- Svonni, C. *Utbildning för samer: Ambitioner och praktiker i nomad- och sameskolan från 1950-tal till 2010-tal*. (Umeå universitet, 2023.)
- Åhrén, C. *Är jag en riktig same? En etnologisk studie av unga samers identitetsarbete*. (Umeå universitet, 2018.)

Tegel, salt och den blomstrande eller ”utrotningshotade” sydsamiskan

David Kroik

Inledning

Från talat språk till skriftspråk, från utrotningshotat språk till framtidsspråk, från uträknad till livskraftig; så kan en förändring över tid beskrivas. Den förändringen gäller sydsamiskan, eller bara jaarjelsaemien och är fokus för berättelsen i den här artikeln¹. Den handlar om jaarjelsaemieh², sydsamerna, som alltid har talat sitt språk inom och utanför de landområden som ofta benämns som Saepmie och som överlappar gränserna som skiljer Sverige och Norge. Berättelsen handlar inte bara om jaarjelsaemieh, utan också om de umbäranden som de utstått och de konsekvenser det inneburit för det sydsamiska språket jaarjelsaemien. Ett språkbyte har skett till följd av vad som kan liknas vid psykiskt våld. Språkbytet är på sina ställen långt framskridet. Sverige har fört assimileringsspolitik och systematiskt diskriminerat sina minoriteter³, som urfolket samerna.⁴ Den förda politiken har dramatiskt minskat användningen av samiska, i synnerhet jaarjelsaemien.

Syftet med artikeln är att belysa den sociolingvistiska nutida och historiska verklighet som funnits runt jaarjelsaemien, dess talare och deras möjligheter till agens för att påverka språkpolitiken där de bor. Det finns problem med att göra en snäv avgränsning till Sverige efter-

¹ Åarjelsaemien giele är översatt till svenska sydsamiskt språk, som på sydsamiska betyder just det språket. Förkortat kan man säga bara jaarjelsaemien för att referera till språket, vilket jag fortsättningsvis genom den här artikeln kommer att göra.

² I likhet med språket jaarjelsaemien används jaarjelsaemie (singularis) och jaarjelsaemieh (pluralis) för att referera till sydsamiska människor, vilket jag fortsätter att göra genom den här artikeln.

³ K. Hyltenstam (red.). *Sveriges sju inhemska språk*. (Studentlitteratur, 1999.)

⁴ SOU 2006:19. *Att återta mitt språk – åtgärder för att stärka det samiska språket*, s. 61–63.

som Åarjelsaepmie⁵ överlappar även delar av Norge. Den sociolingvistiska verkligheten i Åarjelsaepmie och för åarjelsaemieh påverkas av det som sker även där. Jag belyser hur åarjelsaemien gått under radarn för många utomstående och hur det lett till att språket räknats bort som ett utdöende språk. Det har inneburit att nödvändiga insatser försenats för att säkra att språket förs vidare mellan generationerna. Genom begrepp som *Indigenous Efflorescence*⁶, Intergenerationell språköverföring⁷ och språkpolicy⁸, beskrivs i vilken position åarjelsaemien befinner sig i dag. Slutligen presenteras några nödvändiga förslag för att underlätta vägen mot framtiden för åarjelsaemieh, för dem som vill ta tillbaka sitt språk åarjelsaemien.

Att välja just åarjelsaemien som fokusspråk är inte ett slumpmässigt val. Jag är forskare och själv åarjelsaemie och har vuxit upp i en kultur där renskötsel dominerade. Att skriva om den assimileringshistoria som drabbat ens egen grupp är ett sätt att själv bidra och vara del av uppgörelsen med historien. Förutom att låta min egen subjektivitet bli en del av analysverktyget finns det andra grunder för att välja ett sydsamiskt fokus och perspektiv. För det första är ett perspektiv från Åarjelsaepmie sedan tidigare i minoritet jämfört med andra perspektiv även inom det samiska samhället och inom litteratur om samer, under devisen minoritet i minoriteten.⁹ Jag väljer här att använda mitt eget perspektiv från Åarjelsaepmie, vilket är ett historiskt sett mindre synligt samiskt perspektiv.¹⁰

Jag belyser språkrevitalisering i skolan och i viss mån i samhället på lokal och nationell nivå. Hur skapas, förhandlas och återskapas en språkpolicy för åarjelsaemien av talarna själva och i det omgivande samhället? Med språkpolicy menas faktorer på samhällsnivå som lagstiftning, som hur åarjelsaemien får ta plats i lokalsamhället och i

⁵ Jag refererar till Saepmie som hela det samiska området och Åarjelsaepmie då jag menar den del av Saepmie som utgör de sydsamiska områdena.

⁶ G. Roche, H. Maruyama & Å. Virdi Kroik (red.). *Indigenous Efflorescence: Perspectives from Sapmi and Ainu Mosir*. (ANU Press, 2018.)

⁷ J. A. Fishman. *Reversing language shift: Theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages*. (Multilingual matters, 1991.)

⁸ N. H. Hornberger & D. C. Johnson. Slicing the onion ethnographically: Layers and spaces in multilingual language education policy and practice. *TESOL quarterly*. 41:3 (2007).

DOI.org/10.1002/j.1545-7249.2007.tb00083.x; T. K. Ricento & N. H. Hornberger. Unpeeling the onion: Language planning and policy and the ELT professional. *TESOL Quarterly*. 30:3 (1996). DOI.org/10.2307/3587691.

⁹ H. Hermanstrand, A. Kohlberg, T. R. Nilssen & L. Sem (red.). *The Indigenous identity of the South Saami: Historical and political perspectives on a minority within a minority*. (Springer, 2019.)

¹⁰ A. Sjöstedt & A. Kråik Åström. Åarjelsaepmie – vad behöver hon berätta? *Denna volym*.

skolan. Språkpolicy är också den attityd som forskare, talare, byråkrater och lärare har till majoritets- och minoritetsspråk. Hur ser attityden ut till åarjelsaemien och hur kommer dessa till uttryck i handlingar?

Det finns flera skäl att vända blicken mot skola och utbildning. Det första skälet är att de är och länge har varit en statlig och kommunal angelägenhet. Inom dessa områden, och genom offentliga institutioner, har majoritetssamhället haft kontroll och inflytande över samiska barns skolgång.¹¹ Utbildningssystemet byggdes aldrig upp av samerna själva. Samiska barn fick finna sig i ett system som skapades för helt andra syften än att utveckla de samiska språken. Det andra skälet till att fokusera på skola och utbildning är att många föräldrar sätter sitt hopp till utbildning när det kommer till att återställa den skada språkbyte och språkförlust orsakat.¹² Utifrån forskning och erfarenheter runtom i världen har det visat sig att skolan på egen hand inte kan återställa ett språkbyte.¹³ I stället krävs ett samhälle som i högre grad bejakar pluralism och flerspråkighet.¹⁴ Det behövs också omfattande insatser från talarna själva, genom att tala språket i hemmet med sin familj eller rent av att lära sig sitt språk.

När jag skriver om språkrevitalisering, åarjelsaemien och skolan gör jag det påverkad av akademiska och samhälleliga strömningar i min tid, och i förhandling med dessa. I min avhandling¹⁵ som ligger till grund för den här artikeln, lät jag mig inspireras av begreppet *Indigenous Efflorescence*, som är ett framtidsorienterat, processorienterat, konstruktivt och konstitutivt begrepp som fokuserar på det som är möjligt och önskvärt i stället för att lägga fokus på ett undergångsnarrativ. Genom användning av begreppet *Indigenous Efflorescence* uppmuntras en diskussion om forskarrollen. Forskaren är också en

¹¹ C. Svonni. *Utbildning för samer: ambitioner och praktiker i nomad- och sameskolan från 1950-tal till 2010-tal*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2023.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-214105>; M. Svonni. Det tveeggade skolsystemet: Undervisningen av samernas barn i Sverige under 1900-talet fram till 1980. I E. Westergren & H. Åhl (red.). *Mer än ett språk: En antologi om flerspråkigheten i norra Sverige*. (Norstedts Akademiska Förlag, 2007.)

¹² J. Todal. Preschool and school as sites for revitalizing languages with very few speakers. I L. Hinton, L. Huss & G. Roche (red.). *The Routledge handbook of language revitalization*. (Routledge, 2018.)

¹³ N. H. Hornberger (red.). *Can schools save Indigenous languages? Policy and practice on four continents*. (Palgrave Macmillan 2008.)

¹⁴ L. Huss. Den samiska språkkampen. *Denna volym*.

¹⁵ D. Kroik. *The Construction of Spaces for Saami language use: Revitalisation in educational contexts*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2023.)

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-205392>.

del i skapandet av en önskvärd framtid för ett urfolksspråk som jaarjelsaemien. Begreppet vilar också på tanken om språkundervisning som språklig jämlikhet.¹⁶ Mot denna bakgrund och dessa positioner är det befogat att bekanta sig lite närmare med de förutsättningar som råder för jaarjelsaemieh och jaarjelsaemien.

Åarjelsaemien historiskt och i nutid

Det sydsamiska området Åarjelsaepmie sträcker sig från Idre i Sverige och norska Svahken sijte/Elgå i syd, till Dearn/Tärnaområdet i norr¹⁷ och från östkusten söder om Ubmeje/Umeå till norska Aarborte/Hattjeldal i väst. Det är området där jaarjelsaemien traditionellt talats. Att definiera ett område utifrån ett språk på det sätt jag gjort är såklart vanskligt, eftersom språkets talare flyttar och bosätter sig i andra områden där de använder språket i sin vardag.¹⁸ Det bor talare och användare av jaarjelsaemien i hela det samiska området, men kanske främst inom det område där Saepmie och Sverige respektive Norge överlappar varandras områden. Det står klart att det finns fler jaarjelsaemieh än det finns talare av jaarjelsaemien. Överallt där talarna bor är de i någon mån i minoritet, både bland dem som definierar sig som jaarjelsaemieh och bland majoritetsbefolkningen. Därför uppstår det få arenor där jaarjelsaemien kan vara huvudspråket. Det är svårt att räkna hur många som talar språket. Utifrån uppskattningar har antalet talare över tid varierat mellan 300 och 1 000 individer.¹⁹ I sin avhandling om sydsamisk grammatik²⁰, gör Kowalik bedömningen att de som lär sig och använder jaarjelsaemien i tal och skrift i dag ökar. Det som i dag kallas jaarjelsaemien är ett språk bland

¹⁶ L. Ortega. SLA in uncertain times: Disciplinary constraints, transdisciplinary hopes. *Working Papers in Educational Linguistics*. 33:1 (2018).

<https://repository.upenn.edu/handle/20.500.14332/49585> (Hämtad 2024-09-25); L. Ortega. SLA and the Study of Equitable Multilingualism. *The Modern Language Journal*. 103 (2019). DOI.org/10.1111/modl.12525; S. May. Negotiating the multilingual turn in SLA. *The Modern Language Journal*. 103 (2019). DOI.org/10.1111/modl.12531.

¹⁷ Att dra gränsen mellan det traditionella sydsamiska och det traditionella umesamiska området är problematiskt eftersom språkgränser inte är lika tydliga som politiska gränser.

¹⁸ R. B. Steinfjell. "Taking our language back home": Motivation and challenges in the South Sami area. Masteruppsats. (UiT Norges arktiske universitet, 2014), s. 1. <https://hdl.handle.net/10037/7087>.

¹⁹ D. Kroik. The past, present and future of South and Ume Sámi literary production. I J. Domokos (red.). *A writing hand reaches further "Čállí giehta ollá gubkás" – Recommendations for the improvement of the Sámi literary field*. (Culture for All Service, 2018.)

²⁰ R. Kowalik. *Towards a grammar of spoken South Saami*. Doktorsavhandling. (Stockholms universitet, 2023.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-214095>.

grannar, i norr språken ubmejesámiengiälla (umesamiska) och bidumsámeigiälla (pitesamiska).

Även utanför det traditionella Åarjelsaepmie bor många åarjelsaemieh och undervisning i språket sker över hela Sverige, se Belancic med flera²¹ om hur undervisningen av samiska organiseras i dag. Det är främst inom de traditionella områdena som elever får undervisning i modersmålet åarjelsaemien. De flesta eleverna finns i Jämtlands och Västerbottens län, enligt Skolverket.²² Undervisning i åarjelsaemien i grundskolan förekommer på distans med Sameskolstyrelsen eller Lycksele kommun som huvudman. Gymnasienivån för samiska i Sverige är genomgående bristfällig.²³ Det får långtgående konsekvenser för revitaliseringen av åarjelsaemien. Universitetsutbildning inom åarjelsaemien har under 20 års tid byggts upp vid Umeå universitet.²⁴ Även vid Uppsala universitet undervisas det i språket, sedan sommaren 2024 också vid Gaskeuniversiteete²⁵ i Staare.

²¹ K. Belancic, E. Zmyvalova, D. Kroik, H. Helander & T. A. Olsen. Sami language school teaching and Sami teachers' training in Norway, Sweden, Finland, and Russia. I P. Keskitalo, T. Olsen, A.-L. Drugge & R. Rahko-Ravanti (red.). *Girjjohallat girjáivuoda – Embracing diversity: Saami education theory, practice and research*. (Brill, 2025.)

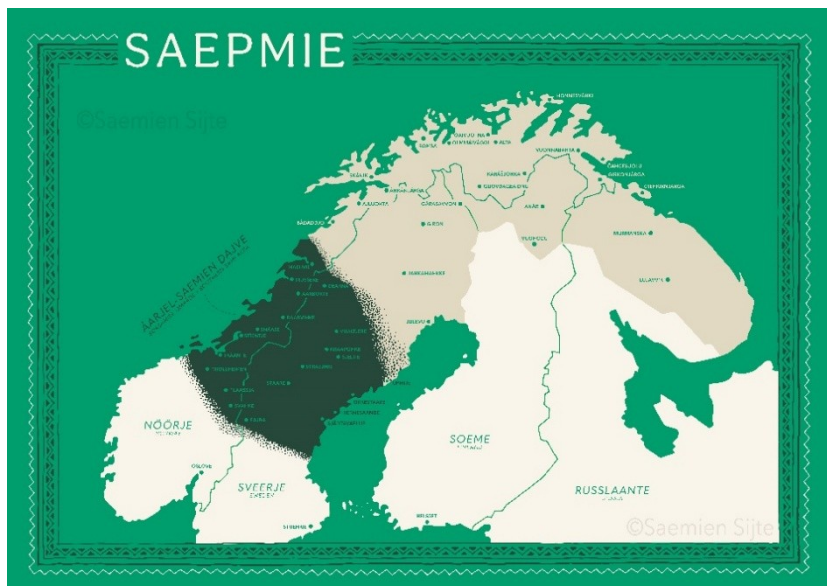
²² Enligt korrespondens med Skolverket (2024-03-25).

²³ Samiskt språkcentrum. *Lägesrapport: De samiska språken i Sverige 2022*. (Sametinget, 2023), s. 33. <https://sametinget.se/2958>.

²⁴ M. Vinka. Reflektioner om arbetet med sydsamiska. I A. Arvidsson, L. E. Edlund, E. Lindholm, P. Melander & C. Nordlund (red.). *Humaniora: om humanistiska fakulteten vid Umeå universitet*. 2. uppl. (Umeå universitet, 2023.)

²⁵ Mittuniversitet vid campus Östersund, som rent geografiskt ligger centralt i Åarjelsaepmie.

Figur 1 Karta över Åarjelsaepmie

En karta över Åarjelsaepmie, skapad av det sydsamiska museet Saemien siite i Snåase/Snåsa, Norge. Alla platsnamn är skrivna på samiska och landområdet är markerat i sin fulla utsträckning från kust till kust.

Svensk assimileringspolitik och dess konsekvenser

Åarjelsaemieh har varit hårt utsatta av svensk assimileringspolitik. I många delar av området kan vi i dag säga att den intergenerationella språköverföringen av åarjelsaemien brutits. Språket har slutat användas i hemmen. Att ett språk inte används i hemmet och således inte överförs naturligt mellan generationerna är en indikation på ett långt framskridet språkbyte.²⁶ (Se också Huss i forskningsantologin om statens språkpolitik gentemot samiskan.) Samerna sågs i det svenska samhället som en anakronism som behövde bevaras för att de inte skulle få en smak på det moderna livet²⁷ se också Nilsson Stutz²⁸ och Ojala.²⁹ Det ansågs att samernas essens behövde bevaras. Den

²⁶ Fishman. *Reversing language shift*.; L. Huss. *Reversing language shift in the far North: Linguistic revitalization in northern Scandinavia and Finland*. (Acta Universitatis Upsaliensis, 1999.)

²⁷ P. Lantto. *Lappväsendet: tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971*. (Umeå universitet, 2012.)

²⁸ L. Nilsson Stutz. Mänskliga kvarlevor, samlande och repatriering ur ett internationellt perspektiv. *Denna volym*.

²⁹ C-G. Ojala. Att samla de döda – insamling av samiska mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal. *Denna volym*.

kontakt åarjelsaemieh hade med det omgivande majoritetssamhället kan ha påskyndat språkbytet från samiska till svenska. Den sydsamiska förgrundsfiguren Ingvar Åhrén lägger i en uppsats från 1975 i tidningen *Samefolket*³⁰ fram tesen att det hårda assimileringstryck som riktades mot just Åarjelsaepmie tvingade människorna att göra motstånd. Det paradoxala var att motståndet krävde kontakt med överheten och det svenska samhället, vilket av nödvändighet skedde på ett språk som svenskarna förstod. Åhrén frågar retoriskt vad som skulle skett om dessa människor i stället hade kunnat koncentrera sina resurser på att utveckla språket. Nästan 50 år senare kan vi se att Åhrén i sin korta text var något viktigt på spåren. Att åarjelsaemieh blev integrerade i det svenska samhället hade ett pris. Stödet för att utveckla åarjelsaemien ansågs som icke nödvändigt eftersom åarjelsaemien ändå inom kort skulle dö ut. Tanken att språket skulle dö ut var också rotat i Saepmie. Åhrén beskriver vidare i *Samefolket*³¹ att idén fanns att endast bevara *davvisámegiella* (nordsamiska) på bekostnad av åarjelsaemien. Tanken var att lägga kraft bara på ett samiskt språk. Det skulle vara alltför svårt att klara av att bevara dem alla. Han rapporterar om sin undersökning där åarjelsaemieh i liten utsträckning själva sympatiserar med den tanken. Idén att bara bevara ett samiskt språk har åtminstone tidigare gällt i minoritetspolitiken. Det har fått ödesdigra konsekvenser för åarjelsaemien, även in i modern tid. En sådan konsekvens illustrerar och problematiserar jag³² i ett antologikapitel som undersöker hur en språkpolicy på nationell nivå tar form Saepmie i början av 2000-talet. Då införs förvaltningskommuner där samiska har en starkare ställning. Genom att granska förarbetena till det som skulle bli förvaltningskommuner för samiska visar jag hur åarjelsaemieh dubbelbestraffas. Mot bakgrund av att språkbytet är så långt framskridet argumenterar utredningen för att det saknas förutsättningar att upprätta ett förvaltningsområde för samiska i Åarjelsaepmie. Först 2010, och i några fall ännu senare, upprättades det tydligare förvaltningsområdet för samiska. En politik som fokuserar på bevarande i stället för revitalisering innebar att åarjelsaemieh blev uträknade, marginaliserade och exkluderade.

³⁰ I. Åhrén. Tvingades sydsamerna överge sitt språk för att rädda sin egen existens? *Samefolket*. 8. (1975): s. 198–199.

³¹ Åhrén. Tvingades sydsamerna överge sitt språk för att rädda sin egen existens?

³² D. Kroik. Mellan osynlighet och synlighet: Den vilda kolonisationen. I T. Milani & L. Salö (red.). *Sverige nationella minoritetsspråk: Nya språkpolitiska perspektiv*. (Studentlitteratur, 2023), s. 195–197.

Den nya minoritetspolitiken har haft en positiv effekt för språk-revitalisering.³³ Vi kan likt Åhrén retoriskt fråga oss i vilken position årjelsaemien hade haft i dag om det införts en mer inkluderande språkpolicy för minoritetsspråken. Det får vi inte veta, men uteblivna åtgärder får konsekvenser.

Assimilering genom utbildningssystemet

Utbildningssystemet var ett av de centrala verktygen för att driva assimileringspolitik mot samerna och på så sätt driva språkbytet från samiska till svenska. Det ledde till att årjelsaemien tappade mark.³⁴ Svonni³⁵ belyser 2003 de ideologiska strömningar som kan utläsas ur kursplanerna för nomadskolan och senare sameskolan. De kan förstås som ett uttryck för att bevara renskötarsamernas livsstil. Genom Svonnis undersökningar framträder en trend där skolans uppdrag mot just samerna ändrats över tid och blivit alltmer inriktat mot modersmålsundervisning och till viss del integrerad ämnesundervisning. Skolans uppdrag har alltså blivit snävare i takt med att den samiska gruppen blivit alltmer integrerad eller snarare assimilerad i samhället. I dag är det språk- och kulturbevarande insatser som förekommer. Assimilering är en del av en språkpolicy som finns i det svenska skolsystemet. Den sorts undervisning som faktiskt på sin höjd bedrivs är bevarande, aldrig drivande för en flerspråkighet hos eleverna.³⁶

Den tesen lägger jag fram tillsammans med Andreas Nuottaniemi³⁷ utifrån en sammanvävd analys av våra respektive avhandlingar. De baserar sig på skapandet av rum för samisk språkanvändning³⁸ å ena sidan och språkin introduktionsutbildning för nyligen anlända flerspråkiga migranter³⁹ å andra sidan. Idén att svenska är huvudspråk och nyckeln till samhället är ständigt närvarande, vilket även för-

³³ L. Salö & T. Milani. Minoritetspolitik och sociolingvistiska verkligheter. I T. Milani & L. Salö (red.). *Sveriges nationella minoritetsspråk: Nya språkpolitiska perspektiv*. (Studentlitteratur, 2023.)

³⁴ Svonni. *Det tveeggade skolsystemet*, s. 121.

³⁵ Svonni. *Utbildning för samer*.

³⁶ C. Baker & W. E. Wright. *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. 7. uppl. (Multilingual Matters, 2021), kapitel 11.

³⁷ D. Kroik & A. Nuottaniemi. Language, labour and land: Enduring colonialities in the Swedish Arctic. (Manuskript.)

³⁸ Kroik. *The Construction of Spaces for Saami language use*.

³⁹ A. Nuottaniemi. *Flerspråkighetens gränser: språkdidaktik på (o)jämlig grund i migrationernas tid*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2023.)

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-203888>.

vånande nog gäller undervisning i engelska för nyanlända⁴⁰. Övriga språk, åarjelsaemien inkluderad, marginaliseras och blir till "den andres" språk. Det kan ta sig olika uttryck, till exempel genom att modersmålsundervisning flyttas utanför ordinarie skoltid. Nuottaniemi visar att det också kan röra sig om att flerspråkiga migranter placeras i en separat byggnad där inga andra elever går. Resultatet ligger i linje med Hübinette och Lundström⁴¹, som beskriver en färgblindhet i den svenska skolan där svenska är den omarkerade normen.

I ett samiskt sammanhang blir den svenska skolan ett hinder mot språkrevitalisering. Utanför skolans slutna värld ligger svenska överst i den språkliga hierarkin i Sverige. Nationella minoritetsspråk utgör mitten av hierarkin och sentida invandrares språk återfinns i botten.⁴² Men vad beror detta förhållande på? Svaret står inte att finna i en utslutande svensk diskurs. Om vi däremot undersöker en mer global strömning och de diskurser som upprättas runt andra urfolksspråk går det att ana varför åarjelsaemien exkluderats. Talare av urfolksspråk eller minoritetsspråk kan marginaliseras genom språkliga handlingar, vilket har visat sig gälla urfolksspråk världen över. Genom mantrat "utrotningshotade språk" skapas och återskapas ett stigma runt språket, vilket överförs till talarna. De blir en manifestation av något exotiskt, vilt och framför allt utdöende.

Akademien och prognosticerad språkdöd

För just åarjelsaemien har bilden av samer som försvinnande även manifesterat sig inom akademien och skapat diskursen om deras utrotningshotade språk. Jag ska ge tre exempel. En språkvetenskaplig artikel av Wickman⁴³ utgör ett första slående exempel. I undersökningen av det språkliga system där objekt i pluralis oftast, men inte alltid, uppträdde i nominativ när de var obestämda och i ackusativ när de var bestämda gjordes följande uttalande om åarjelsaemien:

⁴⁰ J. Bergström. English as a gatekeeper: Power through discourses in a Language Introduction Program. *Apples: Journal of Applied Language Studies*. 18:1 (2024). DOI.org/10.47862/apples.136066.

⁴¹ T. Hübinette & C. Lundström. *Den färgblinda skolan: ras och vithet i svensk utbildning*. (Natur & Kultur, 2022.)

⁴² T. Milani. *Debating Swedish: Language Politics and Ideology in Contemporary Sweden*. Doktorsavhandling. (Stockholms universitet, 2007.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-6831>.

⁴³ B. Wickman. Objektets kasus i pluralis i sydlapskan. I D. Strömbäck (red.). *Scandinavica et Fenno-Ugrica: studier tillägnade Björn Collinder den 22 juli 1954*. (Almqvist & Wiksell, 1954.)

Det kan vara språkpsykologiskt intressant att undersöka sådana fall där språkbruket är vacklande, i syfte att försöka komma underfund med vilka orsaker som kan ligga bakom ett sådant förhållande. Om överraskande många sådana systemvidriga företeelser förekommer i ett språk, torde detta i de flesta fall bero på att språket befinner sig i ett labilt utvecklingsskede. I synnerhet ett språk som talas av ett litet antal personer och saknar litterär tradition eller ett normerande högspråk blir lättare utsatt för dylikt, framför allt om det är starkt utsatt för inflytanden utifrån.

Sydlapskan är ett sådant språk. Det är för närvarande väl snarast statt i utdöende; de flesta sydappar torde numera tala svenska eller norska bättre än lapska och deras språk är uppblandat med skandinaviskt lån-gods i stora mängder.⁴⁴

Innebär det här att Wickman har en nedlåtande negativ inställning till samer? Vi kan inte bara anta det utifrån ovanstående citat. Snarare behöver vi sätta in sättet att resonera i en tid då samerna just sågs som en anakronism i det svenska samhället. Utifrån föreställningen att språket är "statt i utdöende" följer att språket som system kan vackla och visa oregelbundenheter i sitt förtvinande. Det dåtida lingvistiska strukturalistiska synsättet var att en kategori gärna skulle hållas ren för att inte vara "systemvidrig." Det präglar beskrivningarna av växlingen mellan kasusen ackusativ och nominativ.

Just det visade sig ligga långt från sanningen, då min undersökning av samma fenomen, numera benämnd differentiell objektsmarkering,⁴⁵ även tar den semantiska kategorin specifikhet⁴⁶ i beaktande. På så sätt blir objektsmarkering på sydsamiska mycket mer begripligt än det var för Wickman, eftersom det har likheter med andra språk runtom i världen. Wickman talar svepande om att modersmåls-talarna är utdöda, men inte heller det visade sig stämma eftersom deltagarna i min studie är modersmålstalare av åarjelsaemien, födda åren strax innan och strax efter 1954, då Wickmans artikel publicerades. Kowalik nämner också⁴⁷ fler exempel på språkvetare som bidragit till den problematiska undergångsdiskursen. Hela Kowaliks introkapitel är ett gott exempel på hur man som språkvetare kan beskriva talarna och deras situation på ett respektfullt sätt.

Det är delvis Knut Bergslands förtjänst att det finns så pass goda språkbeskrivningar över åarjelsaemien som det gör. Hans avhandling

⁴⁴ Wickman. Objektets kasus i sydlapskan, s. 99.

⁴⁵ D. Kroik. *Differential object marking in South Saami*. Licentiatavhandling. (Umeå universitet, 2016.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-124959>.

⁴⁶ M. Enç. The semantics of specificity. *Linguistic inquiry*. 22:1 (1991).

<http://www.jstor.org/stable/4178706>.

⁴⁷ Kowalik. *Towards a grammar of spoken South Saami*, s. 22–23.

var⁴⁸ den första stora beskrivningen av sydsamiskans grammatik. Nästa större översiktsverk över sydsamisk grammatik författades av Kowalik nästan 80 år senare. Bergslands gärning inom det som i dag kallas urfolksmetodologier utfördes bland annat genom samarbete med den sydsamiska förgrundsgestalten läraren Ella Holm Bull. I slutet av sin långa gärning för åarjelsaemien lär Bergsland vid ett tillfälle ha sagt: "Vem kunde ha trott att åarjelsaemien skulle blomstra?"⁴⁹ Trots Bergslands goda kunskaper om Åarjelsaepmie, åarjelsaemieh och åarjelsaemien överraskades han av att talarna började återskapa och stärka relationen till sitt språk.

Det tredje och sista exemplet på ett felaktigt diagnostiserat utdöende kommer från Gustav Hasselbrinks ordbok⁵⁰ om åarjelsaemien skriven på tyska. I ordbokens förord skriver han att den sydsamiska dialekt som talades i Vilhelmina "måste anses som stadd i utdöende."⁵¹ Dessutom listade han i ordboken varje förekomst av enstaka uppslagsord i den relativt begränsade litteraturen på åarjelsaemien som fanns vid den tiden. Hasselbrinks idé ska ha varit att skapa ett monument över det som en gång var. Han förklarade vad som skulle passa i bokhyllorna på universitetsbiblioteket och andra platser där historiska relikier finns. Där kunde monumentet tjäna språkvetare som kunde läsa tyska i stället för "sydsamer som i dag arbetar för att revitalisera sitt modersmål."⁵² Publiceringen av ny litteratur på åarjelsaemien gjorde omedelbart ordboken föråldrad. På det sätt som språkvetenskapen riktat uppmärksamhet mot det ofullständiga och bristfälliga hos talarna riskerar forskaren, enligt Johansen, att bidra till att förstå språket och dess talare som museiföremål.⁵³ Det förstärker diskursen runt den utrotningshotade urfolksinnevånaren. Även utanför Saepmie har sättet att göra urfolk till utrotningshotade museiföremål och stigmatisera talarna fått hård kritik. Bland kritikerna märks forskare som själva tillhör de grupper som är talare av så kallade "utrot-

⁴⁸ K. Bergsland. *Røros-lappisk grammatikk: et forsøk på strukturell språkbeskrivelse*. (Aschehoug, 1946.)

⁴⁹ Maja Lisa Kappfjell. Personlig kommunikation. (2024-03-26.)

⁵⁰ G. Hasselbrink. *Südlappisches Wörterbuch. Band I–III*. (Dialekt- och folkminnesarkivet, 1981–1985.)

⁵¹ Hasselbrink. *Südlappisches Wörterbuch. Band I*, s. 2.

⁵² L. G. Larsson. Prästen och ordet: Ur den samiska lexikografins historia. *LexicoNordica*. 4 (1997). <https://tidsskrift.dk/lexn/article/view/18886/16530>. (Hämtad 2024-12-04.)

⁵³ I. Johansen. 'But they call us the language police!': Speaker and ethnic identifying profiles in the process of revitalizing the South Saami language, culture and ethnic identity. I H. Hermanstrand, A. Kohlberg, T. R. Nilssen & L. Sem (red.). *The Indigenous identity of the South Saami: Historical and political perspectives on a minority within a minority*. (Springer, 2019), s. 33.

ningshotade" språk. Leonard pekar på hur urfolksspråket *myaamia* (*miami*) i USA klassades som utdött, tills det revitaliserades av nya talare.⁵⁴ Davis visar på olika sätt att göra motstånd just mot retoriken att urfolksspråk är utrotningshotade.⁵⁵ Även i Saepmie kan blicken riktas från något som är på väg att försvinna till något blomstrande, som Bergsland förvånat uttryckte det. Nya talare för språket tillbaka och vidare in i framtiden.

Uppvaknande och revitalisering

Begreppet *Indigenous Efflorescence*⁵⁶ används som en metafor för uppvaknandet som sker bland urfolk runtom i världen. Språkrevitalisering är ett av begreppets flaggskepp och en grund för dess validitet. När fokus ligger på system eller en produkt inom lingvistik, som jag kritiserar ovan, riskerar det att marginalisera talarna. *Indigenous Efflorescence* uppmärksammar i stället processer som sker när urfolk arbetar med språkrevitalisering. Begreppet fokuserar på framtiden, inte som domedag och undergång, utan som möjlighet. I sin ursprungliga betydelse på franska refererar *efflorescence* till blommors blomstrande och utblomning. Hur det kan tillämpas på jaarjelsaemien är relativt självklart i det här sammanhanget eftersom språket i vissa avseenden blomstrar. Det som är speciellt är kanske att utblomningen sker överraskande. Ett exempel på sydsamisk utblomning är från omständigheten när den första läseboken gavs ut.

⁵⁴ W. Leonard. When is an "extinct language" not extinct? Miami, a formerly sleeping language. I K. A. King, N. Schilling-Estes, J. J. Lou, L. Fogle & B. Soukup (red.). *Sustaining linguistic diversity: Endangered and minority languages and language varieties*. (Georgetown University Press, 2008.)

⁵⁵ J. L. Davis. Resisting rhetorics of language endangerment: Reclamation through Indigenous language survivance. *Language Documentation and Description*. 18 (2017). DOI.org/10.25894/ldd147.

⁵⁶ Roche, Maruyama & Virdi Kroik (red.). *Indigenous Efflorescence*.

Figur 2 Målningen *Rymdblommor* av konstnären Emma Hällsten

Målningen *Rymdblommor* föreställer vita blommor, tre stycken i full blom, medan ytterligare tio blommor ses som knoppar som snart kommer att spricka ut. Detta fångar processen av utblomstring, eller det engelska ordet *efflorescence* (ursprungligen lånat från franska). Blommorna är placerade i rymden och växer inte i jord, utan snarare i något som liknar moln. Bakom de blomstrande blommorna och knopparna finns en mängd lysande prickar som kan tolkas som ytterligare blommor eller knoppar, vilket symboliserar den stora potentiella mängden blommor på väg att slå ut. Placeringen av blommorna i rymden för tankarna till begreppet *space*, som på engelska också betyder rymden. Begreppet *space* har jag i min forskning kopplat till de rum där samiska kan användas, värdesättas och leva, jämför Joshua Fishmans begrepp *Breathing Space* eller mitt eget *Spaces for Saami language use*. Bilden kan tolkas som att i egna rum kan sydsamiskan slå ut i blom igen efter det vissnande som koloniseringen av Saepmie inneburit. Dock är en viss avskildhet nödvändig. Med det menar jag att det måste finnas egna rum för sydsamiskan och i förlängningen de andra samiska språken samt för minoritetsspråken. I de rummen förpassas majoritetsspråken till marginalen vilket innebär att blommorna (som metafor för språken) inte kvävs av majoritetsspråken, utan kan fortsätta blomstra.

Fyra år efter Wickmans påstående att det inte längre finns några modersmålstalare kommer ett svar från Åarjelsaepmie. Nya initiativ tas till läs- och skrivintroduktion genom utgivningen av den första läseboken i åarjelsaemien, vars första utgåva kom 1957.⁵⁷ Det fanns inga bidrag att få till tryckandet av boken. Det blev i stället Åarjelsaepmie som tog beslutet att själva finansiera utgivningen. I förordet till den andra upplagan⁵⁸ finns en sydsamisk översättning av ett utdrag ur den första upplagans förord, därefter följer min översättning till svenska:

Gaabpatjahkh laantine leah åarjel-saemieh jijtjh beetnegh tjöönghkeme guktie daate gærja meehti tryckesovvedh. Jih gosse monnen barkoe barre lea vadtese bäästide gaajhken iehtseme viehkien åvteste maam lean åådtjeme gosse åarjel-saemien gielem studeredeminie, die daate gærja jijtsh åarjel-saemiej gærja – daate lea vadtese bäärasåbpoejistie nueriebidie jih aaj snuhtie saemien kulturem bætije biejjieh guedtedh glierjiejinie. (I båda länderna har sydsamerna samlat medel för att den här boken ska kunna tryckas. Då vårt arbete bara är en gåva tillbaka för all den tacknämliga hjälp vi fått för att kunna studera sydsamiska så är den här boken fullt ut sydsamernas egen bok – en gåva från de äldre till de yngre och ett incitament att föra det samiska kulturarvet vidare till gagn och glädje för folken i båda rikena.)

Berättelserna i boken är återgivna av då levande åarjelsaemieh. De traderade ett muntligt arv till skrift, se också Kroik.⁵⁹ Bergsland och Hasselbrink som utarbetade boken gjorde det i enlighet med den urfolksmetodologiska principen reciprocitet.⁶⁰ Principen innebär att ge kunskap tillbaka till det samhälle där den skapas och återskapas. Det innebär att appropriering måste gå åt båda håll, från forskarsamhället till urfolken och vice versa. Boken har använts av elever och studenter sedan den kom ut och har verkligen blivit ett bidrag till sydsamisk språkrevitalisering. Journalisten Hans J Henriksen skriver i *Sågat*⁶¹ om den då nyutgivna boken, att situationen runt bokutgivningen är mer anmärkningsvärd än vad förordet ger uttryck för eftersom. Nu kastar åarjelsaemieh av sig oket av språkförtryck. Han argumenterar enligt samma linje som Åhrén att åarjelsaemieh är bildade, kunniga och själva tar tag i sina egna ödesfrågor, men att de för den skull inte vill förlora åarjelsaemien.

⁵⁷ K. Bergsland & G. Hasselbrink. *Saemien lohke-me-gærja*. (Universitetsforlaget, 1957.)

⁵⁸ K. Bergsland & G. Hasselbrink. *Saemien lohke-me-gærja*. 2. uppl. (Universitetsforlaget, 1985), s. 7.

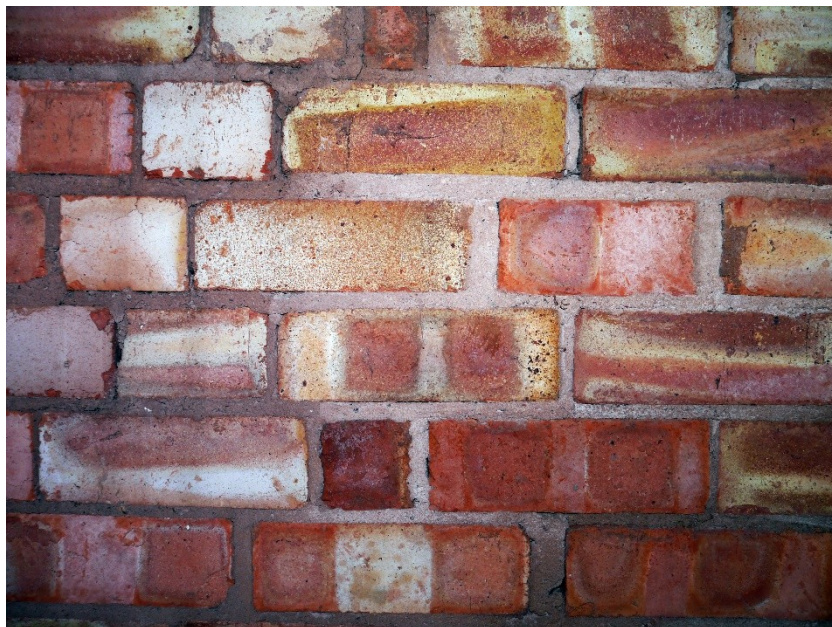
⁵⁹ Kroik. The past, present and future of South and Ume Sámi literary production.

⁶⁰ B. Chilisa. *Indigenous research methodologies*. (Sage, 2011), s. 36.

⁶¹ H. J. Henriksen. En samisk lesebok. *Sågat*. (1957-03-06), s. 2.

I en annan metaforisk betydelse används *efflorescence* inom kemi där det refererar till en hinna av salt som kan bildas på porösa material som tegel. Om saltet inuti teglet löses upp av en vätska kan det transporteras ut ur teglet tillsammans med vätskan. När vätskan förångas återstår bara saltet, som nu befinner sig på utsidan av teglet, fullt synligt. Saltet är ingalunda vackert och ses snarast som ett problem.

Figur 3 Tegelvägg med saltkristaller på utsidan

En tegelvägg där saltkristaller bildats på utsidan. Här låter jag tegelväggen metaforiskt representera nationalstatsprojektet eller de ofta förekommande policyerna i Sverige där svenskan har blivit fullkomligt dominerande. Sydsamiskan får vara saltet som bundits inuti tegelstenarna. Genom *efflorescence*, den kemiska processen, har saltet som bundits inuti tegelstenarna lösts upp i fukt som passerat genom teglet och kommit ut till ytan, där det nu återfinns som en grå hinna på tegelstenarna. Här blir det "fula" saltet något som man vill tvätta bort eftersom det förstör intrycket av enhetlighet som den röda tegelstenen annars har. Metaforiskt kan det "fula" saltet ses som den anakronism som det samiska folket sågs som under uppbyggnaden av nationalstaten (se kapitlen av Nilsson-Stutz och Ojala), något som måste tvättas bort. Tegelstenen får symbolisera alla hinder som är inbyggda i till exempel utbildningssystemet.

Metaforen är alltså inte lika vacker som blommornas utblomning, men är ändå användbar i sammanhanget. Landstölden har inneburit ett intergenerationellt trauma och det skamlösa utnyttjandet som kolonisationen av Åarjelsaepmie har fört med sig i turism, bosättningar och gränsdragningar är allt annat än vacker, som Sjöstedt och Åström be-

skriver.⁶² Språkåtertagande är dessutom en smärtsam process. Återtagande innebär för åarjelsaemien att bryta ensamhet och att komma över sorg, saknad och tystnad. Hur det rent konkret kan gå till beskriver Huss och Fjellgren.⁶³ Författarna granskar det arbete som Samiskt språkcentrum bedrev under de första åren centret var verksamt, från 2010 och de följande åren. Det var då den nationella minoritetsspråksreformen också nådde sydsamiskt område. Själva inrättande av ett språkcentrum blev en del i att bryta den ensamhet som många känner när de förlorar ett språk. Språkcentrum skapade rum och platser där detta kan delas med andra. Det blev genom praktiskt arbete något som aldrig tidigare funnits, baserat på insikter från det internationella forskningsfältet språkrevitalisering. Det kunde påverka åarjelsaemiens utveckling. Två projekt, bihkedæjja (vägledare) och språkspärrar blev verktyg för att lyfta, hantera och komma över känslor av skuld och skam kopplade till att inte kunna sitt språk bra nog. Bihkedæjjametoden går ut på att sammanföra äldre och yngre för att få de yngre att bli aktiva talare. Metoden har även använts för andra samiska grupper efter pilotprojektet i Åarjelsaepmie. Språkspärrmetoden är i grunden kognitiv beteendeterapi i grupp. Målet deltagarna arbetar mot är att utöka sina personliga språkdomäner, att skapa en ny språkpolicy med associationer mellan åarjelsaemien och platser och personer där svenska tidigare varit dominerande. Genom att stegvis utmana sig själva skapar deltagarna fler rum där åarjelsaemien används.

Språklandsskapsstudier

Det väldigt konkreta skapandet av rum där åarjelsaemien och andra samiska språk och uttryck värdesätts är föremålet för språklandsskapsstudier. Hur dessa landskap skapar rum för åarjelsaemien och etablerar och förstärker det fortsatta bruket av samiska landskap finns beskrivet i två studier jag medverkat i. Studierna belyser hur en samisk identitet tar form i språklandskapet genom begreppet *material ethnography of place*.⁶⁴ En studie jag genomfört tillsammans med Kaisa

⁶² A. Sjöstedt & A. Kråik Åström. Åarjelsaepmie – vad behöver hon berätta? *Denna volym*.

⁶³ L. Huss & P. Fjellgren. Overcoming silence and sorrow: Sami language revitalization in Sweden. *International Journal of Human Rights Education*. 3:1 (2019). <https://repository.usfca.edu/ijhre/vol3/iss1/4/> (hämtad 2024-09-26).

⁶⁴ C. Stroud & S. Mpendukana. Towards a material ethnography of linguistic landscape: Multilingualism, mobility and space in a South African township. *Journal of Sociolinguistics*. 13:3. (2009.) DOI.org/10.1111/j.1467-9841.2009.00410.x.

Huuva och Tommaso Milani⁶⁵ har ett dubbelt syfte. Å ena sidan positionerar vi författare oss mot urfolksstudier och urfolksmetodologier, å andra sidan mot bosättarkoloniala studier med fokus på hur kolonisationen fortgår. Genom den diskussionen återkommer problemet med att skapa ett verkligt brett stöd för samiska perspektiv. I förlängningen ger det färre praktiska förutsättningar för språkrevitalisering. Resultaten visar att samtidigt som åarjelsaemien stöttas genom språklandskapet etableras en bosättarkolonial diskurs. Det blir en motpol till åarjelsaemiehs relation till Åarjelsaepmie. Diskursen etableras genom den problematiska konstruktionen av den så kallade Vildmarksvägen, som leder rakt genom det sydsamiska kärnområdet men som samtidigt diskursivt uttraderar åarjelsaemiehs närvaro i området. Genom att förflytta samer ut i marginalen, som i fallet med konstruktionen Vildmarksvägen, och till historien ligger det nära till hands att ifrågasätta varför åarjelsaemien ska ges en plats i skolan. Därigenom försvåras förutsättningarna för språkrevitalisering allvarligt. I en annan språklandskapsstudie⁶⁶ följer jag dekolonialt skapande av platser och konst i byn Aevjerenjaevrie/Borgafjäll. I byn upphörde den intergenerationella överföringen av åarjelsaemien på 1950-talet. Wickmans profetia slog delvis in här. Men också här sker en språkrevitalisering och utblomning. Dekolonialt platsskapande i studien sker genom bland annat en analys av konstverket *Återkomst* av Monica L. Edmondson, ett föremål för en fenomenologisk undersökning. I undersökningen förhandlar jag en position gentemot tre viktiga sätt för åarjelsaemieh att kommunicera och vara i landskapet, åarjelsaemien, *vuelie* (jojk) och religiösa praktiker kring *gievrie* (åarjelsaemien för trumma). Förhandlingen tar plats mellan historia, nutid och framtid.⁶⁷ Inte förrän 2013 när kommunen just inlemmats i det samiska förvaltningsområdet, kom dessa tre att mötas igen i tid och rum. Det skedde när konstverket invigdes och med den så kallade "sista" äldre talaren närvarande, *vuelie* pånyttfödd och framförd av den samiska jojkaren och artisten Jon-Henrik Fjellgren. Konstverket innebär återförandet av en sedan länge förlorad trumma till platsen. Studien visar tydligt hur revitalisering inte sker i en språklig isolering, det vill säga som ett system

⁶⁵ D. Kroik, K. Huuva & T. Milani. Settler colonialism and acts of decoloniality. I R. Blackwood, S. Tufi & W. Amos (red.). *The handbook of linguistic landscapes*. (Bloomsbury, 2024.)

⁶⁶ D. Kroik. When the land speaks back: Hauntings, Return and Saami presence in a colonised linguistic landscape. I N. Volvach & C. Kerfoot (red.). *Specialutgåva av Emotion, Space & Society*. (2026.)

⁶⁷ D. Kroik. When the land speaks back.

av regler och lexikala enheter. Språkrevitalisering måste ske tillsammans med andra sydsamiska kulturella och semiotiska praktiker såsom riter kring trumman och med *vuelie*. Studien visar hur viktigt åarjelsaemien är för åarjelsaemieh när kulturellt och religiöst uppvaknande sker och när relationen till plats och samiska uttryckssätt återskapas.

Figur 4 **Konstverket *Återkomst* av konstnären Monica L. Edmondson**

Konstverket föreställer en samisk trumma och är gjord i glas i de samiska färgerna rött, blått, gult och grönt. Konstverket består av en ram av sten inuti vilken glastrumman återfinns. Det står i byn Borgafjäll, Västerbotten och jag gör en närmare analys i en annan artikel. Glastrummans form är en kopia, aningen större än sitt original. Originaltrummans ram i trä hittades i en myr i närheten av byn Ankarvattnet i Jämtland. Återkomst representerar hur samiska uttryckssätt återkommer från att ha varit dolda eller knappt märkbara till att bli framträdande igen. Som en del av koloniseringen var åarjelsaemien på väg att försvinna, likaså religiösa praktiker och *vuelie* (jojk), men vid invigningen av konstverket, som fick markera Kraapohken Reeremetjälte: att Dorotea kommun blivit samisk förvaltningskommun år 2013 återkommer det. Jag analyserar det som en form av utblomstring för åarjelsaemien.

Utbildning och språkrevitalisering

Avslutningsvis ska jag diskutera två fallstudier som båda återkopplar till språkpolicy i skolan och en implementering av språkrättigheter. I den första studien undersöker Boglárka Straszer och jag⁶⁸ en förvaltningskommun i det sydsamiska området. Undersökningen fokuserar på det som kallas för *Schoolscape*, ett språklandskap i en utbildningsmiljö. Vi ser på språklandskapet som en manifestation av en lokal språkpolicy. I det här fallet handlar det om en förskola som är utpekad av kommunen som central för samisk språkrevitalisering. Genom att fotografera inomhusmiljön och genom intervjuer med förskolepersonal och kommunens samiska samordnare undersökte vi hur språkpolicy i form av nationell och internationell lagstiftning blir till lokal språkpolicy. Hur sker den lokala implementeringen av språkrättigheter? Undersökningen tar avstamp i kommunala policydokument och sätter ljuset på samiska föremål och texter på skyltar i förskolan. Vi menar att en samisk identitet i förskolan manifesteras genom skapandet av leksaker som har en stark kulturell anknytning till en samisk livsvärld. Den manifesteras också genom att samiska, framför allt åarjelsaemien men även julevsamégiella och davvisamégiella, tar plats bland språken som finns på skyltar i förskolan. Ett häpnadsväckande resultat visar att det språk som dominerar landskapet, både i skyltning och bland personalens språkkunskaper och i lek bland barnen, är svenska. Det visar hur svårt det är att följa den ambitiösa plan som tagits fram av kommunen. Den främsta bristen är avsaknaden av åarjelsaemien som vardagsspråk i förskolan, något som är grunden för språkinläring och därmed språkrevitalisering.

Spänningen mellan ett skolspråk och ett vardagsspråk återkommer i en studie av Huss och Stångberg.⁶⁹ Genom enkäter och intervjuer i Storumans och Villhelmina kommuner undersöker de hur barn och föräldrar tar sig an utmaningen att revitalisera åarjelsaemien i ljuset av att kommunerna ingår i det samiska förvaltningsområdet. Deras sociolingvistiska undersökning visar att det finns en mångfald av attityder, förväntningar och affekter bland deltagarna när det gäller att återta språket.

⁶⁸ B. Straszer & D. Kroik. Promoting Indigenous language rights in Saami educational spaces: Findings from a preschool in southern Saepmie. I E. Krompák, V. Fernández-Mallat & S. Meyer (red.). *Linguistic Landscape and Educational Spaces*. (Multilingual Matters, 2021.)

⁶⁹ L. Huss & S. Stångberg. The yoke and the candy bowl: Beliefs and emotions in South Sámi revitalization. I G. Roche, H. Maruyama & Å. Virdi Kroik (red.). *Indigenous Efflorescence: Perspectives from Sapmi and Ainu Mosir*. (ANU Press, 2018.)

Studien visar på några tydliga hinder mot språkrevitalisering. Det första är vanligt förekommande i hela Åarjelsaepmie. Inom skolan ingår åarjelsaemien i modersmålsundervisningen några få timmar per vecka. Det finns ingen undervisning som har åarjelsaemien som undervisningsspråk. Nästa hinder är att åarjelsaemien enbart i liten utsträckning finns som ett talat familjespråk i området. Familjerna som deltagit i undersökningen är mycket medvetna om att åarjelsaemien är i den situation det är. Familjerna är också medvetna om sina egna roller i att återta språket. I en del av föräldrarnas enkätsvar framkommer det att de tycker att den nuvarande generationen bör bryta assimileringen och arbeta med ett språkåtertagande. Undersökningen visar att en betydande del av deltagarna menar att skolan och förvaltningskommunen är de som ska lösa frågan om språkrevitalisering. Kommunerna sviker sin uppgift att återföra åarjelsaemien och förlitar sig i stället på att den nya minoritetspolitiken ska leda till att åarjelsaemien bevaras. Därför får dessa deltagare en mindre agens i sin personliga språkrevitaliseringsprocess. De otillräckliga förutsättningarna blir ett hinder för språkrevitalisering. Trots att åarjelsaemien saknas som vardagsspråk i familjerna, menar de unga deltagarna att åarjelsaemien är associerat till att göra nytta, är coolt och bidrar till en känsla av samhörighet med platsen där de bor och med hemmet.

En underström av kolonisering

En sammanvävd läsning av de exempel och studier som presenterats i texten visar ett implementeringsgap mellan policy och praktik, vilket jag pekade på i min avhandling.⁷⁰ I praktiken innebär det att en språkpolicy på övergripande språkrevitaliseringsnivå inte harmonierar med de faktiska förhållanden för dem som talar språket åarjelsaemien i vardagen. Den underström av kolonisering som fortsatt verkar i dag exemplifieras av de många problematiska aspekter som Europarådet pekar på.⁷¹ Det illustreras också av problemen med att implementera undervisningsformer som bygger på åarjelsaemien som talspråk. Det framkommer i den studie jag gjort i förskolan tillsammans med Boglárka Straszer.⁷²

⁷⁰ Kroik. *The Construction of Spaces for Saami language use*, s. 22–23.

⁷¹ L. Huss. Den samiska språkkampen. *Denna volym*.

⁷² Straszer & Kroik. Promoting Indigenous language rights in Saami educational spaces.

Avsaknaden av undervisning på åarjelsaemien i grundskolan är ett annat exempel. Underströmmen av fortsatt kolonisering genom skol-systemet visar sig också i form av bristande gymnasieundervisning i samiska. Något som leder till att få är behöriga att läsa samiska på universiteten. Följden blir att många ungdomar som har läst samiska i grundskolan tappar kontakten med språket på gymnasiet och blir därmed mindre benägna att välja ett samiskt yrkesliv. I ett helt annat urfolkssammanhang blir implementeringsgapet belyst av Aldo Anzures Tapia.⁷³ Han berättar hur den enda läraren på en skola i Mexiko är så tyngd av administration och rapportering att hon inte har möjlighet att arbeta med barnens språkutveckling. Dessa två fall är vitt skilda, men förenas av att det finns ett starkt behov av att implementera policyer för att revitalisera urfolksspråk. Även om hela artikeln pekar ut omfattande brister och svagheter hos offentliga aktörer när det gäller revitaliseringen av åarjelsaemien, så måste samisk förmåga illustreras. Begreppet *Indigenous Efflorescence* har lånats in från kemi. Det illustrerar både möjligheter för och hinder mot en framgångsrik språk-revitalisering av åarjelsaemien genom flera exempel i den här artikeln, både inom skolan och inom gemenskapen inom åarjelsaemieh, det vi kan kalla för det sydsamiska samhället.

Skriande behov av framtida forskning

Många forskningsområden är i grunden empiriska. Det finns ett skriande behov av forskning som undersöker till exempel de förskolor och förskoleavdelningar som grundats de senaste åren, i linje med Straszers och min studie.⁷⁴ Det är slående att många av studierna av den sydsamiska sociolingvistiska och didaktiska verklighet som råder i dag beskriver de nordliga sydsamiska områdena. Det som sker i de sydliga områdena (södra Jämtland och Härjedalen och motsvarande områden i Norge) skulle behöva undersökas mer ingående. Likaså behövs fler studier om hur åarjelsaemien talas i hemmen av dagens föräldrar i likhet med Johansens och Steinfjells undersökningar bland åarjelsaemieh i den del av Saepmie som överlappar delar av Norge.

⁷³ A. Anzures Tapia. Cultures of Accountability in Indigenous Early Childhood Education in Mexico. *Educação e Realidade*. 45:2 (2020). DOI.org/10.1590/2175-623699893.

⁷⁴ Strazser & Kroik. Promoting Indigenous language rights in Saami educational spaces.

Studier i likhet med Johansens⁷⁵ och Steinfjells⁷⁶ undersökningar bland åarjelsaemieh i den del av Saepmie som överlappar delar av Norge behövs också på den del som överlappar Sverige. Vidare skulle fördjupade analyser behöva göras med förskollärare och lärare i enlighet med läraridentitetsbegreppet som jag⁷⁷ undersöker hos förskollärare på en skola i Åarjelsaepmie/Norge. Hur lärarna som undervisar åarjelsaemien upplever sin roll i revitaliseringen av språket är centralt. Det finns troligen en viss skillnad i hur de skapar en professionell identitet som lärare i åarjelsaemien i Sverige gentemot i Norge. Den didaktiska situationen inom svenskt utbildningssystem kräver mer ensamarbete.

Praktiska implikationer

Det är tydligt att ytterligare åtgärder behövs för att överbygga implementeringsgapet. En utbildningskedja på samiska efterfrågas inte bara i förskolan, i enlighet med minoritetsspråkslagstiftningen. Den behövs från grundskolan till gymnasieskolan. Det centrala i en skolgång för samiska barn är att undervisningen sker på samiska och med en samisk grundsyn som genomsyrar alla ämnen. Nuvarande system innebär att modersmålsundervisningen endast bedrivs under enstaka timmar. Ett första steg på vägen mot en bättre skola för samiska elever är att genomföra förslagen från den statliga utredningen *Nationella minoritetsspråk i skolan*.⁷⁸ Det skulle innebära undervisning i minoritetsspråket samiska minst tre timmar per vecka som del av den ordinarie undervisningen. Beslutsfattare har i uppdrag att i öppen och ärlig dialog med åarjelsaemieh reformera utbildningssystemet på ett sätt som sätter samiska värden och språk i centrum. Det gäller i synnerhet för samiska barn, men även för barn som inte själva tillhör åarjelsaemieh. Förslagen är till stor del användbara även i andra delar av Saepmie. Ett steg på vägen är att starta en lärarutbildning för lärare i åarjelsaemien och övriga samiska språk. Det skulle bli en viktig väg att uppnå målet att undervisning helt ska kunna bedrivas på samiska

⁷⁵ Johansen. 'But they call us the language police!'

⁷⁶ Steinfjell. "Taking our language back home": Motivation and challenges in the South Sami area.

⁷⁷ D. Kroik. Language teacher identity and language acquisition in a South Saami preschool: A narrative inquiry. *The Australian Journal of Indigenous Education*. 51:2 (2022). DOI.org/10.55146/ajie.v51i2.321.

⁷⁸ SOU 2017:91. *Nationella minoritetsspråk i skolan – förbättrade förutsättningar till undervisning och revitalisering*.

inspirerat av starka språkmodeller.⁷⁹ Undervisningen ska vara anpassad till förhållanden i Åarjelsaepmie. För att skapa möjligheter för att ungdomar ska bli lärare är omfattande stipendieordningar avgörande, likt dem som åarjelsaemieh har i Norge.⁸⁰ Naturligtvis ska åarjelsaemieh på vår sida riksgåransen ha lika goda förutsättningar att bli lärare som de som bor i Norge. Även verksamma lärare visar sig ständigt söka sig till vidareutbildningar i åarjelsaemien för att bättre kunna arbeta med sina elevers språkrevitalisering.⁸¹ Omfattande stipendieordningar behövs för att personer ska kunna vidareutbilda sig i åarjelsaemien utan att förlora ekonomiskt på det.

Beslutsfattare och tjänstepersoner på alla nivåer i det svenska politiska systemet behöver få omfattande vidareutbildning i frågor som rör åarjelsaemien. På det viset kan vi undvika att skapa nya undergångsnarrativ eller att fatta beslut och insatser som förstärker det negativa.

De som styr och verkar i utbildningssystemet, som åarjelsaemieh är en del av utan att själva ha kontroll, behöver intressera sig för behoven i Åarjelsaepmie.

Risken är att rapporter, utredningar och andra dokument som inte implementeras blir en tunn och bräcklig skiva av vackra ord och svikna löften. En skiva som täcker den robusta tegelmuren av hinder mot språkrevitalisering som genomsyrar hela utbildningskedjan och det offentliga samhället.

⁷⁹ Baker & Wright. *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*, kapitel 11.

⁸⁰ Tröndelaagen fylhkontjälte. *Unik stipendordning til deg som søker sørsamisk lærerutdanning*. (2023). <https://www.trondelagfylke.no/vare-tjenester/kultur/sorsamisk/aktuelt2/unik-stipendordning-til-deg-som-soker-sorsamisk-larerutdanning/#:~:text=Stipendordningen%20er%20et%20samarbeid%20mellom,dekke%20opptil%2050%20000%20kroner> (hämtad 2024-09-26).

⁸¹ Kroik. Language teacher identity and language acquisition in a South Saami preschool.

Referenser

Litteratur

- Anzures Tapia, A. Cultures of Accountability in Indigenous Early Childhood Education in Mexico. *Educação e Realidade*. 45:2 (2020): s. 1–19.
DOI.org/10.1590/2175-623699893.
- Baker, C. & Wright, W. E. *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. 7. uppl. (Multilingual Matters, 2021.)
- Belancic, K., Zmyvalova, E., Kroik, D., Helander, H. & Olsen, T. A. Sami language school teaching and Sami teachers' training in Norway, Sweden, Finland, and Russia. I Keskitalo, P., Olsen, T., Drugge, A.-L. & Rahko-Ravanti, R. (red.). *Girjohallat girjáivuođa – Embracing diversity: Saami education theory, practice and research*. (Brill, 2025.)
- Bergsland, K. *Røros-lappisk grammatikk: et forsøk på strukturell språkbeskrivelse*. (Aschehoug, 1946.)
- Bergsland, K & Hasselbrink, G. *Saemien lohke-mæ-gærja*. (Universitetsforlaget, 1957.)
- Bergsland, K. & Hasselbrink, G. *Saemien lohke-mæ-gærja*. 2 uppl. (Universitetsforlaget, 1985.)
- Bergström, J. English as a gatekeeper: Power through discourses in a Language Introduction Program. *Apples – Journal of Applied Language Studies*. 18:1 (2024): s. 21–44.
DOI.org/10.47862/apples.136066.
- Chilisa, B. *Indigenous research methodologies*. (Sage, 2011.)
- Davis, J. L. Resisting rhetorics of language endangerment: Reclamation through Indigenous language survivance. *Language documentation and description*. 18 (2017): s. 37–58.
DOI.org/10.25894/ldd147.
- Eng, M. The semantics of specificity. *Linguistic inquiry*. 22:1 (1991): s. 1–25. <http://www.jstor.org/stable/4178706>.
- Fishman, J. A. *Reversing language shift: Theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages*. (Multilingual matters, 1991.)

- Hasselbrink, G. *Südlappisches Wörterbuch. Band I–III*. (Dialekt- och folkminnesarkivet, 1981–1985.)
- Henriksen, H. J. En samisk lesebok. *Sagat*. (6/3 1957): s. 2.
- Hermanstrand, H., Kohlberg, A., Nilssen, T. R. & Sem. L. (red.). *The Indigenous identity of the South Saami: Historical and political perspectives on a minority within a minority*. (Springer, 2019.)
- Hornberger, N. H. & Johnson, D. C. Slicing the onion ethnographically: Layers and spaces in multilingual language education policy and practice. *TESOL quarterly*. 41:3 (2007): s. 509–532. DOI.org/10.1002/j.1545-7249.2007.tb00083.x.
- Hornberger, N. H. (red.). *Can schools save Indigenous languages? Policy and practice on four continents*. (Palgrave Macmillan 2008.)
- Huss, L. *Reversing language shift in the far North: Linguistic revitalization in northern Scandinavia and Finland*. (Acta Universitatis Upsaliensis, 1999.)
- Huss, L. & Stångberg, S. The yoke and the candy bowl: Beliefs and emotions in South Sámi revitalization. I Roche, G., Maruyama, H. & Virdi Kroik, Å. (red.). *Indigenous Efflorescence: Perspectives from Sami and Ainu Mosir*. (ANU Press, 2018), s. 129–150.
- Huss, L. & Fjellgren, P. 'Overcoming silence and sorrow': Sami language revitalization in Sweden. *International Journal of Human Rights Education*. 3:1 (2019): s. 1–30.
<https://repository.usfca.edu/ijhre/vol3/iss1/4/>
(hämtad 2024-09-26).
- Huss, L. Den samiska språkkampen. *Denna volym*.
- Hübinette, T. & Lundström, C. T. *Den färgblinda skolan: ras och vithet i svensk utbildning*. (Natur & Kultur, 2022.)
- Hyltenstam, K. (red.). *Sveriges sju inhemska språk*. (Studentlitteratur, 1999.)
- Johansen, I. 'But they call us the language police!': Speaker and ethnic identifying profiles in the process of revitalizing the South Saami language, culture and ethnic identity. I Hermanstrand, H., Kohlberg, A., Nilssen, T. R. & Sem. L. (red.). *The Indigenous identity of the South Saami: Historical and political perspectives on a minority within a minority*. (Springer, 2019), s. 29–46.

- Kowalik, R. *Towards a grammar of spoken South Saami*. Doktorsavhandling. (Stockholms universitet, 2023.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-214095>.
- Kroik, D. *Differential object marking in South Saami*. Licentiatavhandling. (Umeå universitet, 2016.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-124959>.
- Kroik, D. The past, present and future of South and Ume Sámi literary production. I Domokos, J. (red.). *A writing hand reaches further "Čálli giehta ollá guhkás" – Recommendations for the improvement of the Sámi literary field*. (Culture for All Service, 2018), s. 43–48.
- Kroik, D. Language teacher identity and language acquisition in a South Saami preschool: A narrative inquiry. *The Australian Journal of Indigenous Education*. 51:2 (2022): s. 1–16.
DOI.org/10.55146/ajie.v51i2.321.
- Kroik, D. Mellan osynlighet och synlighet: Den vilda kolonisationen. I Milani, T. & Salö, L. (red.). *Sverige nationella minoritetsspråk: Nya språkpolitiska perspektiv*. (Studentlitteratur, 2023), s. 183–219.
- Kroik, D. *The Construction of Spaces for Saami language use: Revitalisation in educational contexts*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2023.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-205392>.
- Kroik, D., Huuva, K. & Milani, T. Settler colonialism and acts of decoloniality. I Blackwood, R., Tufi, S. & Amos, W. (red.). *The handbook of linguistic landscapes*. (Bloomsbury, 2024), s. 456–471.
- Kroik, D. & Nuottaniemi, A. Language, labour and land: Enduring colonialities in the Swedish Arctic. (Manuskript.)
- Kroik, D. When the land speaks back: Hauntings, Return and Saami presence in a colonised linguistic landscape. I Volvach, N. & Kerfoot, C. (red.). *Specialutgåva av Emotion, Space and Society*. (2026.)
- Lantto, P. *Lappväsendet: tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971*. (Umeå universitet, 2012), s. 44–67.
- Larsson, L. G. Prästen och ordet: Ur den samiska lexikografins historia. *LexicoNordica*. 4 (1997): s. 101–117.
<https://tidsskrift.dk/lexn/article/view/18886/16530>.
(Hämtad 2024-12-04.)

- Leonard, W. When is an "extinct language" not extinct? Miami, a formerly sleeping language. I King, K. A., Schilling-Estes, N., Lou, J. J., Fogle, L. & Soukup, B. (red.). *Sustaining linguistic diversity: Endangered and minority languages and language varieties*. (Georgetown University Press, 2008), s. 23–34.
- May, S. Negotiating the multilingual turn in SLA. *The Modern Language Journal*. 103 (2019): s. 122–129.
DOI.org/10.1111/modl.12531.
- Milani, T. *Debating Swedish: Language Politics and Ideology in Contemporary Sweden*. Doktorsavhandling. (Stockholms universitet, 2007.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-6831>.
- Nilsson-Stutz, L. Mänskliga kvarlevor, samlande och repatriering ur ett internationellt perspektiv. *Denna volym*.
- Nuottaniemi, A. *Flerspråkighetens gränser: språkdidaktik på (o)jämlig grund i migrationernas tid*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2023.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-203888>.
- Ojala, C-G. Att samla de döda – insamling av samiska mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal. *Denna volym*.
- Ortega, L. SLA in uncertain times: Disciplinary constraints, trans-disciplinary hopes. *Working Papers in Educational Linguistics*. 33:1 (2018): s. 1–30.
<https://repository.upenn.edu/handle/20.500.14332/49585>.
(Hämtad 2024-09-25.)
- Ortega, L. SLA and the Study of Equitable Multilingualism. *The Modern Language Journal*. 103 (2019): s. 23–28.
DOI.org/10.1111/modl.12525.
- Ricento, T. K. & Hornberger, N. H. Unpeeling the onion: Language planning and policy and the ELT professional. *TESOL Quarterly*. 30:3 (1996): s. 401–427.
DOI.org/10.2307/3587691.
- Roche, G., Maruyama, H. & Viridi Kroik, Å. (red.). *Indigenous Efflorescence: Perspectives from Sapmi and Ainu Mosir*. (ANU Press, 2018.)

- Salö, L. & Milani, T. Minoritetspolitik och sociolingvistiska verkligheter. I Milani, T & Salö, L. (red.). *Sveriges nationella minoritets-språk: Nya språkpolitiska perspektiv*. (Studentlitteratur, 2023), s. 17–42.
- Samiskt språkcentrum. *Lägesrapport: De samiska språken i Sverige 2022*. (Sametinget, 2023.) <https://sametinget.se/2958>.
- Sjödtedt, A. & Kråik Åström, A. Åarjelsaepmie – vad har hon att berätta? *Denna volym*.
- Steinfjell, R. B. "Taking our language back home": Motivation and challenges in the South Sami area. Masteruppsats. (UiT Norges arktiske universitet, 2014.) <https://hdl.handle.net/10037/7087>.
- Straszer, B. & Kroik, D. Promoting Indigenous language rights in Saami educational spaces: Findings from a preschool in southern Saepmie. I Krompåk, E., Fernández-Mallat, V. & Meyer, S. (red.). *Linguistic Landscape and Educational Spaces*. (Multilingual Matters, 2021), s. 127–146.
- Stroud, C. & Mpendukana, S. Towards a material ethnography of linguistic landscape: Multilingualism, mobility and space in a South African township. *Journal of Sociolinguistics*. 13:3. (2009): s. 363–386. DOI.org/10.1111/j.1467-9841.2009.00410.x.
- Svonni, C. *Utbildning för samer: ambitioner och praktiker i nomad- och sameskolan från 1950-tal till 2010-tal*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2023.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-214105>.
- Svonni, M. Det tveeggade skolsystemet: Undervisningen av samernas barn i Sverige under 1900-talet fram till 1980. I Westergren, E. & Åhl, H. (red.). *Mer än ett språk: En antologi om flerspråkigheten i norra Sverige*. (Norstedts Akademiska Förlag, 2007), s. 94–123.
- Todal, J. Preschool and school as sites for revitalizing languages with very few speakers. I Hinton, L., Huss L. & Roche, G. (red.). *The Routledge handbook of language revitalization*. (Routledge, 2018), s. 73–82.
- Vinka, M. Reflektioner om arbetet med sydsamiska. I Arvidsson, A., Edlund, L. E., Lindholm, E., Melander, P. & Nordlund, C. (red.). *Humaniora: om humanistiska fakulteten vid Umeå universitet*. 2. uppl. (Umeå universitet, 2023), s. 125–128.

- Wickman, B. Objektets kasus i pluralis i sydlapskan. I Strömbäck, D. (red.). *Scandinavica et Fenno-Ugrica: studier tillägnade Björn Collinder den 22 juli 1954*. (Almqvist & Wiksell, 1954), s. 99–112.
- Åhrén, I. Tvingades sydsamerna överge sitt språk för att rädda sin egen existens? *Samefolket*. 8. (1975): s. 198–199.

Offentligt tryck

- SOU 2006:19. *Att återta mitt språk – åtgärder för att stärka det samiska språket*.
- SOU 2017:91. *Nationella minoritetsspråk i skolan – förbättrade förutsättningar till undervisning och revitalisering*.

Internet och media

- Tröndelaagen fylhkentjielte. *Unik stipendordning til deg som søker sørsamisk lærerutdanning*. (2023.)
<https://www.trondelagfylke.no/vare-tjenester/kultur/sorsamisk/aktuelt2/unik-stipendordning-til-deg-som-soker-sorsamisk-larerutdanning/#:~:text=Stipendordningen%20er%20et%20samarbeid%20mellom,dekke%20opptil%2050%20000%20kroner>
(hämtad 2024-09-26).

Umesamiskans vidaste utbredning – ett nytt val av kriterium

Olavi Korhonen

Frågan om umesamiskans ställning bland samiska varieteter har länge debatterats. På 1940-talet skrev Gustav Hasselbrink (1900–1982) att ”den s.k. umelapskans ställning är en smula oviss” och nämnde att stadieväxling,¹ som umesamiskan har fastän i reducerad form, nu saknas i sydsamiskan. Trots det valde han att kalla samiskan i Arvidsjaur, södra Arjeplog, Malå, Sorsele och norra Tärna² för ”sydlapska i vidaste bemärkelse”. Söder därom fanns ”egentlig sydlapska” med sina undergrupper.³ Han gjorde ingen skillnad mellan fjäll- och skogstrakter i Vilhelmina.

De två uttrycken om sydlig samiska har fram till i dag upprepats som ett mantra och fördunklat vad som skiljer de två varieteterna och var gränsen mellan dem går. Det är väsentligt för umesamisk identitet att få veta mer om umesamiskans område. En by eller hembygd att hänvisa till är nog bra, men var går umesamiskans gränser mot annan samiska? Kunskap ger trygghet. Det är känt att norrut gränsar de skogssamiska samebyarna mot arjeplogs-samiskan.⁴ Söderut visar analyserade orduppteckningar från 1900-talets början att stadieväx-

¹ Växlingen, som berör konsonant eller konsonantgrupp mellan betonad och obetonad stavelse, är i umesamiskan reducerad efter kort vokal i vissa stamtyper. Utförligare beskrivning finns i Larsson 2012:117–121.

² De samiska namnformerna är *Árviesjávrrie*, *Árjepluoŋve*, *Máláge*, *Suarssá* och *Deärna*.

³ G. Hasselbrink. *Vilhelminalapskans ljudlära med särskild hänsyn till första stavelsens vokaler*. (Uppsala, 1944); H. Rydving. *Words and varieties. Lexical variation in Saami*. (Société Finno-Ougrienne, 2013), s. 40.

⁴ *Arjeplogssamiska* (saArj) brukas i stället för *pitesamiska* på grund av att östra delen av Pite lappmark är umesamisk; E. Manker. *Skogslapparna i Sverige: fältanteckningar*. (Almqvist & Wiksell, 1968.)

ling förekommer ungefär ned till Umeälven, *Ubmejeiädnuo*,⁵ Det har medfört att älven betraktas som umesamiskans sydgräns. Men hur hållbar är den slutsatsen?

Den första tryckta boken på samiska var en mässbok, en kortare umesamisk kyrkohandbok, från 1619 av Nicolaus Andreæ, kyrkoherde i Piteå, död 1628. Ett skriftspråk för kyrkligt bruk och med större kvalité skapades på 1700-talet med centrum i Lycksele, *Likssjuo*, under ledning av kyrkoherden Pehr Fjellström (1697–1764). Det dominerade bokutgivningen för lång tid framåt (Forsgren 1988; Korhonen 2016).⁶ Översättningen av Nya testamentet från 1755 kan särskilt nämnas. Var det då rimligt att socknen klövs på mitten av en språkgräns längs Umeälven?

Studiet av stadieväxling kräver detaljerade uppteckningar och de saknas söderut. Detta språkliga kriterium har medfört en alltför förenklad syn på språklig variation.⁷ En värdefull karta över Ume lappmark från 1671 visar det skogssamiska samhällets (skogs-samebyarnas) koncentrerad kring vattendrag.⁸ Det är vattendelarna i naturen som skapar gränser och därför bör umesamiskan i varje fall ha sträckt sig ned till sockengränsen mellan Lycksele och Åsele. Det är också en insikt som allt oftare har nämnts.⁹ Men hur är det sedan längre söderut? Det utreder denna artikel och tar även upp frågan om vissa östliga och västliga språkdrag.

Eftersom stadieväxling är ett trubbigt verktyg för språkgeografiska bedömningar, bör man söka ett kriterium med tillräcklig frekvens, som är stabilt över tid och oberoende av goda uppteckningar. Ett sådant kriterium är umesamiskans tonande och tonlösa dentalspiranter, /ð/ och /t/, dvs. de konsonantljud som finns i engelskans ”this” och ”thing”. Umesamiskan har de två spiranterna, liksom den

⁵ L.-G. Larsson. Grenzen und Gruppierungen im Umesamischen. (Harrassowitz, 2012a), s. 117–129.

⁶ T. Forsgren. *Samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige 1619–1850*. (Forskningsarkivet, Umeå universitet, 1988); O. Korhonen. Samiskan under fyra sekler i Svenska kyrkans arbete. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi*. (Artos & Norma, 2016.)

⁷ Rydving, *Words*, s. 58–77.

⁸ G. Norstedt. *Lappska katteländen på Geddas karta: Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början*. (Thalassa, 2011), s. 34.

⁹ H. Rydving. Sydsamisk eller umesamisk? ”Södra Tärna” i det samiska språklandskapet. I *Fenno-ugrica suecana – nova series* 15 (Stockholm, 2017), s. 169. L.-G. Larsson. Variation in Ume Saami: The role of vocabulary in dialect descriptions. I *Networks, Interaction and Emerging Identities in Fennoscandia and Beyond* (MSFOu, 2012b), s. 191. L.-G. Larsson. Umesamiska – forskningshistorik, substantivböjning och sydgräns. *Svenska landsmål och svenskt folkliv*, 145 (2023), s. 89, <https://publicera.kb.se/svlm/article/view/24064>.

nordligaste samiskan på Nordkalotten, nordsamiskan, men i sydsamiskan motsvarar de /r/.¹⁰ När även samiska ortnamn och J. A. Nenséns uppteckningar från 1800-talet brukas som källmaterial,¹¹ finns möjlighet att även få bättre kunskap om samiskan från forna Åsele lappmark.

Syftet i denna artikel är således främst att med hjälp av belägg på de två spiranterna i umesamiskan från Arvidsjaur och söderut skapa en bättre bild än den vi har i dag om var umesamiskans yttre gränser avtecknar sig. Några av varietetens särdrag ska också nämnas. För samiskan norr om Ume lappmark brukas även termen arvidsjaursamiska och samiskan längst i söder i Åsele lappmark bör av samma princip även kallas åselesamiska, vilket nu oftare sker.

Det är lämpligt att börja från den norra delen av den forna Arvidsjaursbyn på båda sidor av Piteälven, saU¹² *Byöhdame / Byöhdameiädnuo*¹³ (figur 1). Socknen omfattade området upp till Varjisån, *Varggááädnuo*, dit kommungränsen ännu i dag sträcker sig. Syneprotokollet för ”Piteelf-landet” 1826 visar att skattelandet var ”beläget söder om Udtjalandet” i Jokkmokks socken och att inget land ”stöter mot något Jockmocks Lappland”, utan ”obebodt ödeland ligger emellan”.¹⁴ Älven låg centralt i ”Pitelf-landet”, när skattelandet åter fastställdes 1827 med ny innehavare. I väster gränsade det till Arjeplogs socken, i öster låg *Moskesoen-landet*, *Lomträsk-landet*, *Loussejaur-landet*¹⁵ och *Njallejaur-landet*, alla land med utsträckning norr eller söder om Piteälven.¹⁶ I söder sträckte sig Skellefteälven, *Syöldateiädnuo*, som blev sockengräns för Arvidsjaur när Malå, *Máláge*, bröts ut som egen socken 1862.

¹⁰ Studerade källor brukar vanligen <d> för tonande dentalspirant och <t> för tonlös dentalspirant. Den allra sydligaste sydsamiskan har bevarat /d/ även om Knut Bergsland i Röros bara konstaterade få belägg, vilket visar att spiranten eljest är ”fortrengt av det nordlige r”, K. Bergsland. Röros-lappisk grammatikk: et forsøk på strukturell språkbe-skrivelse. (Aschehoug, 1946), s. 61.

¹¹ Den flitige upptecknaren Jonas A. Nensén (1791–1881) var kyrkoherde i Dorotea. <https://janensen.ub.umu.se/>.

¹² I texten brukas följande förkortningar för de samiska varieteterna (dialekterna): saS sydsamiska, saU umesamiska, saArj Arjeplogssamiska, saL lulesamiska och saN nordsamiska.

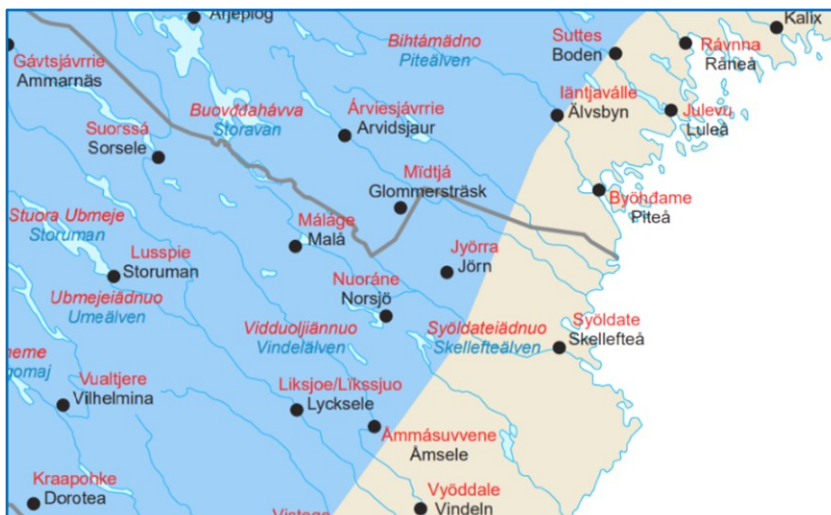
¹³ Här ser vi ett nordligt exempel på den tonande dentalspiranten. Svenska Sametingets hemsida visar däremot det lulesamiska (saL) *Bihtámädno*, trots att älven ligger inom umesamiskt område i Arvidsjaur kommun. Det är också (2026) namnformen på Lantmäteriets digitala karta (”Min karta”).

¹⁴ F. Hultblad. Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken. (Almqvist & Wiksell, 1968), s. 429–430.

¹⁵ I dokumenten felaktigt <ou> av <uo> i saU *luossa* ’lax’.

¹⁶ O. Korhonen. Umesamiskan i norra Arvidsjaur och *Byöhdame*, Piteälvens samiska namn [stencil, 2023], s. 2.

Figur 1 Samiska ortnamn i södra Norrbotten och norra Västerbotten

Den som betraktar namnen på kartan undrar varför formen för staden Piteå, Byöhdame, inte ingår i Byöhdameiädn, Piteälven, utan är saL Bihtámádn. Namnen för Skellefteå, Syödate, och Umeå, Umeje, återfinns däremot helt korrekt i älvenamnen Syödateiädn och saU Umejeiädn. Avsnitt från karta över samiskt område i Språken i Sverige, en språkatlas inom ramen för Sveriges Nationalatlas (Dahl et al., 123).

Nu är *Byöhdame* (där /d/ ingår) ersatt av lulesamiska (saL) *Bihtám*, vilket är ett exempel på den *namnöverlagring* som ofta drabbat umesamiska ortnamn på grund av bristande kunskap om det språkområde där namnet finns.¹⁷ Ett annat exempel är namnet "Allejaur(e)", by och sjö vid vägen till Arjeplog, som är saU *Jilliejávrie*, 30 km söder om Piteälven och inom Västra Kikkejurs skogssameby (jfr saArj *alle*- och saU *jillie*- 'väster, väst-'). Även berget och byn "Geron" (1859), 20 km söder om Piteälven kan nämnas. Det blev först "Östansjö" innan det ursprungliga namnet i korrekt umesamisk form nu har införts på kartan, nämligen *Györane*. Överlagringen i de två sista fallen var oavsiktligt kartografiskt beroende på den dominerande arjeplogsamiskan i väster. Avsiktlig namnöverlagring har också förekommit i andra områden och fram till sen tid. Samisk ortnamnsrevidering har återställt en del av de umesamiska ortnamnen, men arbetet att rätta både oavsiktlig och avsiktlig namnöverlagring fortsätter.

¹⁷ Överföring av de umesamiska namnen till lulesamiska gjordes av Sametingets språkkonsulent, efter det att ortnamnen redan 2003 hade levererats till dåvarande Lantmäteriverket (Lantmäteriet).

Umesamiska ord som kontrasterar i nordlig eller sydlig riktning

Syneförrättning av *Piteelf-landet* år 1842, då Bengt Andersson och Olof Larsson var landinnehavare, visar att ”Wargån”, Varjisån, var gräns mot norr. I Piteälven finns nu ”Trollholmen”, en svensk förvanskning av saU *Bissiesuoluoj* ’Den heliga holmen’, som ligger vid ”Bissesoen-qwoulpats”, saU *Bissiesuvvanguolbatje* ’Heden vid heliga selet’, jfr saU *gualbba* ~ *guolban* ’hed’ (figur 2). Ursamiskt **e* i tryckstark stavelse har höjts till **i* före ursprunglig kort stamkonsonant¹⁸ och bevarats i ume- och sydsamiska före andra stavelsens /*ie*/, (ursamiskt **ē*), t.ex. saU och saS *bissie*- ’helig’. Lule- och arjeplogssamiskan har nu /*a*/ (av ursamiskt **e*) i första stavelsen, jfr *basse* ’helg’. När andra stavelsen däremot i dag har /*a*/ (av ursamiskt **e*) behåller umesamiskan vokalen /*a*/ i första stavelsen, medan sydsamiskan i motsvarande ord har /*i*/, jfr saU *namma* och saS *nimme* ’namn’.¹⁹

Med stöd av vokalismen i de två orden kan därför umesamiskan avgränsas både norrut (saU *bissie*) och söderut (saU *namma*).²⁰ Redan denna detalj i ljudskicket visar att umesamiskan är ett övergångsområde mellan nordlig och sydlig samiska, det vill säga att umesamiskan har ”både sydliga och nordliga språkdrag”.²¹ Hur ser då motsvarande ord ut i det sydligaste skogssamiska området? En vidare aspekt på frågan om umesamiskans utbredning tar vid, när vi nu över-skrider Umeälven och även går söder om Stöttingfjället.

¹⁸ Termen syftar på den konsonant eller de konsonanter som står mellan betonad och obetonad (udda resp. jämn) stavelse i ett ord.

¹⁹ P. Sammallahti. The Saami languages: an introduction. (Davvi girji, 1998), s. 8. K. Bergsland & L. M. Magga. Åarjelsaemien-daaroen baakoegærja: Sydsamisk-norsk ordbok. (Idut, 1993), s. 216. Rekonstruerad ursamisk form (med asterisk *) har för respektive ordstam formen **pēsē* (helig) och **neme* (namn) J. Lehtiranta. Yhteissaamelainen sanasto. (Suomalais-ugrilainen seura, 1989), s. 96, 80.

²⁰ Larsson. *Grenzen*, s. 110. Larsson, Umesamiska, s. 78.

²¹ Larsson. *Grenzen*, s. 109. Rydving, *Words*, s. 63, 141. O. Korhonen. Något om fjällsamers och skogssamers näringar och språk i äldre skriftliga källor. *Norrbotten* (1995), s. 132–143.